

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

На правах рукопису

Швець Володимир Валентинович

УДК 94(470+571):929Домонтович] «1830/1902»:355.48(091)(043)

**ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕНЕРАЛА М.О. ДОМОНТОВИЧА**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

**Науковий керівник
Драч Оксана Олександрівна
доктор історичних наук, професор**

Черкаси – 2017

АНОТАЦІЯ

Швець В.В. Військово-адміністративна та наукова діяльність генерала М.О. Домонтовича. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2017.

Захист відбудеться на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

У дисертаційному дослідженні розглянуто формування особистості і світогляду М.О. Домонтовича, початок військової кар'єри офіцера, обставини адміністративної служби генерала в Болгарії, вивчено пошукову роботу офіцера Генерального штабу, головування у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., доробок військового історика.

Проведено ґрунтовний аналіз широкого кола наукових праць, у яких досліджувалися обставини життя і діяльності генерала М.О. Домонтовича. У рамках радянської історичної науки науковці згадували прізвище генерала винятково в окремих нарисах щодо роботи Військово-історичній комісії при Головному штабі російської армії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а також аналізі її «наукової продукції». Домінування класового підходу й економічного детермінізму у працях радянських дослідників зумовило упереджені оцінки роботи цієї наукової інституції. На початку ХХІ ст. прикметним в українській історичній науці стала поява окремих розвідок, присвячених М.О. Домоновичу, утім вони мають науково-популярний характер розширеної біографічної довідки.

Охарактеризовано засади домашнього виховання нащадка козацької старшини, навчання в Полтавському кадетському корпусі, підготовки до отримання офіцерського звання у Дворянському полку в Санкт-Петербурзі.

Наголошено, що наполеглива праця, ґрунтовне навчання та сувора дисципліна, як обставини повсякдення вихованця військово-навчального закладу, прищепили М.О. Домонтовичу навички до системної інтелектуальної праці, призвичаїли дотримуватися статутів і службової субординації, виробили слухняність.

Вивчено систему життєвих цінностей і обставини приватного життя офіцера, яке проходить у Санкт-Петербурзі. Офіцер і його сім'я дотримувалися визначених і чітко регламентованих аспектів їхнього життя, куди входили офіцерсько-громадські, офіцерсько-представницькі і зовнішньо-громадські обов'язки. Палке кохання М.О. Домонтовича до своєї обраниці допомогло не лише здолати всі перешкоди й одружитися з нею, а й забезпечити на довгі роки родинний затишок і виростити дітей.

З'ясовано, що вступ до Академії Генерального штабу і успішне завершення навчання, визначило подальшу військову кар'єру М.О. Домонтовича. Призначення на службу в Генеральний штаб зумовило коло обов'язків офіцера, куди входила наукова, літературна і статистична робота. Доведено, що важливим напрямом служби М.О. Домонтовича стає військово-педагогічна нива, де він послідовно займав посади викладача військової історії і тактики, штаб-офіцера в Академії Генерального штабу та інспектора класів Миколаївського кавалерійського училища.

Доведено, що 25 червня 1877 р. російські війська звільнили Тирново і губернатором міста призначили генерала М.О. Домонтовича. Він розглядав власну місію організації ефективної адміністративної цивільної влади у звільненій Болгарії як завдання надзвичайної державної значущості. Як директор канцелярії імператорського російського комісара в Болгарії, генерал-майор М.О. Домонтович зумів налагодити дієву роботу апарату центрального управління, відповідального за конкретні галузі державного управління в регіоні. Переконливим свідченням результативності організаційної роботи директора канцелярії М.О. Домонтовича є підготовлені за його керівництва документи щодо засад організації адміністративної влади

в Болгарському князівстві. За його керівництва підготовлено проект конституції для Болгарського князівства – Органічний статут, а також реалізовано комплекс організаційних заходів для його затвердження.

Фаховість М.О. Домонтовича як дослідника виявилася в низці підготовлених ним праць. Першим стало видання «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния» (1864), підготовлене підполковником М.О. Домонтовичем. Підтвердженням суспільної і наукової значущості праці упорядника стало прийняття його в члени Імператорського російського географічного товариства.

Черговий етап наукової діяльності М.О. Домонтовича пов'язаний з низкою робіт, підготовлених у рамках головування у Військово-історичній комісії. Ним підготовлено нариси «Короткий огляд відносин Росії і Туреччини за останні два сторіччя», «Огляд політичних подій у кінці війни 1877 і 1878 років», а також праця «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові». Маємо констатувати відданість дослідника М.О. Домонтовича засадам панівного в другій половині XIX ст. напряму історіописання – позитивізму. Виходячи з позиції, що історик повинен обмежуватися сферою документів і фактів, уникаючи будь-яких політичних і філософських теорій, він вважав за необхідне працювати із джерелами й фактами.

Обґрунтовано, що головування генерала М.О. Домонтовича у Військово-історичній комісії при Генеральному штабі російської армії (1886–1899) забезпечило збір і систематизацію величезного масиву цінного фактичного матеріалу щодо опису подій і наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові. Упорядкований за головування М.О. Домонтовича «Збірник матеріалів» не втратив значущості для дослідників російсько-турецького конфлікту 1877–1878 рр. до нині. Очолюючи комісію, генерал продемонстрував принциповість, наявність власної обґрунтованої позиції, не бажання схилитися перед авторитетом

чинів і високих посад, викривляти дійсність на догоду розпорядженням влади, нівелювати факти і виконувати політичне замовлення на потрібний ракурс подання історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Ключові слова: М.О. Домонтович, Генеральний штаб, Академія Генерального штабу, директор канцелярії імператорського російського комісара в Болгарії, Військово-історична комісія при Генеральному штабі російської армії.

АННОТАЦИЯ

Швец В.В. Военно-административная и научная деятельность генерала М.А. Домонтовича. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, Черкассы, 2017.

Защита состоится на заседании диссертационного совета Д 64.051.10 Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Харьков, 2017.

В диссертационном исследовании рассмотрено формирование личности и мировоззрения М.А. Домонтовича, начало военной карьеры офицера, обстоятельства административной службы генерала в Болгарии, изучено поисковую работу офицера Генерального штаба, председательство в Военно-исторической комиссии по описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг., достижения военного историка.

Проведен подробный анализ широкого круга научных работ, в которых исследовались обстоятельства жизни и деятельности генерала М.А. Домонтовича. В рамках советской исторической науки ученые упоминали фамилию генерала исключительно в отдельных очерках о работе Военно-исторической комиссии при Главном штабе русской армии с

описания русско-турецкой войны 1877—1878 гг., а также при анализе ее «научной продукции». Доминирование классового подхода и экономического детерминизма в работах советских исследователей обусловило предвзятые оценки работы этой научной институции. В начале XXI века примечательным в украинской исторической науке стало появление отдельных исследований, посвященных М.А. Домоновичу, впрочем они имеют научно-популярный характер расширенной биографической справки.

Охарактеризованы основы домашнего воспитания потомка казацкой старшины, обучение в Полтавском кадетском корпусе, подготовки к получению офицерского звания в Дворянском полку в Санкт-Петербурге. Отмечено, что упорный труд, основательное обучение и строгая дисциплина, как обстоятельства повседневной жизни воспитаника военно-учебного заведения, привили М.А. Домонтовичу навыки к системной интеллектуальной деятельности, приучили соблюдать уставы и служебную субординацию, выработали послушание.

Изучено систему жизненных ценностей и обстоятельства частной жизни офицера, проходящей в Санкт-Петербурге. Офицер и его семья придерживались определенных и четко регламентированных аспектов их жизни, куда входили офицерско-общественные, офицерско-представительные и внешне общественные обязанности. Страстная любовь М.А. Домонтовича к своей избраннице помогло не только преодолеть все препятствия и жениться на ней, но и обеспечить на долгие годы семейный уют и вырастить детей.

Выяснено, что вступление в Академию Генерального штаба и успешное завершение обучения, определило дальнейшую военную карьеру М.А. Домонтовича. Назначение на службу в Генеральный штаб обусловило круг обязанностей офицера, куда входила научная, литературная и статистическая работа. Доказано, что важным направлением службы М.А. Домонтовича становится военно-педагогическая нива, где он

последовательно занимал должности преподавателя военной истории и тактики, штаб-офицера в Академии Генерального штаба и инспектора классов Николаевского кавалерийского училища.

Доказано, что 25 июня 1877 г. российские войска освободили Тырново и губернатором города назначили генерала М.А. Домонтовича. Он рассматривал собственную миссию организации эффективной административной гражданской власти в освобожденной Болгарии как задачу чрезвычайной государственной значимости. Как директор канцелярии императорского русского комиссара в Болгарии, генерал-майор М.А. Домонтович сумел наладить действенную работу аппарата центрального управления, ответственного за конкретные области государственного управления в регионе. Убедительным свидетельством результативности организационной работы директора канцелярии М.А. Домонтовича есть подготовленные при нем документы относительно принципов организации административной власти в Болгарском княжестве. Под его руководством подготовлено проект конституции для Болгарского княжества – Органический статут, а также реализован комплекс организационных мероприятий для его утверждения.

Профессионализм М.А. Домонтовича как исследователя оказалась в ряде подготовленных им работ. Первым стало издание «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния» (1864), подготовленное подполковником М.А. Домонтовичем. Подтверждением общественной и научной значимости труда составителя стало принятие его в члены Императорского русского географического общества.

Очередной этап научной деятельности М.А. Домонтовича связан с рядом работ, подготовленных в рамках председательства в Военно-исторической комиссии. Им подготовлено очерки «Обзор отношений России и Турции за последние два столетия», «Обзор политических событий в конце войны 1877 и 1878 годов», а также работа «Обзор русско-турецкой войны

1877—1878 гг. на Балканском полуострове». Должны констатировать преданность исследователя М.А. Домонтовича основам господствующего во второй половине XIX в. направления историописания – позитивизма. Исходя из позиции, что историк должен ограничиваться сферой документов и фактов, избегая любых политических и философских теорий, он считал необходимым работать с источниками и фактами.

Обосновано, что председательство генерала М.А. Домонтовича в Военно-исторической комиссии при Генеральном штабе русской армии (1886—1899) обеспечило сбор и систематизацию огромного массива ценного фактического материала для описания событий и последствий русско-турецкой войны 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. Упорядоченный под председательством М.А. Домонтовича «Сборник материалов» не потерял значимости для исследователей российско-турецкого конфликта 1877—1878 гг. до сих пор. Возглавляя комиссию, генерал продемонстрировал принципиальность, наличие собственной обоснованной позиции, не желание склоняться перед авторитетом чинов и высоких должностей, искажать действительность в угоду распоряжению властей, нивелировать факты и выполнять политический заказ на нужный ракурс подачи истории русско-турецкой войны 1877—1878 гг.

Ключевые слова: М.А. Домонтович, Генеральный штаб, Академия Генерального штаба, директор канцелярии императорского русского комиссара в Болгарии, Военно-историческая комиссия при Генеральном штабе русской армии.

SUMMARY

Shvets V.V. The military-administrative and scientific activities of the general M.A. Demontovych. – Research scientific project as manuscript.

The thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy), specialty 07.00.02 «World History». – Bogdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, 2017.

The presentation will take place at the meeting of the specialized Academic Council Д 64.051.10 of the Kharkiv National university named after V.N. Karazin, Kharkiv, 2017.

The formation of personality and M.A. Domontovych's outlook, the beginning of the military career as an officer, the circumstances of the General's administrative service in Bulgaria are considered in the thesis. The officer's search of the General Staff, the chairmanship of the Military History Commission for the description of Russian-Turkish war in 1877–1878 and the achievements of a military historian were studied in the research.

A wide range of analysis of the scientific works, in which the circumstances of General M.A. Domontovych's life and activity were carried out. As a part of the Soviet historical science the scientists mentioned the name of the general only in separate essays in the work of the Military Historical Commission at the General Staff of Russian Army to describe the Russian-Turkish War in 1877–1878 and its «scientific production.» The domination of the class approach and economic determinism in the writings of Soviet researchers led to evaluations of the work of this scientific institution. At the beginning of the XXI century the significant in the Ukrainian historical science was the emergence of individual intelligence, devoted to M.A. Domontovych and it has the popular science of expanded biographical information.

The principles of home-based education of the Cossack's descendant, training in the Poltava Cadet Corps, preparation for obtaining an officer's rank in the Noble Regiment in St. Petersburg are described in the research. It is stressed that hard work, training and strict discipline, as the circumstances of everyday life of a pupil of a military educational institution, instilled Domontovych skills to systematic intellectual work, taught him to observe the statutes and official subordination.

The system of vital values and circumstances of the private life of the officer, which takes place in St. Petersburg were studied. The officer and his family adhered to defined and well-regulated aspects of their lives, which included officer-public, officer-representative and external-public duties. Stick love M.A. Domontovych to his choice helped not only to overcome all obstacles and get married to her, but also to provide for a long time the family comfort and to grow children.

It was determined that joining the Academy of General Staff and successful completion of studies determined the further military career of M.A. Domontovych appointment to the service at the General Staff resulted in the duties of an officer, which included scientific, literary and statistical work. It is proved that the important direction of M.A. Domontovych's service becomes a military-pedagogical field, where he consistently held a position of a teacher of military history and tactics, the headquarters' officer at the Academy of General Staff and inspector of the classes of the Nikolaev Cavalry School.

It is proved that on June 25, 1877, Russian troops liberated Tyrnovo and appointed General M.A. Domontovych as the governor of the city. He considered his own mission of organizing an effective administrative civil authority in liberated Bulgaria as a matter of extraordinary national significance. As the Director of the Office of the Imperial Russian Commissar in Bulgaria, Major-General M.A. Domontovych managed to establish effective work of the apparatus of central administration responsible for specific areas of public administration in the region. Convincing evidence of the effectiveness of the organizational work of the Director of the Office M.A. Domontovych is the prepared, under his leadership, documentation on the principles of the organization of administrative power in the Bulgarian Principality. Under his guidance a draft constitution for the Bulgarian principality was prepared – the Organic Statute, as well as a complex of organizational measures for its approval.

The professionalism of M.A. Donontovich as a researcher has appeared in a number of the works prepared by him. The first was the publication «Materials for

Geography and Statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernigov province» (1864), prepared by Lieutenant Colonel M.A. Domontovych. Confirmation of the social and scientific significance of the work of the compiler was his acceptance into the members of the Imperial Russian Geographical Society.

Another stage of scientific activity of M.A. Domontovych is associated with a number of works prepared under the chairmanship of the Military Historical Commission. He wrote the essays «A brief overview of relations between Russia and Turkey over the past two centuries», «Review of political events at the end of the war of 1877–1878», as well as the work «Review of the Russian-Turkish War of 1877–1878 on the Balkan Peninsula». We must state the dedication of the researcher M.A. Domontovych to the ruling in the second half of the nineteenth century historical direction – positivism. Based on the position that the historian must be limited to the scope of documents and facts, avoiding any political and philosophical theories, he thought it was necessary to work with sources and facts.

It is substantiated that the chairmanship of General M.A. Domontovych in military history commission at the General Staff of the Russian Army (1886–1899) provided the collection and systematization of the vast amount of valuable factual material to describe the events and consequences of the Russian-Turkish war of 1877–1878 in the Balkans. Arranged under the chairmanship of M.A. Domontovych «Compilationa of materials» did not lose significance for researchers of the Russian-Turkish conflict of 1877–1878 until now. Being the head of the commission, M.A. Domontovych demonstrated adherence to principles, the existence of his own reasonable position, unwillingness to bow before the authority of rank and high office, disinclination to distort the reality in favor of the bylaw, reluctance to twist the facts and to follow the political direction to depict the desired angle of the history of the Russian-Turkish war of 1877–1878.

Key words: M.A. Domontovych, the General Staff, Academy of the General Staff, Director of the Office of Imperial Russian Commissioner in Bulgaria,

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ*Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Швець В.В. Родинне життя генерала М.О. Домонтовича в контексті соціокультурних трансформацій епохи. *Вісник Черкаського університету* Серія: Історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. 9 (302). С. 65–69.
2. Швець В.В. Початки наукової діяльності М.О. Домонтовича: опис Чернігівської губернії. *Український селянин* : зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 44–46.
3. Швець В.В. Навчально-виховний процес у Полтавському кадетському корпусі (на матеріалах спогадів Михайла Домонтовича). *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць / ред. кол. : В.А. Смолій та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. Вип. 7. С. 113–115.
4. Швець В.В. Михайло Домонтович – голова Військово-історичної комісії з опису Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць / ред. кол. : В.А. Смолій та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. Вип. 10 (До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія). С. 50–51.
5. Швець В.В. Генерал М. Домонтович і його роль у становленні незалежного Болгарського князівства у 1877–1878 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 106–109. (РІНЦ)
6. Швець В.В. Робота Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. за головування генерала М.О. Домонтовича: проблеми і результати. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2016. Вип. № 3–4. С. 98–104. (Index Copernicus)

7. Швець В.В. Джерелознавчий дискурс біографічних студій М.О. Домонтовича (1830–1902 pp.). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, IV (14). Issue: 89, 2016. P. 75–79.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Швець В.В. Віхи життя та військово-адміністративна діяльність генерала М.О. Домонтовича. *Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих вчених «Родзинка. 2014»*. Черкаси : Брама-Україна, 2014. С. 115–117.

9. Швець В.В. Генерал М.О. Домонтович: родинно-побутове життя під час служби в Болгарії (на матеріалах спогадів О.М. Коллонтай). *Восьмі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. С. 167–171.

10. Швець В.В. М.О. Домонтович і Військово-історична комісія з опису Російсько-турецької війни 1877–1878 pp. *Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В Масненка*. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. С. 68–70.

11. Швець В.В. Генерал М.О. Домонтович: історія життя. *Актуальні питання правових та гуманітарних наук в сучасних умовах: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Черкаси : ГО «Центр правової думки», 2016. С. 148–151.

12. Швець В.В. М.О. Домонтович і становлення Болгарського князівства в контексті подій Російсько-турецької війни 1877–1878 роки: історіографія проблеми. *Перспективи розвитку сучасної науки: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Херсон : Видавничий дім «Гельнетика», 2016. Ч. II. С. 12–14.

13. Швець В.В. Науковий доробок М.О. Домонтовича: дослідження Чернігівщини. *«Людина, етнос, нація в світовій історії: державотворчі процеси на європейському просторі (XIX – початок XXI століття)»*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2017. С. 81–83.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база, методологія і методи дослідження.....	22
1.1. Історіографія теми.....	22
1.2. Характеристика джерел.....	35
1.3. Методологія і методи дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. Формування особистості і світогляду М.О. Домонтовича.....	56
2.1. Дитячі та юнацькі роки нащадка козацької старшини.....	56
2.2. Система життєвих цінностей офіцера.....	76
РОЗДІЛ 3. Військово-адміністративна служба М.О. Домонтовича.....	87
3.1. Початок військової кар’єри.....	87
3.2. Адміністративна служба генерала в Болгарії.....	106
РОЗДІЛ 4. Наукова діяльність М.О. Домонтовича.....	127
4.1. Пошукова робота офіцера Генерального штабу.....	127
4.2. Головування у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр.....	133
4.3. Доробок військового історика М.О. Домонтовича.....	156
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ.....	237

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В останній чверті XX ст. – на початку XXI ст. антропологічний поворот у світовій гуманітаристиці зумовлює як актуалізацію біографічного методу в історіописанні, так і суттєво змінює його конфігурацію: поряд зі зростанням масштабу колективних біографій, помітною є тенденція до індивідуалізації предмета історії, репрезентації життєписів пересічних людей, представників певної епохи. Персональна історія, основним дослідницьким об'єктом якої є персональні тексти, а предметом дослідження — історія одного життя у всій унікальності і повноті, є не тільки біографією конкретного історичного персонажа, скільки жанром історичного дослідження: це власне історія, репрезентована через історичну особистість.

До когорти цікавих і водночас малознаних постатей XIX ст. належить нащадок козацької старшини, генерал, військовий історик, науковець й адміністратор другої половини XIX ст. Михайло Олексійович Домонтович (1830–1902 рр.). Водночас інформативні відомості про нього в науковій літературі характеризуються фрагментарністю й епізодичністю, потребують суттєвого доповнення, уточнення та переосмислення. Реконструкцію особистого життя і неповторної долі генерала М.О. Домонтовича, вивчення формування та розвитку внутрішнього світу військовослужбовця, збережених артефактів діяльності офіцера Генерального штабу розглядаємо як головну мету біографічного дослідження та адекватний засіб пізнання того історичного соціуму, в якому він жив і творив, радів і страждав, мислив і діяв. Науково-пізнавальна актуальність вивчення життєвого шляху та діяльності конкретної персоналії — М.О. Домонтовича створює можливості для глибокого осмислення і розуміння панівних настроїв і духовної атмосфери епохи Великих реформ і пореформеного періоду, побутуючих виховних, освітніх і соціальних практик, етичних і корпоративних уявлень, отже забезпечує з'ясування невідомих аспектів минулого.

Вивчення історичної особистості — одна з головних проблем історичної науки. Авторитетні українські науковці наголошують, що автор сам формулює проблему дослідження, а не бере її з джерела, і сенс наукової новизни полягає не у відшукуванні нових джерел і не стільки в конструюванні нового знання, стільки в інтерпретаціях нових методів і підходів [385, 12]. Історія індивіда і «нова біографічна історія» загострила й унаочнила ключову методологічну проблему співвідношення і сумісності макро- і мікроаналізу. Макроісторичні дослідження поступаються місцем дослідженням мікроісторичним, в центрі уваги яких — аналіз індивідуального, унікального.

Вважаємо, що дослідження і повернення з небуття імен персоналій і діячів, які справили значний вплив на формування і розвиток державних, громадський і наукових інституцій, має науково-практичну значущість і водночас є одним з актуальних завдань сучасної науки. Нині особливу цікавість для науковців становлять малознані для широкого загалу персоналії, щоденна діяльність яких забезпечила поступ країни і суспільства шляхом ліберальних реформ, започаткувала процес модернізаційних змін у суспільстві і державній владі Російської імперії. До таких особистостей належить генерал М.О. Домонтович, уродженець с. Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Дослідження маловідомих сторінок життя, аспектів військово-адміністративної та наукової діяльності розкриває більш детально мотивацію професійної діяльності офіцера, логіку військової кар'єри, механізми військово-адміністративної служби, творчості військового історика, рецепцію його ідей сучасниками і наступниками, визначає сферу інтересів службовця Генерального штабу і нащадка української старшини, місце військового-інтелектуала у тогочасному соціумі.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений недостатньою розробкою проблеми в сучасній історіографії, що, безумовно, актуалізує її науково-пізнавальну та науково-практичну значущість. Опрацювання обраної теми допоможе з'ясувати персональну життєву траєкторію та етапи

військово-адміністративної та наукової діяльності генерала Російської імперії М.О. Домонтовича.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми «Український історичний процес у теоретико-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер – 0109U006148), яка розробляється на кафедрі історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Тему дисертації затверджено Вченою радою ЧНУ ім. Б. Хмельницького (протокол № 4 від 24 грудня 2013 р.).

Об'єктом дослідження є життя і діяльність М.О. Домонтовича.

Предметом дослідження є військово-адміністративна та наукова діяльність генерала Російської імперії М.О. Домонтовича.

Хронологічні межі дослідження позначені датами життя М.О. Домонтовича 1830–1902 рр.; при цьому основна увага в дисертації приділяється періоду другої половини XIX ст. як найбільш насиченому і значному етапу діяльності генерала.

Територіальні межі охоплюють територію Російської імперії, Болгарії, що пов'язані з місцем проживання, навчання і служби М.О. Домонтовича. На теренах Російської імперії такими локаціями є с. Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії, м. Полтава, м. Санкт-Петербург.

Метою дисертаційного дослідження є комплексна реконструкція військово-адміністративної та наукової діяльності генерала М.О. Домонтовича в контексті суспільно-політичного і культурного розвитку Російської імперії другої половини XIX ст.

Для досягнення окресленої мети визначено такі **дослідні завдання**:

- здійснити історіографічний і джерелознавчий аналіз наукового доробку з досліджуваної теми;
- виявити чинники, що сприяли формуванню світогляду і становленню особистості М.О. Домонтовича, системи життєвих цінностей офіцера;

- визначити основні етапи військової служби генерала від інфантерії, приділивши увагу пошуковій та військово-педагогічній роботі офіцера Генерального штабу;
- проаналізувати військово-адміністративну діяльність М.О. Домонтовича в Болгарії;
- вивчити напрями наукової роботи голови Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на Балканському півострові;
- розглянути науковий доробок М.О. Домонтовича, визначити підходи і методологічні засади його дослідницької праці.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше здійснено комплексне дослідження військово-адміністративної та наукової діяльності генерала М.О. Домонтовича; отримано нове знання щодо визначальних чинників формування його особистості, світогляду і траєкторії життєвого шляху; вивчено навчально-виховну підготовку М.О. Домонтовича в закритих військово-навчальних закладах (Полтавський кадетський корпус, Дворянський полк, Академія Генерального штабу), ступінь її ефективності та впливовості на загальний поступ військової кар'єри офіцера; доповнено і комплексно осмислено крізь призму біографії М.О. Домонтовича військово-політичну і соціокультурну атмосферу досліджуваного періоду, поглиблено історичні знання про повсякденно-побутові аспекти життя офіцера Генерального штабу російської армії, регламентовані нормами офіцерської гідності; визначено коло службових обов'язків військового на посадах викладача, штаб-офіцера Академії Генерального штабу, інспектора класів Миколаївського кавалерійського училища, з'ясовано роль М.О. Домонтовича у сфері підготовки нових генерацій офіцерів для російської імперської армії в контексті модернізаційних військових реформ; уточнено ефективність адміністративної служби Тирновського губернатора, особистий внесок директора канцелярії імператорського російського комісара в Болгарії щодо результативності роботи очолюваної ним інституції, підготовці проекту*

конституції для Болгарського князівства; *узагальнено* результати головування генерала М.О. Домонтовича у Військово-історичній комісії при Генеральному штабі російської армії з опису подій і наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові, *оцінено* організаційну, редакторську і видавничу роботу військового історика щодо публікації випусків «Збірник матеріалів з російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові»; *подальшого розвитку* набули концепції щодо сутності пошукової роботи офіцера Генерального штабу, значущості військово-топографічного опису Чернігівської губернії для вивчення культури й етнології українців.

У дисертаційному дослідженні *уточнено* низку фактичних даних щодо військової служби М.О. Домонтовича, обставин його особистого життя; *переглянуто* і критично проаналізовано положення радянських істориків щодо наукових поглядів і методологічних підходів голови Військово-історичної комісії до викладу подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

У контексті розроблення теми дослідження нами уточнено поняття: корпус офіцерів Генерального штабу, Академія Генерального штабу, Військово-історична комісія при Генеральному штабі російської армії з опису подій і наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Практичне значення одержаних результатів дисертації визначається актуальністю і новизною дослідження, використанням біографічного підходу до вивчення суспільно значущих персоналій Російської імперії другої половини XIX ст., українців за походженням. Матеріали дослідження можуть бути використані для подальшого теоретичного розроблення проблем соціальної і військової історії України і Російської імперії окресленого періоду, при підготовці узагальнювальних праць, монографічних досліджень, навчальних посібників, лекційних курсів з Нової історії України, спеціальних курсів з військово-політичної історії, біографістики для бакалаврів і магістрантів вищих навчальних закладів.

Наукова апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дисертаційної роботи оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та читаннях міжнародного та всеукраїнського рівнів, зокрема на XVI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка 2014» (Черкаси, 24–25 квітня 2014 р.), Десятому Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 1–3 жовтня 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Восьмі Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2014 р.), на XXVI науковій сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 12 лютого – 28 березня 2015 р.), Шостих Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Дев'яті Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2015 р.), Третій Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (Чернігів, 6–7 травня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Пробудження та модернізація Європи в кінці XIX – на початку XX ст.» (Черкаси, 18 травня 2016 р.), Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання правових та гуманітарних наук у сучасних умовах» (Черкаси, 19–20 травня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Людина, етнос, нація в світовій історії: державотворчі процеси на європейському просторі (XIX – початок XXI століття)» (Київ, 16 березня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено у 13 одноосібних наукових публікаціях, із яких 6 — наукові статті у вітчизняних фахових виданнях з історії, 2 з яких у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз; 1 — у зарубіжному виданні; 6 — у збірниках матеріалів наукових конференцій. Повний обсяг публікацій складає 4,1 друк. арк.

Структура дисертації. В основу структури дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу,

чотирьох розділів, поділених на 10 підрозділів, висновків (171 с.). Повний обсяг дисертаційної роботи становить 243 сторінки, зокрема, список використаних джерел (476 позицій), додатки (7 с.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Історіографія обраної теми дослідження не є занадто розлогою, проте багато в чому показовою. Не можна стверджувати, що особистість генерала М.О. Домонтовича повністю уникнула уваги дослідників. Опрацювання наукової літератури з теми дало підстави виокремити в історіографії досліджуваної проблеми три основні етапи:

перший (початок ХХ ст.) — історіографія імперської доби;

другий (1918—1991 рр.) — радянська історіографія;

третій (1991 — і донині) — сучасна історіографія, яка в свою чергу включає українську і зарубіжну (російську, болгарську) історіографію.

Маємо зауважити, що науковий доробок військового історика М.О. Домонтовича став складовою історії військової думки і водночас предметом вивчення представників різних історіографічних шкіл і напрямів військових істориків. Щонайперше особистість генерала М.О. Домонтовича висвітлювалася в роботах військових істориків імперської доби у зв'язку з його діяльністю голови Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

В історії Російської імперії та Європи військовий конфлікт 1877–1878 рр. за своїми об'єктивними наслідками посідає особливе місце. Перемога Російської імперії у війні вплинула на історичні долі народів Балканського півострова, забезпечивши звільнення цих народів від турецького панування, поклавши початок самостійному державному існуванню Болгарії, Сербії, Румунії, Чорногорії. Перші звертання військових істориків до осмислення подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відносяться до початку ХХ ст. На той час імперською військово-історичною

наукою реалізовано значну і досить результативну роботу зі збору, обробки і публікації документів щодо подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у контексті функціонування спеціальної наукової інституції — Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Це роботи Л.О. Богдановича, І.В. Преображенського присвячені 25-річчю російсько-турецького конфлікту [329; 415]. Праця військового історика, генерал-майора К.І. Дружиніна, присвячена історії російсько-турецькому конфлікту, репрезентує один із розділів ґрунтовної монографії «Історія російської армії» [353]. Над історіографією російсько-турецької війни в імперську добу працювали знані військові історики. Роботи з різних аспектів війни опублікували О.К. Пузиревський, П.А. Гейсман, Г.А. Леєр, М.А. Єпанчин, К.М. Войде та багато інших [416; 417; 96; 100; 127; 128; 338; 355–357]. Підсумком колективних зусиль представників імперської військово-історичної науки з теми російсько-турецької війни стало створення розлогої наукової бібліографії, формування певних традицій і напрямків студіювання окресленої проблематики.

Водночас діяльність військово-історичної комісії у вищезазначених роботах згадується винятково побіжно. Спеціальних робіт, присвячених аналізу діяльності генерала М.О. Домонтовича та Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. імперською історіографією не було створено.

Епізодично до розгляду особистості М.О. Домонтовича зверталися дослідники історії військово-навчальних закладів Російської імперії, випускником яких останній був. Так, у праці М. Гольмдорфа, присвяченій історії Дворянського полку, зазначено прізвище Михайла Олексійовича у переліку відмінників навчання і випускника 1849 року, а також серед вихованців закладу, які в подальшому здобули освіту у військових академіях [106, 177]. Робота допомагає відтворити традиції підготовки до офіцерського звання в полку у 40-х рр. XIX ст.

Побіжно звертається до постаті М.О. Домонтовича і дослідник історії

Миколаївського академії Генерального штабу М.П. Глиноєцький [103]. Автор детально висвітлив зміни в навчально-виховному процесі академії, започатковані після «Севастопольського погрому», розглянув сутнісні характеристики викладачів і слухачів, що для нас набуває особливої значущості, позаяк М.О. Домонотович був у той час слухачем закладу, а в подальшому штатним співробітником.

Отже, імперська історіографія характеризується появою робіт і окремих статей, присвячених узагальненню досягнень передової військово-наукової думки, пошуку шляхів поліпшення навчально-виховної роботи і підвищення боєздатності російської армії. Зроблено перші спроби вивчення історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. До постаті і діяльності М.О. Домонтовича науковці звертаються епізодично, тільки у зв'язку з висвітленням окремих сюжетів, пов'язаних з його роботою. Поза увагою дослідників імперської доби залишилася служба генерала М.О. Домонтовича на посаді завідувача канцелярії керівника цивільної російської адміністрації в Болгарії.

На противагу попередньому періоду доба тоталітаризму і панування радянської історіографії прикметна розширенням як предметного поля сюжетів, пов'язаних з військово-адміністративною і науковою діяльністю М.О. Домонтовича, так і кількісним зростанням наукових розвідок загалом.

Найбільш значущим вектором висвітлення певних етапів служби М.О. Домонтовича є роботи, присвячені російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Ґрунтовне студіювання історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. радянські дослідники розпочали з 1950-х рр., утім більшість праць виходили до чергових ювілеїв військового конфлікту. Основний масив досліджень приурочено столітній річниці перемоги над Османською імперією.

Маємо констатувати, що радянські історики, у тому числі військові історики, здійснили ґрунтовне вивчення історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [384; 434; 323; 366]. Історія російсько-турецької війни

1877—1878 рр. та питання її проблематики висвітлена на сторінках низки академічних видань [377; 427; 330]. Загальний хід російсько-турецького конфлікту ґрунтовно проаналізовано радянськими військовими істориками в праці «Російсько-турецька війна 1877—1878» за редакцією І.І. Ростунова [423]. У науково-популярній брошурі В.А. Золотарьова, М.М. Межевича «Історія нелегкої перемоги» доступно розкрито основні події російсько-турецької війни 1877—1878 рр. [370]. У книзі болгарського дослідника Цонков Генова подано не тільки хід російсько-турецької війни 1877—1878 рр., й узагальнено ставлення болгарського народу до російської армії й адміністрації, оцінено її внесок у визвольну боротьбу південних слов'ян [343].

Підсумком дослідження стало введення в науковий обіг значного масиву фактичного матеріалу, деталізації подій війни, формулювання узагальнюючих висновків, репрезентація складного комплексу питань, пов'язаних з виявленням історичного значення війни.

Щодо неупередженої оцінки, опису та аналізу фактів з боку радянських науковців, то вони почасти поступалися місцем вихвалянню визвольної місії російської армії і допомоги братньому болгарському народу [324, 12]. Більшість військових діячів епохи подавалося в образі талановитих полководців і визволителів болгар. Водночас негативні аспекти війни, сприйняття її учасниками і сучасниками, як правило, залишалися на периферії дослідницького інтересу.

Щодо спеціальних історіографічних досліджень, присвячених російсько-турецькій війні, то варто відзначити, що в радянській історіографії спектр таких робіт невеликий. Щонайперше відзначимо праці Л.Г. Безкровного, який створив ґрунтовне дослідження з російської військової історіографії [324]. Важливими є роботи Л.Г. Безкровного з джерелознавства військової історії Росії [325; 326]. Огляд загального стану військово-історичної науки останньої третини ХІХ ст. подано у роботі Г.П. Мещерякова [399].

У 1973 р. вийшла друком ґрунтовна праця радянського дослідника П.А. Зайончковського, присвячена становищу російської армії у кінці XIX – на початку XX ст. у контексті урядової політики [361]. Вона є важливою для розуміння соціального портрету військовослужбовця російської імперської армії, особливостей професійної підготовки військових, прикметних ознак їхньої корпоративної культури, що допомагає зрозуміти «життєву філософію» генерала М.О. Домонтовича.

Окрему, і найбільш цінну для нашого дослідження, групу робіт в історіографії теми складають праці, присвячені діяльності Військово-історичної комісії щодо узагальнення підсумків війни 1877–1878 рр. Короткий інформативний нарис щодо роботи цієї наукової інституції в енциклопедичному виданні представлено С.А. Залеським [362]. У 70-х рр. XX ст. темою діяльності військово-історичної комісії зацікавився радянський військовий історик В.А. Золотарьов, який присвятив низку досліджень з'ясуванню чималого спектру питань її функціонування. Започаткувала такий напрям пошуків ґрунтовна стаття науковця, де представлено аналіз діяльності Військово-історичної комісії Головного штабу російської армії щодо узагальнення досвіду російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [372]. Черговим етапом пошуків В.А. Золотарьова став розділ у монографічному дослідженні дорадянської історіографії російсько-турецької війни 1877–1878 рр., спеціально присвячений діяльності Військово-історичної комісії Головного штабу російської армії [369]. Оновлений і доповнений варіант авторського бачення роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. подано в черговому дослідженні військового історика [368].

У вищезазначених виданнях автор переконливо довів, що наприкінці XIX — початку XX ст. військовими істориками Російської імперії створено чимало монографічних досліджень, де узагальнено досвід російсько-турецької війни та її наслідків. Особливу роль у цьому напрямі В.А. Золотарьов відводить військово-історичній комісії при Головному штабі

російської армії, яка протягом 32 років існування здійснила величезну роботу джерелознавчого, історіографічного й археографічного характеру [369, 34]. Узагальнення досвіду російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і роботи Військово-історичної комісії здійснено В.А. Золотарьовим з позицій марксистсько-ленінського підходу до історичного дослідження. Суспільно-політичні події та явища подано крізь призму ленінської трактовки імперіалізму, на шлях якого Російська імперія вступила з кінця 90-х років XIX ст. Відповідно до такої схеми розпочався третій, пролетарський етап визвольного руху, а «внутрішня політика царату набувала більш реакційного характеру», що виявилось в діяльності військового відомства. Оцінюючи досягнення військово-історичної науки кінця XIX ст., у тому числі і роботу Військово-історичної комісії Головного штабу російської армії, В.А. Золотарьов констатував, що пріоритетом у роботі військових істориків стала ідеологічна домінанта, якій було підпорядковано всі інші, зокрема і теоретико-пізнавальну функцію, оскільки «прагнули увіковічнити царат, спорудити йому пам'ятник, а не солдатові й офіцеру, які здобували перемогу своєю кров'ю» [369, 32]. Дослідник визнав діяльність комісії своєрідним маркером еволюції військової думки імперської доби і «політичних настанов царату щодо військової історії країни» [369, 78].

Утім, заслугою автора є репрезентація і іншої тенденції у військово-історичній науці імперської доби, яку він пов'язав саме з другим етапом її діяльності за головування генерала М.О. Домонтовича. В.А. Золотарьов перший і єдиний донині з дослідників, який визнав за військовим істориком М.О. Домонтовичем, як керівником наукової інституції при Головному штабі російської армії, прагнення критично осмислити та засвоїти досвід російсько-турецької війни 1877–1878 рр. в інтересах розвитку теорії і практики військової науки, небажання підміняти об'єктивний аналіз війни, що виявляється в досить коротких передмовах і редакційних зауваженнях, суб'єктивістським тлумаченням подій і надмірним емоційно-героїчним пафосом репрезентації нещодавнього минулого [368, 90].

Маємо констатувати, що в рамках радянської історичної науки не створено спеціальних праць, де б висвітлювалися життя і діяльність генерала М.О. Домонтовича. Науковці згадували прізвище генерала винятково в окремих нарисах щодо роботи Військово-історичній комісії при Головному штабі російської армії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а також аналізі її «наукової продукції». Домінування марксистсько-ленінської методології у працях радянських дослідників зумовило упереджені оцінки роботи Військово-історичної комісії щодо опису матеріалів російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Третій період історіографії теми, що розпочався після розпаду СРСР і проголошення незалежності України, триває донині і репрезентує здобутки сучасної історіографії, яка в свою чергу включає вітчизняну і зарубіжну – російську і болгарську історіографію.

Загальними тенденціями розвитку історичної науки на пострадянських теренах стали відновлення плюралізму методологічних підходів, поява широкого спектру міркувань, спостережень, оцінок.

Зацікавленість темою життя і діяльності маловідомого в сучасній Україні земляка — уродженця Чернігівщини М.О. Домонтовича демонструють краєзнавчі розвідки. До його постаті звертаються місцеві науковці, які прагнуть популяризувати на широкий загал важливі віхи розвитку Чернігівщини. Щонайперше краєзнавчі студії присвячено діяльності М.О. Домонтовича як офіцера Генерального штабу, відрядженого до Чернігівської губернії для завершення підготовки військово-статистичного опису регіону [473]. Проте для таких досліджень характерним є науково-популярний характер, що не сприяє ґрунтовному аналізу всіх етапів життя і служби генерала М.О. Домонтовича. Приміром, сумська дослідниця В. Іванова, оцінюючи діяльність видатного земляка — генерала М.І. Драгомирова, звертається до робіт Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Утім, маємо констатувати, що бажання В. Іванової подати неупереджені оцінки особистості і діяльності

М.І. Драгомирова не сприяло екстраполяції таких намірів на всю продукцію військових істориків. Щодо праць військово-історичної комісії, підготовлених за головування М.О. Домонтовича, дослідниця не пішла далі усталених радянською історіографією негативних оцінок доробку військово-історичної науки імперського часу, стверджуючи, що «як продукт свого часу, виконаний «на державне замовлення», дослідження не позбавлене певного чиношанування й ухилення в бік героїзації» [459]. У дійсності, як далі нами буде доведено, саме головування в комісії М.О. Домонтовича забезпечило виважені наукові підходи до систематизації і публікації документів і матеріалів російсько-турецької війни 1877—1878 рр.

Окремим напрямом дослідницьких студій сучасних українських науковців, які пов'язані зі службовою діяльністю підполковника Генерального штабу М.О. Домонтовича, є низка статей дослідниці І. Петрової щодо історії підготовки та складання військово-топографічних описів регіонів Російської імперії [412; 413]. Науковець комплексно підійшла до розроблення заявленої проблематики, з'ясувала загальні урядові підходи, а також застосовувані військовим відомством пошукові підходи. Нею виокремлено роботу підполковника Генерального штабу М.О. Домонтовича «Матеріали для географії й статистики Росії. Чернігівська губернія» як ґрунтовне джерело відомостей етнографічного характеру, що і нині дають можливість відтворити обставини повсякдення селянства Чернігівщини [411].

Окрему групу в сучасній українській історіографії становлять розвідки, присвячені історії військово-навчальних закладів ХІХ – початку ХХ ст., які функціонували в Україні. Серед них чільне місце належить роботам з історії Полтавського кадетського корпусу. В мережі Інтернет функціонує сайт історії Полтави з окремою рубрикою Петровського Полтавського кадетського корпусу, де розміщено списки кадетів, ранжовані за їхніми подальшими досягненнями, зокрема, випускники військових академій, генерали, георгіївські кавалери тощо. У списку вихованців – майбутніх

генералів під № 81 позначено прізвище Домонтовича Михайла Олексійовича, наведено витяги з документів щодо його служби [458].

Сучасні науковці, зокрема харківський дослідник Ю.М. Пікуль, апробують антропологічні підходи вивчення навчально-виховного середовища військової освіти, традицій та побуту вихованців кадетських корпусів [471].

Окремі історики звернулися до аналізу змін у комплектуванні та функціонуванні корпусу офіцерів Генерального штабу російської армії в другій половині XIX ст. Харківським дослідником О.А. Гоковим досліджено діяльність офіцерів Генштабу та виявлено особливості їхньої ролі у зовнішній політиці Росії, окремо, детально вивчено роль Перської козачої бригади, до складу якої науковець помилково зарахував підполковника М.О. Домонтовича [442; 452; 453].

Аналізуючи роль офіцерів Генерального штабу в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., О.А. Гоков, зауважує, що генерал-майор М.О. Домонтович з кінця 1876 р. перебував у складі управління цивільною частиною Головнокомандуючого, очолюваного князем В.А. Черкаським. Ґрунтовність підходів до обраної проблеми не позбавила автора окремих неточностей щодо ролі генерала М.О. Домонтовича у цих подіях. Зокрема науковець помилково називає завідувачем канцелярії цивільними справами в Болгарії полковника Л.Н. Соболева, а не генерал-майора Генерального штабу М.О. Домонтовича, який тільки перебував в її складі [454].

Отже, прикметним на початку XXI ст. в українській історичній науці стала поява окремих розвідок, присвячених М.О. Домонтовичу, утім вони мають науково-популярний характер розширеної біографічної довідки. Аналіз українського контенту мережі Інтернету виявив наявність неперевіреної версії сторінки у Вікіпедії, де етапи життя і діяльності генерала М.О. Домонтовича подано з певними похибками [456]. Донині в українській історіографії відсутнє комплексне узагальнювальне дослідження, присвячене

життєвому шляху військового історика, генерала від інфантерії М.О. Домонтовича.

На теренах пострадянського простору проблематика військово-адміністративної та наукової діяльності генерала М.О. Домоновича безпосередньо пов'язана з комплексним вивченням підготовки і служби офіцерів російської армії імперської доби. Певною активністю в цьому напрямі вирізняється російська історична наука, представники якої докладають зусилля для відновлення забутих сторінок історії Російської імперії та історії російської армії.

У сучасній російській історіографії помітна тенденція сплеску і зростання інтересу до історії російсько-турецької 1877—1878 рр. в ювілейні роки. Зберігається і практика дослідження традиційних тем і сюжетів з історії конфлікту на Балканах, які репрезентовані низкою дисертаційних досліджень [444—446]. Напрямки новітньої історіографії російсько-турецької війни 1877—1878 рр. представлено матеріалами міжнародних конференцій 2003, 2008 і 2009 рр. [332; 346; 347; 386; 421]. Як слушно зауважує російська дослідниця Л.В. Горіна, історіографія проблеми формувалася під тиском ідеологічних і політичних обставин і потрясінь наступних часів [345, 54].

Як зауважує російський дослідник В.І. Косик, пам'ять про російських і болгарських «братушок» зберігалася і в царській Росії, і в СРСР, і в Російській Федерації. Багато що змінювалося в Росії, але велике почуття слов'янського братерства славили незмінно [386, 141]. Нині, коли активізувався інтерес до пост-факторного моделювання історії, російські дослідники змушені визнати, що ім'я Росії — царської або радянської — по суті не викликало у зарубіжних слов'ян особливих позитивних емоцій, хіба тільки в окремі кризові моменти їхнього існування. Історична пам'ять про все те позитивне, що пов'язує слов'янство, була і залишається лише одним з багатьох чинників, що визначають тактику сьогодення і стратегію часу [386, 148].

Професійна підготовка і формування особистості офіцера російської армії, духовно-моральне виховання імперського періоду набули чималої актуальності в сучасній російській історичній та військово-історичній науці. У контексті нашого дослідження звертали увагу на спеціальні розвідки, присвячені шаблям військової освіти в Російській імперії, елітарним навчальним закладам для підготовки майбутніх офіцерів [443; 438; 440]. Привертає інтерес науковців соціальна траєкторія офіцерів Генерального штабу, а також спроби репрезентації узагальнювального портрету когорти вищого військового складу російської армії, до якого належав і генерал М.О. Домонтович [451].

Кінець 80-х — початок 90-х рр. XX ст. ознаменовані поживанням інтересу до історії освітніх закладів Російської імперії, у тому числі і кадетських корпусів. Роботи, що з'явилися в російській історіографії в останнє десятиліття, характеризуються значним розширенням досліджуваної проблематики, яка включає музичне виховання кадетів, специфіку підготовки офіцерів різних військових спеціальностей, соціальний склад і динаміку чисельності випускників військово-навчальних закладів, формування морального і соціокультурного образу майбутніх офіцерів тощо [424; 404]. При цьому в науковий обіг введено нові архівні матеріали, що дало можливість уточнити уявлення про військово-навчальні заклади, зокрема, навчально-виховний процес у Полтавському кадетському корпусі, Академії Генерального штабу [359; 422; 364]. Утім зазвичай наукова продукція представляє не спеціальні дослідження, а розділи в енциклопедіях, довідниках, роботах, присвячених загальним питанням військової підготовки чи конкретним персоналіям [378; 379; 390; 393; 395; 396; 422; 400; 401].

Серед робіт останніх років відзначимо монографію С.В. Волкова «Російський офіцерський корпус», у якій автор наводить чималий фактологічний матеріал і статистичні дані з історії всіх військово-навчальних закладів Російської імперії [340; 449]. У монографії В.М. Крилова «Кадетські корпуси і російські кадети» досліджується роль кадетських корпусів у

підготовці офіцерського корпусу Російської імперії XVIII—XIX ст. [394]. Наступна робота автора розширила вивчення соціокультурних практик і традицій кадетського середовища [391]. На початку XXI ст. вийшла друком монографія О.А. Хазіна «Пажі, кадети, юнкера», присвячена 200-річчю Пажеського корпусу, елітного військово-навчального закладу Російської імперії [435].

Чималий блок сучасної російської історіографії теми становлять роботи, присвячені О.М. Коллонтай — доньці генерала М.О. Домонтовича. Саме відомість доньки Олександри Михайлівни Коллонтай — революціонерки, діячки міжнародного робітничого руху, першої жінки міністра, дипломата, привернула нашу увагу до малознаної навіть для професійних істориків постаті її батька.

У біографічних нарисах про О.М. Коллонтай, батька зазвичай характеризують як «блискучий офіцер, високоосвічена людина, беззавітно відданий батьківщині служака, українець за національністю», «порядна чесна людина» [457; 447]. Дослідник Л.М. Млечін навіть відвів окремий, хоча й невеликий розділ «Світла революційна юність», присвячений аналізу особистості і діяльності голови родини генерала М.О. Домонтовича. Царський генерал-аристократ, ґрунтовний аналітик при підготовці історії російсько-турецької війни, принциповий військовий історик, незалежний у судженнях дослідник і офіцер — такими постає в дослідженні батько видатної революціонерки [402, 8-9]. Про любов і злагоду, що панували в родині Домонтовичів, зазначають більшість біографів Олександри Михайлівни.

Утім донині дані про батька часто-густо містять чимало похибок. Приміром, у одному з найсвіжіших довідкових видань «Великие исторические личности» у статті про О.М. Коллонтай вказано, що генерал М.О. Домонтович протягом 1878—1879 рр. був Тирновським губернатором, що не відповідає дійсності [336].

У сучасній російській історіографії підготовлено й опубліковано ряд робіт, присвячених культурним аспектам повсякдення офіцерського корпусу

в цілому. Варто відзначити дослідження А.Н. Назарова «Підготовка військових кадрів і культура офіцерського корпусу Росії» [403]. Сюди відносимо і збірник статей «Побут російської армії XVIII — початку XX століття» за редакцією С. Карпущенко, який включає нариси колективу авторів, здебільшого з «Військового збірника» [381]. Цікавим для нашої теми виявилось і дослідження А.І. Бегунової «Повсякденне життя російського гусара в епоху Олександра І» [322]. Авторка зосереджує увагу на появі гусарських полків у Російській імперії і країнах Європи, їхньому формуванню, форменному одягу гусар, розпорядку дня, понятті «гусарської честі», ратних подвигах гусар на полях битв. Найбільш вдало, на наш погляд, дослідниці вдалося описати психологічну атмосферу в гусарських полках, особливості побуту в мирний і військовий час.

Зміна геополітичного ландшафту в Європі у зв'язку з крахом СРСР і розпадом всієї системи соціалістичної співдружності, повноправним членом якого була Болгарія, відобразилася і в сучасній болгарській історіографії. В Болгарії, яка обрала прозахідний курс — стала членом Євросоюзу і НАТО, все виразніше набуває обрисів перегляд попередніх історіографічних підходів та оцінок щодо підсумків російсько-турецької війни.

На думку професора Софійського університету А. Пантєва, боротьба з усталеними стереотипами минулого характерна і для болгарської історіографії. Щонайперше це зачіпає характеристики російсько-турецької війни 1877—1878 рр. як визвольної. Болгарські науковці продовжують її відзначати як відправну точку в історії Третього царства, але на цьому незаперечному історичному факті нині згода між дослідниками завершується. Все частіше з'являються критичні роздуми щодо мотивації, здійснення і наслідків військового конфлікту, сумніви щодо необхідності звільнення, які протиставляються альтернативному баченню болгарського розвитку без звільнення [410, 55]. Російський вплив в Болгарії базувався насамперед на основі політики «почуттів», на політиці духовного і морально-політичного впливу, але не на засадах економічних інтересів Болгарії і Росії

[397, 136]. Скептицизм щодо позитивів війни став своєрідною модою серед болгарських дослідників з цього питання.

Віддаючи належне науковій і практичній значущості розглянутих наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених дослідженню військової історії, історії військово-освітних закладів та особистості М.О. Домонтовича, слід, однак, зауважити, що спеціальної наукової літератури, яка б мала предметом вивчення життя і діяльність М.О. Домонтовича попередниками не було створено. Саме це визначило мотивацію автора спрямувати свою наукову роботу на дослідження військової й адміністративно-наукової діяльності генерала М.О. Домонтовича. Комплексне дослідження цієї наукової проблеми у вітчизняній історичній науці здійснюється вперше.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дисертації складається зі значного масиву джерел, пошук, систематизація і опрацювання яких забезпечили реалізацію дослідницької стратегії автора і надійність аргументації пропонованих положень і висновків. Класифікація зібраних джерельних матеріалів з теми дає підстави виокремити такі групи: 1) документи щодо діяльності М.О. Домонтовича з організації цивільного управління в Болгарії; 2) матеріали роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.; 3) праці М.О. Домонтовича; 4) спеціальна та довідкова література щодо військової служби; 5) матеріали періодичних видань другої половини XIX ст.; 6) особові джерела, зокрема, мемуари, щоденники, спогади, приватна переписка.

Документи щодо діяльності М.О. Домонтовича з організації цивільного управління в Болгарії.

Евристично-пошукова робота у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) допомогла виявити окремий

фонд (ф. 430) «Болгарія», у колекції якого зберігаються матеріали до складання звіту й історії окупації Болгарії російськими військами, зокрема й щодо цивільного управління в регіоні [36—54]. Вони становлять інтерес для досліджуваної проблеми, оскільки М.О. Домонтович був начальником канцелярії завідувача цивільною частиною при головнокомандувачі Дунайською армією з 1876 р., і протягом кількох років плідно працював над організацією управління в Болгарському князівстві. Нами виявлено значну переписку державного комісара в Болгарії О.М. Дондукова-Корсакова з військовим міністром Д.О. Мілютіним та іншими особами щодо адміністративної діяльності в регіоні [39—41]. Також опрацьовано матеріали справи губернатора Черкаського за період його діяльності з цивільного управління Болгарією, зокрема підготовлену М.О. Домонтовичем записку про стан цивільного управління на час укладення миру 19 лютого 1878 р. [50].

Результативними для з'ясування обставин і напрямів роботи генерала М.О. Домонтовича на посаді начальника канцелярії російського державного комісара в Болгарії стали виявлені серед матеріалів фонду 430 «Болгарія» у РДВІА його власноручні записки, зроблені вже після повернення до Санкт-Петербургу протягом 1880—1888 рр. [54]. Опрацювання цих документів допомагає реконструювати основний зміст діяльності цивільного управління під час окупації Болгарії російським урядом.

Матеріали роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Евристична робота з пошуку і систематизації документів з діяльності Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. допомогла виявити у РДВІА окремий фонд 485 «Російсько-турецької війни 1877–1878 рр.», у якому серед решти документів колекції містяться матеріали щодо утворення при Військово-вченому комітеті Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [55—76]. У колекції документів представлено доповідну

записку начальника Головного штабу від 21 березня 1879 р. імператору Олександру II щодо організації Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. при Військово-вченому комітеті Головного штабу [61]. Серед документів щодо діяльності комісії протягом 1879 – 1904 рр. виявлено і проаналізовано зміст каталогу справ архіву Військово-історичної комісії зі складання історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а також журнал засідань комісії [73; 70]. Досить цікавими та інформативними для з'ясування ходу і напрямків редакторської роботи комісії стали зауваження військового міністра генерала О.М. Куропаткіна до V і VIII розділів 3-го тому Опису російсько-турецької війни; доповідна записка голови Комісії військовому міністрові щодо роботи комісії зі складання змісту 4-х томів збірника «Опису російсько-турецької війни» [67; 68].

Серед опрацьованих матеріалів роботи комісії увагу привертають: листування щодо підготовки до видання праць комісії, журнал вихідної документації комісії, а також численні документи, зібрані комісією. Чималий пласт документів комісії репрезентований перепискою зі співробітниками військово-історичної комісії щодо напрямів роботи зі збору матеріалів і складання статей до «Опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.», а також листуванням із канцелярією Військового міністерства і колишнім головою військово-історичної комісії генерал-лейтенантом М.О. Домонтовичем щодо доставки йому і військовому міністрові «Опису російсько-турецької війни» для остаточної редакції перед друком [65; 66].

У РДВІА нами опрацьовано низку документів, що дають можливість відтворити основні етапи, характер, а подекуди і «політичну кухню», що супроводжувала роботу комісії. Мова йде про такі архівні матеріали, як «Загальний огляд праці Опис російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», «Довідка про роботу Військово-історичної комісії з початку і до сьогодення (1906 р.)» [71], «Про завершення опису російсько-

турецької війни 1877—1878 рр.» [74], робота з якими забезпечила можливість визначити роль комісії у вивченні й узагальненні досвіду війни.

Серед матеріалів роботи військово-історичної комісії при Військово-вченому комітеті вдалося віднайти документи, які безпосередньо розкривають обставини головування генерала М.О. Домонтовича у цій військово-науковій інституції. Серед них відзначимо, переписку з канцелярією начальника Головного штабу Військового міністерства й канцелярією Військово-вченого комітету щодо призначення генерал-майора М.О. Домонтовича головою військово-історичної комісії; нотатки генерала Домонтовича щодо збору матеріалів і вивчення війни [63; 64].

Військово-історична комісія по суті монополізувала видання документів щодо російсько-турецької війни. Досить високий професійний рівень її пошуково-редакційної роботи гарантували як відомча підпорядкованість Головному штабу російської армії, так і залучення до участі в діяльності комісії авторитетних військових фахівців: М.О. Домонтовича, К.М. Войде, Артамонова, П.Д. Паренсова, Свяцького, Гудим-Левковича. Підсумком її роботи стало видання значної кількості друкованих збірників.

Насамперед відзначимо, фундаментальне дослідження військово-історичної комісії Головного управління генерального штабу російської армії щодо опису матеріалів російсько-турецької війни 1877—1878 рр. [149]. Підготовлене видання вийшло друком на початку ХХ ст. у дев'яти томах, що являють собою 16 книжок великого формату. Загалом у джерелознавчому аспекті опубліковані протягом 1898—1911 рр. збірники матеріалів з історії російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на Балканському півострові є одним з найбільших військово-історичних документальних видань імперської доби [185—294]. Цінність опублікованих матеріалів для дослідників донині не втратила актуальності. Водночас використання цих документів потребує уважного аналізу і критичного до них відношення.

Особливу увагу в контексті дослідження теми звернуто на опубліковані збірники документів, визнаних військовим відомством Російської імперії

«такими, що не підлягали оголошенню», відповідно виданих обмеженим тиражем зі спеціальним грифом [150—155]. Документи, представлені у збірниках, стосуються важливих аспектів російсько-турецької війни 1877–1878 рр., зокрема, стратегічних і тактичних цілей війни з боку політичної і військової верхівки Російської імперії. Варто відзначити, що редактором перших двох таких випусків був генерал М.О. Домонтович [150—151; 156].

Збірники матеріалів з історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові не втратили своєї значущості для сучасних дослідників, і становлять ґрунтовну джерелознавчу базу для підготовки дійсно наукової історії цього воєнного конфлікту. У контексті розроблення предмету дослідження ці опубліковані документальні матеріали допомагають з'ясувати обставини, які супроводжували редакційну роботу військово-історичної комісії, чинники, що сприяли / заважали її діяльності, позиції членів комісії, зокрема М.О. Домонтовича, щодо важливості публікації тих чи інших документів, ступінь відомчого впливу на роботу комісії, щонайперше Військового міністерства та Міністерства закордонних справ Російської імперії. Водночас робота з цією групою джерел потребувала використання методик внутрішньої і зовнішньої критики документів, напрацювань перехресного аналізу поданих матеріалів.

Серед матеріалів особистого фонду М.О. Домонтовича (ф. 242) у РДВІА містяться підготовлені ним нариси щодо окремих обставин російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [5; 6]. Нами також виявлено підготовлену М.О. Домонтовичем передмову до «Опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» [10]. Опрацювання цих документів допомогло зрозуміти характер науково-аналітичної роботи військового історика, генерала М.О. Домонтовича, певним чином зануритися до його творчої лабораторії, виявити документальне підтвердження копіткої редакторської роботи голови військово-історичної комісії Головного штабу російської армії.

Праці М.О. Домонтовича

Першою роботою, яка виявила значний науковий потенціал М.О. Домонтовича, є опис Чернігівської губернії, підготовлений у межах загальнодержавного проекту збирання матеріалів для географії і статистики Росії, покладених на офіцерів Генерального штабу [136]. Підполковник М.О. Домонтович виконував визначену програму обстеження Чернігівської губернії протягом 1861—1863 рр. Чимало обставин, які він визначив у передмові до видання, заважали винятково критичному підходу до відбору статистичних даних для підготовки дослідження у вкрай обмежені строки.

Провідне місце в творчому доробку військового історика М.О. Домонтовича посідають роботи, пов'язані з осмисленням історії російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Нами опрацьовано «Огляд російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на Балканському півострові» [110], а також підготовлені М.О. Домонтовичем передмови до окремих томів опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на Балканському півострові та спеціальні додатки до них, які вийшли друком на межі ХІХ—ХХ ст. [150; 151].

Спеціальна та довідкова література щодо військової служби

Склад генералітету і старших офіцерів (полковників, підполковників) досить повно відображений у щорічних «Списах по старшинству» відповідних чинів [299]. До 90-х років ХІХ ст. у таких виданнях відсутні докладні відомості про освіту офіцерів, у подальшому – побіжно згадуються військово-навчальні заклади проте без вказівки на рік їхнього закінчення. У «Списах по старшинству» наводяться докладні дані щодо присвоєння чергових чинів, займані посади і нагороди офіцерів російської армії. Маємо зауважити, що наведена у виданні дата першого офіцерського чину позначає не реальну дату отримання, а так зване «старшинство» в чині (умовну дату, від якої відраховується термін для присвоєння наступного чину). Старшинство залежно від успіхів у навчанні (випуск за 1-м або 2-м розрядом) відраховували або з дня випуску, або випереджало дату випуску на рік чи на

два роки (з трирічним терміном навчання). Тому встановити дату дійсного набуття чину за «Списками за старшинством» можна тільки умовно.

Серед друкованих джерел, що містять відомості щодо персонального складу офіцерства Російської імперії, чільне місце займають видання військових навчальних закладів. Такі праці містять систематичні списки випускників закладів і по-суті є єдиними джерелами, що дозволяють верифікувати час закінчення конкретною особою військово-навчального закладу та набуття офіцерства. До речі ідентифікація конкретного офіцера російської армії, згадки про якого зустрічаються в подальших службових матеріалах, почасти становить певну проблему, оскільки в «Найвищих наказах про чини військові» вказували, за звичай, тільки прізвища без імен і по-батькові, з огляду на що списки випускників військово-навчальних закладів представляють виняткову цінність.

Праці, що містять інформацію про випускників, підготовлені до ювілеїв конкретних військово-навчальних закладів. Такі видання можна розподілити на групи за типом військово-навчальних закладів, за обсягом і формою подачі матеріалу.

Кількісно чисельна група видань військово-навчальних закладів — це праці (історії та пам'ятки) кадетських корпусів. Найбільш повно у таких роботах репрезентовані випускники кадетських корпусів, створених у 30—40-х роках XIX ст., до яких належить і Полтавський корпус (1845—1913), ювілейні видання з історії якого вийшли друком в кінці XIX — на початку XX ст. [159; 176]. Що стосується військових академій, зокрема академії Генерального штабу, то видання містить списки випускників за 1832—1882 рр., що допомогло нам встановити роки навчання в закладі М.О. Домонтовича, а також відомості щодо подальшої долі випускників закладу [103].

Переважно такі праці створено за хронологічним принципом, відомості про випускників подано за щорічними випусками. Також у низці видань наведено списки службовців і викладачів військово-навчального закладу (на

час виходу праці чи за весь період функціонування закладу). Такі є у виданнях академії Генерального штабу [104; 135], Миколаївського кавалерійського училища [312], Полтавського кадетського корпусу [159; 176] – тих закладів, де навчався і працював М.О. Домонтович.

Найбільш повні відомості про випускників, підґрунтям чого слугували матеріали архівів навчального закладу, окрім року випуску, імені та батькові особи, містять інформацію про вступ до військового училища (для кадетських корпусів), про попередню освіту (для військових академій), рід військ чи конкретну військову частину, куди випущено вихованця закладу, і його долю на час виходу видання (чин, посаду, місце служби, час відставки чи смерті). Водночас повністю такі відомості наявні тільки в окремих виданнях, у більшості ж — наведено ім'я, рік випуску і місце призначення випускника закладу. Вигідно вирізняються в аспекті інформативності серед історій військово-навчальних закладів Російської імперії видання Полтавського кадетського корпусу, у додаткових випусках яких розміщено біографії і фотографії його вихованців, зокрема і М.О. Домонтовича.

Таким чином, незважаючи на нерівноцінність відомостей про випускників, що містять видання військово-навчальних закладів та спеціальні довідники «Списки по старшинству», репрезентовані у них матеріали є важливим джерелом щодо персонального складу російського офіцерського корпусу, допомагаючи ідентифікувати осіб, згадуваних у височайших наказах і спеціальній літературі тільки за прізвищами.

Матеріали періодичних видань другої половини XIX ст.

Окрему групу джерел з досліджуваної теми становлять матеріали періодичних видань. Для осмислення хроніки суспільних подій опрацьовували часописи і газети суспільно-політичного спрямування: «Вестник Европы», «Голос», «Гражданин», «Дело», «Обозрение», «Московские ведомости», «Нива», «Русская старина», «Русский вестник», «Отечественные записки», а також військові журнали і газети: «Артиллерийский журнал», «Военный сборник», «Разведчик», «Русский

инвалид» [102; 112; 119; 145; 158; 178]. У періодиці не тільки показували армійський побут, стан бойової підготовки військ, детально описували бойовий шлях російської армії під час війни, а також друкували різні матеріали з історії взаємин Російської імперії і Туреччини, Балканських держав. В окремих виданнях до ювілейних дат репрезентовано нариси щодо життя і діяльності конкретних військовослужбовців, зокрема й генерала М.О. Домонтовича.

Джерела особового походження

Чимало цінного матеріалу для розроблення обраної теми містять *мемуари* безпосередніх учасників описуваних нами подій. За видовими ознаками мемуари – історичне джерело, що на час створення не передбачало оприлюднення, отже мають більш відвертий авторський характер. Спогади військових — сучасників подій допомагають з'ясувати позитивні і негативні аспекти підготовки збройних сил Російської імперії, тактичної підготовки, стратегічних концепцій і військового мистецтва. У мемуарах учасники російсько-турецької війни були більш відвертими, ніж у працях з військової історії. Варто відзначити, щоденникові записи та спогади видатного державного і політичного діяча, військового міністра Д.О. Мілютіна [139-142]. Мемуари сучасників, зокрема офіцерів Генерального штабу, військових істориків П.Д. Паренсова, М.А. Газенкампа, А.К. Пузиревського [160-161; 98; 175]. У своїх нотатках особистого характеру вищезазначені автори, які були безпосередніми учасниками досліджуваних подій, подавали власне, більш відверте ставлення до ситуації та чинників, які зумовлювали певні явища і процеси. Завдяки їхнім свідченням маємо можливість з максимальною достовірністю реконструювати психологічну атмосферу, в якій відбувалася діяльність генерала М.О. Домонтовича як представника військової еліти російської армії.

Цінними також є сторінки спогадів вищого офіцерства — випускників Академії Генерального штабу, присвячені навчанню в своїй альма-матер.

Вони відкривають перед дослідником обставини життя офіцерів — випускників академії, що зумовлювали напружену підготовку до вступних іспитів, хвилювання під час їх складання, студіювання лекцій професорів, радість на перевідних і випускних екзаменах, наукову роботу слухачів додаткового курсу [160, 3].

Досить важливим для осмислення особистості М.О. Домонтовича є вивчення основних віх його життя і кар'єрного поступу крізь призму поглядів найближчого оточення, зокрема власної сім'ї, родичів, знайомих і колег по службі. До цієї групи документів відносимо біографію двоюрідного брата генерала, сенатора К.І. Домонтовича, що допомагає осмислити духовну атмосферу родини Домонтовичів, спектр ціннісних орієнтацій і домінантних поведінкових норм [296].

Зрозуміти підліткові роки майбутнього генерала, зокрема обставини навчання і виховання у Полтавському кадетському корпусі, допомагають спогади М.О. Домонтовича, а також колег-кадетів і представників викладацького корпусу [111; 304-306; 121; 125; 89]. На момент підготовки спогадів М.О. Домонтовича про навчання в Полтавському кадетському корпусі наявним був чималий пласт літератури щодо підготовки в кадетських корпусах. Ознайомившись з нею, Домонтович відзначав наявність двох протилежних думок часто висловлених однією особою щодо навчально-виховного процесу у корпусах. Таку амбівалентність генерал пояснював швидкоплинним психоемоційним настроєм дописувачів, який перешкоджав виваженості і відвертості їхніх оцінок і висловлювань. Протилежність думок зафіксовано з суттєвого питання навчання і виховання кадетів дореформеного періоду. Одна група відзначала, що викладання навчальних дисциплін кульгало, а виховання навпаки — «йшло як по маслу», друга навпаки — класна частина процвітала, а виховання, особливо моральне, залишало бажати кращого [111, 445]. Загалом, М.О. Домонтович помічену двоякість пояснював метою освітньої програми закритих військово-навчальних закладів, яка мала забезпечити реалізацію двох завдань: навчати

кадетів для загальнодержавних цілей, і виховувати для спеціально-військового призначення, тобто до розвинути здатність витримувати тяготи військового життя [111, 446].

Значна частина особових документів генерала зберігається у РДВІА в особистому фонді М.О. Домонтовича (ф. 242), який містить 26 справ. Серед документальних матеріалів особистого фонду у РДВІА нами виявлено джерела особистого характеру. Зокрема, родовід Домонтовичів, а також власноручні нотатки Михайла Олексійовича біографічного характеру [3; 4]. Також нами виявлено епістолярні матеріали, які зберігаються в особистому фонді М.О. Домонтовича (ф. 242). Серед адресатів генерала його родичі, знайомі і друзі, зокрема К.І. Домонтович, А. Вайловська, В. Нелідова, В.А.Сухомлинов, І.А. Зінов'єв, П. Каравенов, А. Мосолов [12—28].

Досить важливим для дослідження теми стали спогади доньки генерала М.О. Домонтовича – Олександри Коллонтай [123]. Вони допомагають зрозуміти особистість Михайла Олексійовича в родинному колі, у повсякденному житті, виявити важливі деталі побутового характеру, з'ясувати його ставлення до сім'ї, дружини і дітей. У Російському державному архіві соціально-політичної історії опрацьовано фонд 134 «О.М. Коллонтай», у якому виявлено щоденникові записи, листування з рідними з особистих і господарських питань, зокрема і з батьком М.О. Домонтовичем [83—86].

Отже, масштабність і різноплановість наукових завдань, пов'язаних з розкриттям наукової і адміністративної діяльності генерала російської армії М.О. Домонтовича зумовили формування значної джерельної бази. Вона поєднує в собі масив нормативно-правових актів, опублікованих джерел військово-історичного і політичного характеру щодо організації цивільного управління в Болгарії, матеріалів роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., спеціальних робіт М.О. Домонтовича, тогочасної періодики, мемуаристики та епістолярію. Значну частину джерельної бази сформували опрацьовані автором документи

архівних установ Російської Федерації. За таких обставин обґрунтованим видається висновок, що відібрані у процесі історико-джерелознавчого аналізу матеріали за обсягом, видовою різноманітністю та повнотою відображення життя і діяльності генерала російської армії, адміністратора і військового історика М.О. Домонтовича, є достатніми для виконання дослідження.

1.3. Методологія і методи дослідження

Незважаючи на певну критику щодо історико-біографічного жанру, він незмінно затребуваний як істориками-професіоналами, яким пропонує значні можливості для самовираження (приміром у виборі власного героя), так і широким читацьким загалом, мотивованим не тільки обивательською цікавістю, але і постійним прагненням до самопізнання. Принади цього жанру пояснюємо сталим інтересом до життя іншого, щодо його досвіду, мотивації вчинків і способу розуміння світу. Історична біографія набула поширення в традиційній політичній історії, значна частина якої складалася з життєписів державних діячів, хоча з часом у них все більше уваги приділяли приватному і внутрішньому життю героїв, а не тільки їхній кар'єрі.

Одним із перших, хто залучив біографічний, а ще більшою мірою, автобіографічний аналіз у фокус сучасної методології гуманітарного знання, був В. Дільтей, який заявив про те, що біографія може стати найвищою формою «наук про дух» [351, 134]. Біографія в широкому розумінні включала дослідження й опис життя видатної особистості, політичних і державних діячів, представників науки, культури, мистецтва не лише як дійових осіб історії, а її героїв, одвічних супутників людства, які проходять крізь століття, тисячоліття, крізь всю доступну розумовому осмисленню зміну епох і поколінь.

На кінець XX ст. науковцями чітко визначено два підходи при використанні біографічного й автобіографічного матеріалу: соціосимволічний і соціоструктурний. Перший підхід, названий ще

«герменевтичним», зосереджує увагу на рівні смислів і значень розповідей індивідів про своє життя, тому процедура інтерпретації стає ключовою. Другий підхід розглядає зв'язки, норми і процеси, які становлять фундамент соціального життя і різних громадських структур, і в такий спосіб відбувається інституціалізація біографічних досліджень.

«Історія життя», розповідь про індивідуальну біографічну траєкторію стає не важливим доповненням до більш точних і об'єктивних методів соціокультурного аналізу. Біографічний метод набуває самоцінного і певною мірою самодостатнього характеру [344, 119]. Для окреслення його предметного поля скористаємося визначенням російського дослідника Е.Ю. Соловйова, який констатував, що безпосереднім об'єктом біографії є життя окремої людини від моменту народження до моменту смерті. Однак предметом, на який спрямовані основні дослідні зусилля біографа, кожен раз виявляється соціальна і культурна ситуація. Тільки щодо останньої описуване життя набуває значення історії, особливої змістової цілісності, до якої застосовні поняття унікальності, подієвості, розвитку, самоздійснення» [426, 138]. Керуючись науковим стандартом, історик розглядає і прагне зрозуміти свого героя в контексті тієї епохи, в якій конкретний історичний персонаж жив. Проте головною серед обговорюваних методологічних проблем біографії як жанру історичного дослідження була і залишається проблема взаємодії цих двох суб'єктів: з одного боку, «герой біографії, вписаний у свій час і нерозривно пов'язаний з ним, з другого — автор, біограф, який відчуває настільки ж глибоку і різнобічну залежність від своєї епохи, свого часу [419, 288].

Нова біографічна історія, сконцентрувавши увагу на аналіз діяльності індивіда, його свідомості і самосвідомості, особистих інтересів і цілепокладання, допомагає, в решті решт, відповісти на питання, яким чином і якою мірою успадковані культурні традиції, звичаї, уявлення визначали поведінку людей у специфічних історичних обставинах (також хід подій та їхні наслідки), і яку роль відігравали в цьому індивідуальний

вибір і ініціатива. Формулюючи головні завдання та принципи таких досліджень, російський науковець Ю.Л. Безсмертний зауважив, що на першому плані пошуку — конкретна людина, її індивідуальна поведінка, її власний вибір [328, 23]. Ми досліджуємо сюжети не лише тому, що хочемо знати, наскільки типові (або нетипові) вчинки генерала М.О. Домонтовича в контексті соціальної історії XIX ст., але заради розуміння його як такого, оскільки він цікавить нас сам по собі. Навіть якщо Михайло Олексійович виявиться не зовсім типовим представником своєї епохи, навіть у цьому випадку визнаємо вивчення його особистості вартим уваги. Адже сама його незвичайність розкриє щось від унікальності його часу.

Нині, на початку третього тисячоліття, коли проблеми самосвідомості особистості та індивідуального вибору міцно закріпилися у фокусі соціально-гуманітарного знання, питання доцільності біографічної (персональної) історії та її евристичної цінності, вже не ставиться. Аналіз індивідуальної свідомості й індивідуальної діяльності став найважливішою складовою численних мікроісторичних досліджень, максимально наближених і безпосередньо звернених до людини, до її персональної історії. Біографічний елемент не тільки підвищив статус у сучасних історичних дослідженнях, але і набув нової якості: не забуваючи про «зовнішню», «публічну», «професійну», або «кар'єрну», біографію, вчені все більше уваги почали приділяти вивченню приватного, інтимного, емоційно-чуттєвого, внутрішнього життя — «історії душі» свого героя. Йдеться про концентрацію уваги на приватному, індивідуальному й унікальному в конкретних людських долях і, водночас, — про заздалегідь задану принципову установку на виявлення специфіки та варіативності різнорівневого соціального простору, повного спектра і меж тих можливостей, якими володіє індивід у даному культурно-історичному контексті.

Інтегральна парадигма вивчення минулого на фундаменті «нової гуманітарності» скеровує дослідників розглядати соціальні процеси як переплетення міжособистісних відносин, які виявляються в численних

звичайних ситуаціях. На передній план виходить завдання зрозуміти історичне явище як згусток відносин між людьми, пояснити його внутрішню логіку. Антропоцентристські інтерпретації буття спрямовані на пошуки золотієї середини між моделями макро- і мікроісторії, метою яких є реалізація такого соціального дослідження, що забезпечить цілісну картину історичного процесу, тобто поєднає динаміку глобальних суспільних структур і звичайну діяльність людини з її свободою вибору.

У нашому дослідженні прагнули зважено поєднати дві пізнавальні стратегії. З одного боку, зосередити увагу на так званому культурному примусі, а також на тих поняттях, за допомогою яких М.О. Домонтович осягав навколишній світ. З другого боку, послідовно прагнули виявити активну роль діючої особи історії і той специфічний для соціуму Російської імперії XIX ст. спосіб, яким історичний індивід, у заданих і не повністю контрольованих ним обставинах, «творив історію». Зрозуміло, основну увагу приділяли аналізу персональних текстів чи джерел особистого походження, в яких відображено індивідуальний досвід М.О. Домонтовича, його емоційні переживання, певні рівні осмислення питань. Утім «нова біографічна історія», або персональна історія в широкому сенсі, за джерела використовує різноманітні матеріали, що містять як безпосередні висловлювання особистого характеру (листи, щоденники, мемуари, автобіографії), так і непрямі свідчення, що фіксують погляд з боку, або так звану об'єктивну інформацію.

При реконструкції біографії генерала М.О. Домонтовича зважали на те, що особисте життя і внутрішній світ людини віддаленого минулого, не є відкритою книгою. Як зауважила російська дослідниця Л.П. Рєпіна, життя особистості складається з безлічі моментів інтелектуального стану, думок і фантазій, зникаючих у безпросвітному і бездонному колодязі часу [419, 294]. Ми прагнули розкрити — через збережені листи, твори, документи і спогади — окремі фрагменти життя особистості Михайла Олексійовича Домонтовича, яку бажаємо врятувати від забуття. Такі «ненадійні», «суб'єктивні» джерела,

за класифікацією традиційної політичної історії, як щоденники, листи, мемуари, автобіографічні матеріали, продукти творчої діяльності індивіда, що відображають його емоційно-психічний і інтелектуальний світ, самосвідомість та індивідуальний життєвий досвід у ракурсі нової біографістики вийшли на перший план не всупереч, а саме завдяки своїй суб'єктивності. Як зауважував М. Вебер, будь-який учинок людини в суспільстві має «суб'єктивний сенс» [382, 8]. Разом з тим, у так званих еґо-документах (джерелах особового походження) особистість постає перед нами не ізольованою, а у взаємодії з іншими, зі своїм соціальним середовищем, з навколишнім світом у різних його виявах, з культурними та інтелектуальними традиціями. Вважаємо, що без аналізу цієї взаємодії неможлива жодна «персональна історія», головним предметом дослідження якої є «історія одного життя» у всій її унікальності і повноті.

Оновлений і збагачений принципами мікроісторії біографічний метод може бути дуже продуктивним. Одна з переваг такого «персонального» підходу в тому, що він «працює» на експериментальному майданчику, максимально пристосованому для практичного вирішення складних теоретичних проблем, які ставить перед дослідником сучасна історіографічна ситуація. Зокрема, у ході нашого дослідження прагнули відповісти на ключові питання: чим обумовлювався, обмежувався, скеровувався вибір рішень М.О. Домонтовича, якими були його внутрішні мотиви і обґрунтування, як співвідносилися стереотипи і реальні дії індивіда, як сприймалася розбіжність між ними, наскільки впливовими були зовнішні чинники і внутрішні імпульси. Для створення розгорнутої біографії М.О. Домонтовича необхідне знання емоційно-психологічного, соціального й інтелектуального досвіду індивіда, тобто попередньої історії життя, яка зумовлює його думки і дії в поточний момент, конкретній фазі життєвого циклу, у певній конфігурації міжособистісної взаємодії. Основна ідея такого підходу полягає в зануренні як у життя нашого героя, так і в конкретну ситуацію.

Загальна установка такого напрямку полягає в тому, що реконструкція особистого життя і унікальної долі окремих індивідів, формування та розвитку їхнього внутрішнього світу розглядають і як головну мету дослідження, і як один з ефективних засобів пізнання того соціуму, в якому вони жили і творили, раділи і страждали, мислили і діяли [418, 79]. У фокусі біографічного дослідження виявляється внутрішній світ генерала М.О. Домонтовича, його емоційне життя, пошуки розуму і духу, стосунки з рідними і близькими в сім'ї і за її межами. Наш герой виступає і як суб'єкт діяльності, і як об'єкт контролю з боку родинної групи, кола близьких, формальних і неформальних спільнот, соціальних інститутів і владних структур різного рівня. У центр нашої уваги потрапили і нестандартні вчинки М.О. Домонтовича (його одруження на розлученій жінці), що виходили за межі освячених традицією норм і соціально визнаних поведінкових моделей, і передбачали вольові зусилля суб'єкта в ситуації усвідомленого вибору.

Знаний учений Дональд Уокер розробив типологію біографічного жанру в історико-економічних дослідженнях, придатну до застосування в нашій дисертаційній роботі. У запропоновану науковцем типологію входять: 1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, родинне коріння і впливи, риси характеру і особисте життя вченого); 2) професійна біографія (позиції вченого в професійній діяльності та відносинах всередині наукового співтовариства); 3) бібліографічна біографія (аналіз праць автора, історії їхнього створення, джерельної бази, техніки і методології дослідження); 4) ситуаційна біографія, або біографія середовища (події та умови соціально-економічного і політичного життя суспільства й епохи, в яких жив і працював учений) [405, 13-14]. Таким чином, вся сукупність фактів особистісного, професійного, ситуаційного та бібліографічного характеру становить наукову біографію генерала М.О. Домонтовича.

Методологічна основа дисертаційної роботи базується на принципах історизму, об'єктивності і системності, що передбачає використання загальнонаукових (аналізу і синтезу, класифікації, дедукції й індукції) і спеціально-історичних методів наукового дослідження. До спеціально-історичних методів дисертаційного дослідження належать структурно-функціональний, історико-генетичний, історико-порівняльний і біографічний методи.

Використання структурно-функціонального методу допомогло систематизувати значний обсяг досліджуваного матеріалу, співвіднести чинники й обставини соціальної реалізації представників української старшини зі структурою взаємовідносин імперського суспільства, влади і армії в досліджуваний період, виявити канали індивідуальної мобільності М.О. Домонтовича в системі службової ієрархії.

За допомогою історико-генетичного методу в дисертації розглянуто розвиток таких концептів як «підготовка офіцерів Генерального штабу», «узагальнювальні військово-топографічні описи», «Військово-історична комісія з опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр.», а також визначено складне співвідношення ідеологічних цінностей і об'єктивних інтересів російського цивільного управління в Болгарії, генезу осмислення подій і наслідків російсько-турецького конфлікту у військово-історичній науці кінця XIX ст.

Застосування історико-порівняльного методу дало можливість проаналізувати погляди представників офіцерського корпусу, військового міністерства, владних структур щодо завдань Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр., підходів до оцінки подій минулого конфлікту, а також здійснити компаративний аналіз аналогічного зарубіжного досвіду.

У дисертаційному дослідженні широко використовувався біографічний метод реконструкції історичної реальності. Значна увага до персоналій зумовлена необхідністю розуміння індивідуально-психологічних чинників

прийняття рішень, ментальнісних особливостей офіцерського корпусу Російської імперії загалом і офіцерів Генерального штабу зокрема, також врахування соціальної свідомості представників урядового апарату і вищого командування держави, які приймали внутрішньо і зовнішньополітичні рішення. Застосування біографічного методу та розроблення жанру «історій життя» в сучасному гуманітарному знанні пов'язані з відходом від об'єктивістської і позитивістської парадигми, а також розвитком постмодерністського дискурсу, у межах якого актуалізуються такі напрямки як герменевтика, феноменологія і структуралізм. Біографічний метод і жанр «історій життя» зумовив залучення методів герменевтичного тлумачення, структурної лінгвістики, культурної антропології тощо. Поєднання в практиці історико-біографічних студій традиційних і нових підходів у роботі з джерелами є найбільш надійним способом пізнання історичної дійсності.

Модель історичного дослідження включає такі параметри, як принципи пізнання, предмет і методологія дослідження, когнітивна стратегія. Науковці зауважують, що універсальних принципів науковості історичного дослідження не існує [398, 143]. В умовах плюралістичної інтерпретації історії кожне наукове співтовариство пропонує свій набір принципів науковості історичного дослідження, що становлять когнітивне «ядро» моделей історичного дослідження.

Утвердження на теренах пострадянського простору ідеї методологічного плюралізму актуалізувало принципи додатковості й альтернативності, які базуються на засадах: по-перше, щодо будь-якого предмета історичного дослідження можна поставити необмежену кількість пізнавальних завдань; по-друге, при вирішенні певної групи пізнавальних завдань можуть бути використані різні дослідницькі засоби.

Реалізація наукової стратегії нашого дисертаційного дослідження зумовила застосування принципів історизму, об'єктивізму та холізму. Принцип історизму включав визнання того, що кожна епоха являє собою унікальний прояв людського духу з притаманними їй культурою і

цінностями, отже між сучасністю і минувиною існують серйозні відмінності. Втілення принципу історизму потребувало врахування відмінностей між минулим і дійсністю, подолання уявлень про те, що люди XIX ст. поводитися і мислили так само, як ми. Наше завдання полягало не тільки в розкритті подібних відмінностей, а і їхньому поясненні, занурюючись в історичний контекст. Задля цього ми послуговувалися вимогою не розглядати історичні події в ізоляції, а представляти історію як процес і зв'язок між подіями в часі [428, 20].

Важливим принципом історичного дослідження є принцип об'єктивності, основою якого є визнання минулого як об'єктивної реальності і можливості отримання наукового знання, адекватного історичній реальності. Послуговувалися сучасним трактуванням принципу об'єктивності як відносин взаємного діалогу між істориком (суб'єктом) і досліджуваною історичною реальністю (об'єктом).

Принцип холізму в історичному дослідженні орієнтує історика, з одного боку, на необхідність цілісного вивчення предмета дослідження, а з другого — на студіювання історичної реальності як ієрархії «цілісності», що не зводиться до її складових. При цьому науковці підкреслюють, що в розумінні таких частин має бути обов'язково присутнім відчуття цілого як контексту [428, 40]. Принцип холізму реалізується в стратегії до цілісного бачення історичної реальності і створення єдиного інструментарію дослідження.

У предметному плані холізм реалізується конкретно в тому, що розглядаємо історію як складну соціальну систему і сукупність гуманітарних дій, а також наддіяльне начало. Вчені вважають, що крім загальних (циклічних) законів фізичного, соціального і морального порядку, які керують навколишнім світом, логічно допустити приватні і навіть виняткові, епізодичні залежності [373, 331]. Тому предметом вивчення повинні бути не тільки соціальні процеси, структури та інститути, а й індивідуальні та колективні дії людей, їхні уявлення, цінності та імперативи [398, 292].

У дисертаційному дослідженні використовували також принципи методології «розуміння», розроблені М. Вебером у межах концепції «розуміючої соціології» й уточнені в середині ХХ ст.

Використання вище окреслених методологічних засад у контексті розроблення обраної теми сприяло уточненню низки вживаних у роботі понять.

Академія Генерального штабу – елітний вищий військово-навчальний заклад Російської імперії для підготовки офіцерських кадрів для Генерального штабу російської армії. Слухачі академії отримували ґрунтовну військово-теоретичну і практичну підготовку, вивчали всі галузі військового управління, вдосконалювали знання іноземних мов, поглиблено студіювали військову історію.

Корпус офіцерів Генерального штабу — спільнота офіцерів, які отримали вищу військову освіту (закінчити повний курс Миколаївської академії генерального штабу), посідали штабні посади і призначалися для виконання спеціальних штабних обов'язків рівня бригади і вище (складання дислокацій, маршрутів і диспозицій для бою і руху; підготовці військових оглядів, зйомок, рекогностування; водіння колон на війні; обрання позицій і пунктів для фортець і укріплень; виконання військово-статистичних, військово-історичних і військово-адміністративних робіт).

Військово-історична комісія — перша центральна військово-наукова інституція Російської імперії, створена при Генеральному штабі російської армії для підготовки офіційної історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр., що функціонувала протягом 1879–1911 рр.

Отже, студіювання проблематики біографістики, спрямованої на виявлення людського виміру історичного процесу, зумовило оновлення концептуального апарату й дослідницьких методик і мало наслідком формування нової парадигми персональної історії, яка включила до свого предметного поля сферу людської свідомості як невід'ємну складову соціокультурного простору.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ І СВІТОГЛЯДУ М.О. ДОМОНТОВИЧА

2.1. Дитячі та юнацькі роки нащадка козацької старшини

Михайло Олексійович Домонтович походить зі старовинного козацького роду Домонтовичів. Найбільш відомий предок – Іван Михайлович Домонтович був з 1669 р. першим слабинським сотником у складі Чернігівського полку, пізніше – генеральним суддею Війська Запорозького [389, 101-102]. Він був у складі козацької депутації до царя Олексія Михайловича в 1659 і 1666 рр. Освіченість, побожність і благочестя виділяли його серед сучасників. У Крупицьком монастирі поблизу м. Батурина коштом І.М. Домонтовича збудовано кам'яний храм Св. Миколая у візантійському стилі, у якому він і похований. У 1672 р. московський цар Олексій Михайлович за службу пожалував І.М. Домонтовичу у дворянські маєтності с. Кудрівку Сосницького повіту Чернігівської губернії [296, 758].

Давність роду Домонтовичів визнана герольдією і сенатом Російської імперії з затвердженням родового герба [138, 50]. Варто наголосити, що за сімейними переказами Домонтовичі ведуть родовід від знаменитого князя Довмонта Псковського, що княжив у XIII ст. у Пскові, визнаного православною церквою святим Тимофієм Псковським. О.М. Коллонтай – донька О.М. Домонтовича – згадувала розповіді батька про те, що у разі приїзду кого-небудь із роду Домонтовичів до Пскову, ченці на його честь дзвонили в усі дзвони, тому в дитинстві вона дуже хотіла потрапити до міста [123, 19].

Маєток у с. Кудрівка Чернігівської губернії згодом успадкував онук Михайла Івановича – титулярний радник Георгій Іванович Домонтович, а по його смерті – сини – капітан Ілля і підпоручик Олексій Домонтовичі та решта найближчих родичів [139, 50]. Старшинський рід Домонтовичів відзначався активністю в громадсько-адміністративному житті Чернігівщини, що

засвідчують архівні джерела [174]. Саме в цьому родовому маєтку у с. Кудрівка Чернігівської губернії 24 листопада 1830 р. народився Михайло Олексійович Домонтович. Мати – Марія Степанівна, батько – Олексій Георгійович, окрім Михайла мали ще доньку Анну (1819 р.н.) і трьох синів – Степана (1820 р.н.), Олександра (1822 р.н.) і Миколая (1824 р.н.). Чималі маєтності в Кудрівці та високий авторитет родини в регіоні зумовили обрання О.Г. Домонтовича предводителем дворянства Сосницького повіту, посаду якого він обіймав протягом 1849–1851 рр.

Варто відзначити, що особливістю російського типу асиміляції, за якого місцеві еліти земель залучалися в орбіту Московської держави, а потім Російської імперії (татарські мурзи, прибалтійські барони, польська шляхта, кавказькі та литовські князі, вищий прошарок українського козацтва), стало включення останніх до складу центральної еліти. Згідно з указами 80-х рр. XVIII ст. права дворянства були надані й українській старшині [450].

Проживаючи і господарюючи у віддалених маєтках, українське дворянство, не було позбавлене станового кар'єризму. Уже з 1760-х рр., як зазначав П. Клепацький, козацька старшина активно намагалася «стати благородним дворянством. Для цього їй потрібно було дістати відповідне виховання, службові відзнаки й господарче заopatрення» [122, 280]. Як недавня аристократія, нащадки козацької старшини досить уважно ставилися до своєї шляхетності і всіма заходами прагнули її зміцнювати і підтримувати як родинними зв'язками, так і чинами та службовим становищем власних дітей. «Учіться гарно і старанно, щоб служити і дослужуватися», таким за спогадами М.О. Домонтовича був девіз середнього й особливо дрібномаєтного українського дворянства. Родинною традицією нащадків старшини була інтелектуальна праця як шлях до соціальної кар'єри. Відтак вони починають віддавати своїх синів у гвардійські полки, кадетські корпуси, а дівчат – до приватних пансіонів. Невипадково і О. Безбородько писав батькові, що не бачить кращої освіти для дворян, ніж у кадетських корпусах, де «виховання та навчання краще». Рекомендував відправити в пажеський

корпус свого небожа, а молодшому братові Іллі – визначатися зі службою, військовою чи цивільною, де можна було б швидко зробити кар'єру. Не без підтримки старшого брата Ілля Безбородько невдовзі став поручиком лейб-гвардії Семенівського полку [350, 181]. Військову кар'єру бажав забезпечити своїм меншим дітям і Г. Полетика. Перебуваючи у Петербурзі й тяжко хворіючи, він у листі до дружини (1784 р.) незадовго до смерті повідомляв, що має намір віддати в пансіон менших синів і записати їх в який-небудь гвардійський полк. За аналогічним сценарієм, типовим для нащадків козацької старшини, рідні вирішили долю Михайла Домонтовича.

Починаючи з 1780-х рр., коли старшина остаточно виокремлюється з козацького середовища, прагнучи в усьому наслідувати російське дворянство, вона запозичує моду на французьких вчителів, гувернанток, манери, етикет. Представники старшини дедалі більше усвідомлювали роль освіти в забезпеченні майбутнього власних дітей, які, будучи добре підготовленими, могли отримати посади в полково-сотенній адміністрації. Вихідці з Гетьманщини шукали чинів на службі в адміністративних установах Російської імперії, у війську, на викладацькій та літературній нивах у Москві й Санкт-Петербурзі.

Варто відзначити, що виховання нащадків є однією з головних родинних проблем будь-якого суспільства. Козацько-старшинські родини, як правило, були багатодітними. Виховання та освіта дітей було не лише обов'язком батьків, а й загалом усієї родини, у першу чергу старшого покоління – дідів та бабусь. У традиційному українському патримоніальному соціумі усталилося виховання на засадах християнської етики, нормах, узвичаєних у народній педагогіці, за якими діти зростають у повазі до батьків, старших у родині, зобов'язані виконувати їх волю, батьки мають право карати дітей, позбавляти їх свого благословення й навіть відмовляти у спадщині [350, 83]. Дітей наставляли в дусі християнських чеснот, виховували покірність, віру в заступництво і допомогу Бога, Богоматері та всіх святих.

Як згадував на схилі літ поважний генерал, навчали нас удома «не Бог вість чому», підготовку дітей розпочинали набагато пізніше, ніж тепер [111, 447]. Серед виховних ідеалів козацької старшинської еліти, у тому числі і родини Домонтовичів, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним моральним вихованням, провідне місце посідало шанування батьків, покірливості старшим, що мало б забезпечити синам успішну кар'єру.

Дитинство і юність Михайла Олексійовича припала на роки імператорства Миколи I, який протягом 30-річного володарювання основні зусилля скеровував на підтримку військової могутності Російської імперії. Імператор значну частину свого часу присвячував армії, на службу до якої залучав найкращих представників дворянства [314, 194]. На керівні посади в державі призначав військових генералів. Дворянство служило, проте багато з них виходило у відставку молодими, оселялися в маєтках, одружувалися і віддавали своїх синів на навчання переважно в кадетські корпуси. Російська дослідниця Н.М. Аурова чинниками, що спонукали батьків віддавати нащадків до кадетських корпусів, визначає: обов'язок дворянства служити державі; нерозвиненість у першій половині XIX ст. системи чоловічої цивільної освіти; можливість отримання освіти державним коштом, що було визначальним для дрібномаєткового панства; усталені традиції козацької старшини давати синам саме військову освіту [321, 25]. Вищезазначені положення підтверджуються і міркуваннями нашого героя. Оскільки окрім військової не було іншої кар'єри для дворянства, чимало обдарованих, хоча нерідко, як згадував М.О. Домонтович, погано підготовлених, юнаків вступали до військово-навчальних закладів [111, 447]. Власне сам Михайло Олексійович пов'язав свою долю з військовою службою, коли вступив до Полтавського кадетського корпусу.

Оцінюючи на схилі літ навчально-виховний процес у цивільних навчальних закладах періоду свого дитинства, генерал М.О. Домонтович відзначав його невисоку якість. Він мав можливість порівнювати, оскільки

спочатку батьки віддали його до приватного пансіону при гімназії, утримувачем якого був німець Капелер, потім – до Чернігівської гімназії. М.О. Домонтович відзначав застарілі виховні методи вчителів, які мали швидше негативне значення. На такому тлі організація навчально-виховної підготовки в Полтавському кадетському корпусі мала суттєві переваги, що вочевидь разом із родинними традиціями військової служби, стало вирішальним мотивом для батьків Домонтовичів, які віддали Михайла до військового закладу.

Маємо зауважити, що кадетські корпуси, як закриті навчальні заклади, перебували під безпосереднім контролем головного начальника військово-навчальних закладів, якими були представники імператорської родини, зазвичай великі князі. Важливу роль в управлінні кадетськими корпусами відігравав особисто імператор. Отже, наявним був безпосередній зв'язок між урядом і військовою освітою, що перетворювало останню в особливу сферу внутрішньої політики держави. Крім того, переважна більшість державних діячів першої половини XIX ст., особливо миколаївської епохи, випускники кадетських корпусів, підготовка в яких визначила їхні світоглядні засади і ціннісні орієнтири.

Петровський Полтавський кадетський корпус (таку назву мав за кадетства М.О. Домонтовича) – військово-навчальний закритий заклад, створений з ініціативи полтавського військового губернатора М.Г. Рєпніна, підтриманої дворянами Полтавської, Катеринославської, Харківської і Чернігівської губерній. Думку щодо організації кадетського корпусу в Україні висловлено ще на початку XIX ст. дворянством Слобожанщини. Проект організації навчального закладу, розрахованого на двісті вихованців, у Харкові коштом місцевих дворян підготував предводитель Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Проте затримку реалізації задуму зумовило де і в який спосіб кадети харківського корпусу зможуть завершити спеціальний військовий курс. Років за п'ятнадцять потому питання знову актуалізувалося. З проханням щодо відкриття кадетського корпусу до Миколи I звернулося

дворянство Чернігівської, Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній. Імператор підтримав ініціативу, проте заклад вирішив облаштувати в Полтаві і назвати його Петровським Полтавським [306, 105].

Полтавський кадетський корпус за зразком двох діючих провінційних закладів такого типу – Полоцького і Новгородського – був розрахований на підготовку 400 вихованців, з яких 120 осіб навчалися коштом державної скарбниці, решта – 280 осіб за кошти дворянства чотирьох вищезазначених українських губерній (по 70 осіб від кожної). Вихованцем від Чернігівської губернії в 1842 р. став Михайло Олексійович Домонтович. Контингент вихованців Полтавського корпусу становили нащадки української козацької старшини, які виростили в умовах сільської вольниці, з міцним здоров'ям, без розумової та культурної втоми [111, 448].

Відкриття Петровського Полтавського кадетського корпусу відбулося 6 грудня 1840 р. До закладу приймали хлопчаків від 10 до 18 років. Курс підготовки у корпусі становив 7 класів з однорічним терміном навчання. Три старші класи складали роту. У корпусі було 4 роти: гренадерська, дві мушкетерські та неранжирована рота. У строю корпус складав батальйон. Такий поділ у Полтавському кадетському корпусі діяв за часів навчання М.О. Домонтовича (до 1856 р.) [470].

Організація навчально-виховного процесу кадетських корпусів відповідала їхньому цільовому призначенню як військово-навчальних закладів, що комплексно готували вихованців до подальшого навчання у військових училищах. Ґрунтовно виписано нормативні правила і розпорядок цих закладів в Положенні про кадетські корпуси. Засадничими принципами функціонування військово-навчальних закладів були наступні: на посади офіцерів-вихователів закладів призначали офіцерів, які задовольняли визначеним вимогам (необхідні моральні якості, відповідна освіта, сумлінне ставлення до служби); зберігався поділ вихованців за віком, з присвоєнням їм найменування рот і призначенням у кожній з них ротного командира з найбільш досвідчених наставників, які скеровували діяльність офіцерів-

вихователів ввіреної їм роти, а також завідувати її майном; муштровий вишкіл кадетів покладали безпосередньо на офіцерів-вихователів під керівництвом ротного командира; в літній період муштровий вишкіл кадетів двох старших класів включав прикладні військові вправи; визнавалося необхідним роти виводити в літні навчальні табори, де вони здебільшого займалися фізичним вихованням кадетів, що мало на меті посилити військову дисципліну і бойовий вишкіл, необхідних майбутньому офіцеру; для заміщення унтер-офіцерських посад у ротному строю і для виконання обов'язків старших кадет призначалися кращі вихованці останнього — сьомого класу [354, 67].

Першим директором Полтавського кадетського корпусу В.Ф. Святловським започатковано втілення концепції всебічної підготовки кадетів, а саме: фізичного, морального і розумового виховання. Для досягнення визначеної мети директор докладав зусиль для консолідації вчителів і вихователів закладу, у тому числі і їхніх родин [306, 107]. Період кадетства М.О. Домонтовича (1842–1847) припав на період директорства в Полтавському кадетському корпусі полковника Струмило, який запам'ятався суворим ставленням до вихованців, частими покараннями різками, що зумовило загальну нелюбов кадетів та їхніх батьків до нього. Відзначали і послаблення моральних засад у кадетському середовищі [306, 109].

Початково набір вихованців до Петровського Полтавського кадетський корпусу реалізовано без вступних іспитів. Проте контроль знань новоприбулих учнів змусив адміністрацію закладу окрім першого загального класу відкрити і два підготовчих, куди зарахували значну кількість слабо підготовлених вихованців, а з часом і клопотати про запровадження вступних іспитів [306, 107]. Екзамени 1841 р. виявили, що в першому підготовчому класі до сорока осіб потрібно залишити на другий рік. Значний відсоток відстаючих учнів змусив директора корпусу організувати для них спеціальний клас за скороченою програмою. Націленість адміністрації на якісну підготовку кадетів спонукала до запровадження окрім обов'язкових

навчальних занять додаткових позааудиторних, які вели муштрові вихователі.

Адміністрація Полтавського корпусу вживала заходів щодо покращення студіювання кадетами іноземних мов, оскільки без їхнього знання офіцери позбавлялися можливості продовжувати навчання у Військовій академії. З цією метою запровадили обов'язок для вихованців щоденно заучувати по одному висловлюванню французькою та німецькою мовами, а систематичний контроль за цим поклали на окремих офіцерів-вихователів. Було започатковано практику щоденного спілкування кадетів іноземними мовами, задля чого директор особисто відвідував їхні обід і вечерю і розмовляв з ними. Вищекреслені навчальні методики забезпечили суттєвий поступ в освоєнні французької і німецької мови кадетом М.О. Домонтовичем.

За усталеною практикою першої половини ХІХ ст. обов'язковою іноземною мовою в Полтавському кадетському корпусі була французька, заняття з якої відбувалися щоденно. Спогади М.О. Домонтовича дозволяють реконструювати педагогічні умови її студіювання вихованцями. За півгодини перед вечерею в роти приходили вчителі французької мови Соссе і Таксіс. Кадети розподілялися на малі групи і відповідали на пропоновані репетиторами-товаришами, гарно обізнаними з французькою, питання. Вчителі обходили групи, розмовляли з кадетами. На наступний день на заняттях кадети студіювали черговий комплекс фраз французькою. Відзначимо, що кадетах під час таких занять заборонялося говорити російською, оскільки порушник ризикував одержати марку і залишитися без десерту за вечерею. Загалом викладачі іноземних мов на класних заняттях вимагали від кадетів ретельного засвоєння лексики, правильної вимови і ґрунтового знання граматики, яку, за зізнанням М.О. Домонтовича, тогочасні учні знали досить погано [111, 450].

Як згадував Домонтович, навчальна частина у Полтавському кадетському корпусі була усталеною, суттєві зміни в навчальних планах і посібниках не відбувалися. У закладі разом із загальноосвітніми предметами

вивчали спеціальні дисципліни. До позакласних дисциплін відносили: муштровий вишкіл, фізкультуру, фехтування, плавання, музику, співи і танці. Через багато років колишній кадет оцінює як задовільну навчальну підготовку у корпусі [111, 445].

Результативність навчання досягали не лише застосуванням примусових заходів і покарань. М.О. Домонтович відзначає, що навчалися кадети не тільки через страх бути покараним різками [111, 447]. Мотивацією була амбітність, самолюбство та природні здібності тогочасної молоді. Адміністрація Полтавського кадетського корпусу, серед якої чимало було вихідців з українського дворянства, обізнана з місцевим менталітетом і прагненнями родин, задля посилення мотивації до навчання і змагальності між вихованцями пробуджувала їхнє честолюбство. Згадуючи через півстоліття власне навчання, генерал вважав, що заохочення самолюбства у кадетах мало явну користь, особливо в навчальній підготовці [111, 448].

Як засвідчує аналіз спогадів викладачів і вихованців Полтавського кадетського корпусу, у кожному класі було кілька сильних учнів, яких інспектор класів Ницкевич не лише особисто знав, але й усіляко розвивав їхню допитливість з навчальних предметів. Інспектор особисто підбирав для них книги з корпусної бібліотеки та перевіряв прочитане ними у обстановці неформальних спільних бесід після занять. Уже в другому і третьому класі сильним учням задавали писати твори за власним вибором або на задану тему за визначеними ним джерелами. Такі позакласні роботи кадети зачитували на квартирі інспектора раз на місяць, куди він запрошував і кількох викладачів корпусу, які спільно обговорювали їх за чаюванням. На схилі літ генерал М.О. Домонтович із задоволенням і подякою згадував ці вечори, які виявилися досить корисними для вихованців.

Варто відзначити і сформовані традиції навчальної взаємовиручки і взаємодопомоги серед кадетів Полтавського корпусу. Оскільки обов'язки ротних офіцерів не передбачали заняття з малоуспішними кадетами, то останні мали допомагати один одному. Як відзначав М.О. Домонтович, таке

дарове добровільне тунторство в роки його навчання становило звичайне явище в корпусі. Вечорами, під час підготовки уроків у «порожніх класах» і, особливо перед іспитами, ці неофіційні тунтори ретельно передавали свої знання.

Результативність навчання була визначальною для загальної оцінки успішності кадета в Полтавському корпусі. Найкращих за рейтингом учнів знали всі, від директора закладу до останнього ледаря. За відмінні результати навчальної підготовки вихованцям чимало сходило з рук, зокрема зухвалі вчинки, сміливі і різкі висловлювання, недосконалість стройової виправки. Прізвища найкращих кадетів заносили на червону дошку закладу, серед яких був і Михайло Олексійович Домонтович.

Кадети 1840-х років розширювали власний кругозір і наполегливим читанням художньої і наукової літератури. Як зауважує М.О. Домонтович у спогадах, чимало вихованців ще в корпусі ознайомилися з працями, що не входили до навчальної програми. Таким для учнів стали історія Малоросії Кониського, Маркевича, Бантиш-Каменського, «Запорізька старовина» Срезневського і Скальковського, народні пісні Метлинського, твори Михайловського-Данилевського, Дениса Давидова тощо. Полубляли кадети і тогочасну художню літературу, зокрема Гоголя, Пушкіна і Лермонтова зачували напам'ять і наслідували прозою чи віршами.

Історію Росії в Полтавському корпусі в період навчання М.О. Домонтовича викладали Д. Пильчиков і В. Білозерський, які надихали вихованців любов'ю до всього рідного, тобто українського. Також у домашніх спектаклях, які ставили в корпусі, основний репертуар становили п'єси місцевих авторів — І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка.

Окремо варто зупинитися на застосовуваних у кадетському корпусі педагогічних методах і технологіях, оскільки саме вони формували особистість вихованця закритого військово-навчального закладу М.О. Домонтовича. В основі організації навчально-виховного процесу було покладено принцип змагальності серед кадетів, що заохочував індивідуальні

нахили вихованців і не обмежував їхньої допитливості. Вважали, що приклад товаришів діє позитивно, допомагає підтягнутися слабим учням за сильними. Плекання допитливості серед кадетів вважали запорукою подальшого наукового самовдосконалення. Тогочасна навчальна адміністрація корпусу рівнялася не на середнього учня. Педагоги постійно навіювали кадетам, що всі вони мають здатності, хоча і не всі рівні у старанності. «Кожному надано від Бога всім нарівно», — наголошував у промовах корпусний священик, отець Сіяльський [111, 448].

До речі, з більшості навчальних предметів друкованих посібників кадати не мали, тому запорукою гарного виконання домашніх завдань та підготовки до наступних занять була уважність на уроці і ретельність конспектування матеріалу, пояснюваного вчителем у класі. Аналіз спогадів колишніх кадетів дозволяє з'ясувати навчально-виховні методи педагогів, застосовувані ними у закладі. Так, учитель алгебри Дудишкін як покарання за непідготовленість кадетів до заняття, відмовився далі читати курс і зобов'язав несумлінних учнів самостійно оволодівати знаннями з предмету. Наслідком стала «пекельна» праця вихованців під керівництвом наставників зі старшокласників над складним розділом алгебри, після чого вчитель поновив свої заняття в класі.

Водночас у спогадах про навчання М.О. Домонтович відзначив побутування у корпусі різних стягнень. Через роки генерал не приховує, що тілесні покарання, у тому числі і різки, були нормою навчального повсякдення у кадетському корпусі. Ротні командири використовували право покарань різками на власний розсуд. Застосовували різки переважно до невеликого числа вихованців – ледарів у навчанні. Зазвичай це відбувалося за такою схемою. Щоденно ротний командир отримував з навчальної канцелярії детальну виписку щодо отриманих кадетами балів і навпроти особи, яку потрібно було покарати різками, ставив позначку. Такі списки зачитувалися перед ротою щоденно і кожний розумів, що означає відповідна позначка. Оскільки покарання різками вважалося ганьбою серед кадетів, то

застосовували його «за закритими дверима». М.О. Домонтович згадував тільки один випадок публічного покарання різками на очах у кадетів.

Колишні вихованці згадують про впливовість враження від «страшного суду» – процедури публічного зачитування наказу з визначенням рейтингу кожного кадета після піврічних іспитів перед відпусткою учнів на різдвяні вакації. Усіх вихованців шикували колонами і зводили до великого залу, посередині якого відводили місце для адміністрації закладу. Привітавшись, директор обходив роти, пильно вдивляючись у кожного вихованця. Після чого ад'ютант читав наказ, в якому відзначали кадетів, що отримали на іспитах 10–12 балів. Вони виходили з шеренги, вклонялися директору і ставали праворуч від нього. Далі викликали кадетів, що мали гарні бали за поведінку, отримали пагони, чин єфрейтора та унтер-офіцера тощо. Вони шикувалися в окремому шеренгу. Наостанок викликали вихованців, що отримали п'ять і менше балів. Вони ставали ліворуч від директора. Після них викликали кадетів, яким знизили бал за поведінку, рішенням комітету присудили зняття пагонів і до занесення на чорну дошку – вони ставали окремо. Заслухавши наказ, директор разом з адміністрацією підходив до «праведників» – найкращих вихованців корпусу, яким дякував за сумлінність. Потім переходив до «грішників». Гримаючи своїм костилем по підлозі, він дорікав їх за неуспішність, погрожував вжити найсуворіших заходів. Окремо сварив «найгірших» (присуджених до занесення на чорну дошку), посилюючи удари своїм костилем, що всіх присутніх кадетів охоплював панічних страх, наказував ротним командирам сікти їх різками [121, 395]. Психологічно процедура «страшного суду» була настільки впливовою, що колишній вихованець, який до речі був серед «праведників», навіть через 35 років потому пам'ятав її так добре, ніби це було кілька тижнів тому. Вважаємо, що метою таких виховних процедур навчальної адміністрації корпусу була підтримка належної дисциплінованості кадетів, результативності навчання і підготовка до майбутньої військової служби в елітних підрозділах. Як згадував М.О. Домонтович, вічно суворий директор

Струмило не раз повторював: «Ви діти дворян, а не каптенармусів, ваше місце у гвардії, і я доб'юся того, що з мого корпусу не буде гарнізонних «горобців» [111, 448]. Авторський аналіз спогадів вихованців Полтавського кадетського корпусу переконує, що набуті у закладі знання ставали надійною основою подальшої академічної освіти колишніх кадетів.

Загалом філософія підготовки у військово-навчальних закладах Російської імперії базувалася на засадах: «*Les services et le zèle doivent l'emporter sur l'instruction*» (службові обов'язки та запопадливість мають переважати над навчанням), — саме так відзначив у резолюції Микола І щодо записки О.С. Пушкіна «Про виховання в Росії» [105, 705]. Побутувала думка, що в кадетських корпусах як закритих навчальних закладах легше помітити те, що потрібно виправити вихованцю, не ламаючи докорінно задатків його характеру. Сприятливими педагогічними умовами в корпусах ставали: чітка визначеність виховних цілей, однорідний соціальний склад вихованців, безпосередній нагляд за ними, строгість внутрішнього розпорядку, за дотриманням якого пильно спостерігали офіцери-вихователі.

Сутність програми виховання в Полтавському кадетському корпусі становили основи морального і фізичного розвитку кадетів. З вихованців мали бути сформовані віддані служителі монарху і державі, чесні піддані Російської імперії. Поряд з моральним удосконаленням відбувався й фізичний розвиток кадетів як майбутніх воїнів та представників пристойного світського товариства. У наказах по корпусу і поясненнях офіцерів-вихователів наскрізно реалізовували сутність етики кадета, яка включала патріотичні почуття, вірне розуміння державних принципів, сімейні і суспільні чесноти, шляхетність душі, чистоту помислів і твердість характеру майбутнього офіцера. Отже, Михайло Олексійович з дитинства повинен був засвоїти певні принципи поведінки, властиві військовому середовищу, причому середовищу досить специфічному, що формувало планку високих соціальних домагань і амбіцій. Більше того, саме такі традиційні засади формували основи світогляду потенційного офіцера, щонайперше гвардійця.

Військово-навчальні заклади – як інтернати та заклади, що готували вихованців до військової служби, постійно турбувалися щодо їхнього всебічного фізичного виховання, а тому розробляли систему вправ і занять, які сприяли фізичному розвитку і водночас результативних у виховному аспекті – заповнювали дозвілля кадетів [334, 1]. За звичай фізичному вихованню відводили позакласні заняття. Зокрема в навчальній програмі кадетських корпусів позакласні заняття поділено на два головні блоки: перший – муштровий вишкіл та військово-підготовчі заняття; другий – фізичні вправи, а саме: гімнастика та рухливі ігри, фехтування, плавання, танці, співи та музика, ручна праця [334, 3]. Обов’язковими серед них були: муштровий вишкіл, всі фізичні вправи та хоровий спів; решта – необов’язкові.

Програма виховної підготовки у корпусі, на думку М.О. Домонтовича, була занадто широкою і складною як для кадет, так і для їхніх наставників, а її реалізація залежала від особистих поглядів і навіть примх начальства нижчої ланки [111, 445]. У подальшому саме цей аспект зазнає докорінного реформування у військових навчальних закладах.

Гімнастика, ігри та фізичні вправи в Полтавському корпусі не були пріоритетними. Опікувалися фізичним вихованням кадетів більше цивільні викладачі, ніж офіцери-вихователі. Приміром викладач французької Соссе майже щоденно керував іграми кадетів у городки, лапту, м’яч у саду, нагороджуючи переможців пряниками зі своїх кишень. Учитель Ф.П. Дейк бився з кадетами на рапірах та еспадронах, а мсьє Сен-Мартен навчав танцям, вимагаючи від вихованців справжніх хореографічних тонкощів.

Щодо релігійного виховання, то за зізнанням М.О. Домонтовича вихованці вступали до корпусу з примітивною релігійною підготовкою, почасти не знаючи основних молитов. Не дивно, що серед кадетів поширеними були народні забобони. Зокрема, М.О. Домонтович згадував як у 1843 р. одному з вихованців в корпусі привиділася Баба Яга й адміністрації закладу довелося докласти чималих зусиль, щоб заспокоїти учнівський загаль

[111, 447]. Не дуже сприятливим для плекання набожності виявилися і педагогічні методи офіцерів-вихователів, які наглядали за молитвами вихованців, змушували відстоювати навіть тривалу (до 2-х годин) вечірню службу тощо. Формалізм підходів до релігійного виховання в корпусі зумовив манкірування служби серед кадетів під приводом хвороби, а також нещирість поведінки (насмішки, передражнювання).

Щодо морально-етичного виховання, то за зізнанням М.О. Домонтовича, у корпусі кадетів не привчали до фальші, шаблонної фразеології та оглядових тонкощів. Оскільки столичні високопосадовці рідко відвідували провінційну Полтаву, то на показову частину в закладі мало звертали увагу. Фронту кадетів навчали досить помірковано, тому останні, прибувши до дворянського полку, виявлялися настільки поганими стройовиками, що їх називали «статськими».

Загалом кадати першої половини ХІХ ст. задовольнялися тим, що, незважаючи на невідповідність більшості їхніх педагогів своєму призначенню, вони і не мудрствували лукаво [305, 613]. Щоранку кадетам читали артикули Петра І, проте вихованці, погано розуміючи мову цього карного кодексу, з подивом слухали про колесування, четвертування, шпівцрутирування, аркебузирування тощо. Щоправда, з часом читання артикулів було скасовано. Директор корпусу рідко відвідував класи, хоча цікавився успіхами вихованців з навчальних предметів. Він вимагав від кадетів чистоти і охайності в одязі, звертав увагу на їхню поставу перед фронтом. Вихованці панічно боялися і водночас поважали директора. Страх навіював його костиль, з яким він зазвичай приходив у роти і коли когось з вихованців соромив, то стукав ним об підлогу так, що присутніх аж мурашки забігали по тілу [121, 394]. Водночас викладачі й офіцери-вихователі уважно стежили за здоров'ям кадетів. Окремі з них, будучи черговими по корпусу, слабосильним і малокровним відпускали подвійні порції їжі за сніданком і обідом, запрошували їх до себе на обіди. Купуючи кадетам ласощі за їхні

кошти, офіцери-вихователі пильнували, щоб не було непорозумінь між вихованцями.

Психологічна атмосфера в закритих військових закладах залежала не стільки від вихователів, скільки від умонастроїв у кадетському середовищі [305, 613]. Спогади М.О. Домонтовича засвідчують відсутність таємних і заборонених учинків у корпусі, оскільки кадети не палили, в карти не грали, нецензурної лайки між товаришами не було. За правилами внутрішнього розпорядку комоди і тумбочки кадетів були постійно відкриті і порожні, в закритому цейхгаузі зберігалися тільки різки і старі чоботи, тому жодних випадків крадіжок чи взлому не було. Над начальством потішалися, але цього не приховували, що багато з вихователів знали свої прізвиська і навіть іноді змушували себе «представляти» талановитим у цьому школярам.

Неписаною нормою кадетського співжиття була взаємовиручка, що виявлялася в правилі не видавати товариша перед начальством корпусу за жодних обставин. Навіть якщо будуть сікти різками, морити голодом, кадет мав не видати однокашника [125, 944].

За часів навчання М.О. Домонтовича відпустки в корпусі були великою рідкістю. Тільки окремі кадети, які мали знайомих і родичів у Полтаві, могли їх реалізувати. Щодо відпусток за межі міста, то вихованці могли тільки мріяти про них як недозволену розкіш. Вихователі певним чином намагалися здолати монастирську відчуженість кадетів і брали їх на свята у власні родини, виводили у світське товариство Полтави. Досить часто кадети бували у будинку полтавського губернатора, у предводителя дворянства тощо.

Впливовими чинниками для формування моральних понять серед кадетів ставали випадки з повсякденного життя, що надовго залишали враження на вихованців і почасти скеровували їхні вчинки в подальшому житті. Церкву, річні акти, домашні спектаклі Полтавського корпусу відвідувало чимало місцевої публіки, представники якої часто запрошували кадетів на вечірки, бали, сімейні свята тощо. Водночас майже всі випускники

корпусу приїздили в дворянський полк невинними и сором'язливими юнаками, хоча й досягли вже шістнадцяти років. Так відсутність у кадетів особистих коштів та можливості самостійними ними розпоряджатися зумовлювало повну необізнаність юнаків у фінансових питаннях, що нерідко мало сумні наслідки для їхніх бюджетів по прибуттю на службу у гвардійській кавалерійській частині.

Свідченням високого рівня навчально-виховної підготовки у Полтавському кадетському корпусі є статистика випускників, які продовжили навчання і закінчили курс у військових академіях Російської імперії. Таких серед полтавських кадетів виявилося сто п'ятдесят осіб, тобто понад 10% питомої ваги контингенту осіб, яким було присвоєно звання офіцера з 1851 по 1890 рр. у Російській імперії [111, 475]. Крім того, перші за рейтингом випускники кадетських корпусів за традицією отримували призначення в гвардію. Така мотивація до навчання була вагомою. Прикладом слугує життєва історія кадета І.К. Тимченко-Рубана, який, будучи третім за успішністю в 1833 р. у Петербурзькому корпусі, випущений прапорщиком в артилерію, тобто не отримав очікуваного призначення [305, 613]. Названа обставина нівелювала почуття радості від довгоочікуваної події – примірки офіцерських еполетів.

Черговим етапом навчання випускників кадетських корпусів на шляху військово-навчальної підготовки ставав дворянський полк, який базувався у Санкт-Петербурзі.

Для перевірки підготовленості потенційних вихованців із губернських кадетських корпусів у Дворянському полку з 1840 р. встановлено іспити на предмет відповідності реального рівня знань отриманим у корпусі балам. Навчальна програма у Дворянському полку була аналогічною всім військово-навчальним закладам Російської імперії. Контроль знань вихованців Дворянського полку був досить ретельний: з 1835 р. встановлено піврічні і річні іспити, з 1842 р. – запроваджено загальні публічні іспити. З 1834 р. у Дворянському полку встановлено 12-ти бальну систему оцінювання.

Отриманий середній бал вихованця визначав його старшинство при переведенні до наступного класу та випуску.

Варто підкреслити і висококваліфікований склад викладачів цього військово-навчального закладу. До викладання в полку залучили найкращих представників тогочасної освіти, зокрема: професора історії Касторського, знавця російської мови і літератури І.І. Введенського (відомого перекладами романів Дікенса), знаного математика, академіка Остроградського, тактику викладали полковник Клуген і капітан М. Богданович, колишній вихованець полку, у подальшому відомий історіограф. Вони плекали у вихованцях допитливість, розвивали інтерес до предмета, прищеплювали самостійність мислення. Законовчитель Дворянського полку І.В. Рождественський, який докладав чимало зусиль для формування духовності вихованців, постійно наголошував: «виховання є часом акумуляції засобів для щастя на все життя» [106, 44].

У класах вихованці Дворянського полку проводили години з 8-00 до 11-00 та з 15-00 до 18-00. Вони щоденно мали в розкладі чотири лекції по 1,5 год. Також найкращі вихованці полку брали участь у парадному розводі. Підготовка розпочиналася за два тижні у полковому манежі, де під музику вони вправлялися в церемоніальному марші у присутності полкового і батальйонного командирів. Підготовка була вкрай серйозною, оскільки під час самого розводу ординарці почесної роти з'являлися перед імператором.

Невід'ємною складовою підготовки в Дворянському полку були загальні навчання всіх військово-навчальних закладів, розміщених у Санкт-Петербурзі. Підсумком їх ставав весняний парад усіх вихованців столичних військово-навчальних закладів. Підсумковою частиною фронтової освіти вихованців Дворянського полку було перебування їх у таборі в Петергофі.

Маємо наголосити, що полтавські кадети перших випусків, серед яких був і Михайло Олексійович, вигідно вирізнялися у Дворянському полку високим загальним розвитком та обізнаністю в іноземних мовах. Водночас новоприбулих до полку комплектували по різних ротам, тому останні

поступово втрачали місцеві особливості, встановлювали нові товариські зв'язки. Зокрема, у Дворянському полку М.О. Домонтович познайомився зі своїм земляком М.І. Драгомировим, майбутнім генералом і військовим теоретиком, з яким відтоді мав товариські стосунки. Аналогічна ситуація повторювалася і після випуску вихованців Дворянського полку в офіцери, коли вони від'їжджали на службу до армійських частин у різні регіони імперії. Як зауважив М.О. Домонтович, служба і військовий побут вимагали від офіцерів консолідованості, а не розподілу на полтавців, новгородців, полочан тощо. Корпусні товариські зв'язки заступали більш потужні чинники армії як спільноти, що ґрунтувалася на інших міркуваннях і розрахунках.

Варто наголосити, підготовка у Дворянському полку вирізнялася більш осмисленим ставленням юнаків до військової служби, яку вони сприймали вже не крізь призму «романтики», а як подальший життєвий шлях, що вимагав високої відповідальності і концентрації зусиль задля досягнення генеральського чину – заповітної мрії переважної більшості вихованців. Мотивацією для юнкерів ставало успішне навчання, стати відмінником у стрільбі і фізичній підготовці, щоб після випуску потрапити служити до престижного полку, через кілька років – до Академії, потім у Генеральний штаб.

За правилами, що діяли з 1830 р., після іспиту виховний комітет Дворянського полку призначав кожного випускника в той чи інший рід військ. Найкращі отримували направлення в гвардію, кращі — підпоручик в армію (1847—1849 рр.) чи ставали прапорщиками артилерії та інженерних військ з прикомандируванням до відповідних училищ, а також до Генерального штабу (1840—1853 рр.) для вступу через два роки до Академії, решту випускали прапорщиками в армію [449]. Старшинство при випуску залежало не тільки від балів, а й від унтер-офіцерських звань, отриманих вихованцями. Для розподілу в кавалерію необхідно було подати довідку про достатній матеріальний стан для такого виду служби, оскільки вона

потребувала додаткових витрат. Серед випускників Дворянського полку, які в подальшому закінчили курс військової академії, значиться прізвище прапорщика М.О. Домонтовича [106, 177].

Отже, ідеалом козацької старшини було виховання дітей у дусі християнської доброчинності, прищеплення таких чеснот, як порядність, повага до батьків, відповідальність за членів родини, особливо сиріт, чесність тощо. Водночас старшина все більше дбає про успішну кар'єру синів в адміністративних імперських структурах, на військовій службі, що прокладало шлях до інтеграції з російським дворянством. Життєва траєкторія молодшого сина Михайла в родині Домонтовичів з Чернігівщини плинула за усталеним каноном.

Формування особистості майбутнього офіцера відбувалося в закритому військово-навчальному закладі – Полтавському кадетському корпусі, де внутрішній розпорядок і організація навчального процесу підпорядковувалися винятково визначеним державою виховним завданням. Корпусний прапор і обов'язкові паради, гарна форма з погонами прищивали кадета до майбутнього покликання — бути офіцером і свідомої підготовки себе до тягот військової служби. Наполеглива праця, ґрунтовне навчання та сувора дисципліна, як обставини повсякдення вихованця військово-навчального закладу, прищепили М.О. Домонтовичу навички до системної інтелектуальної праці, прищивали дотримуватися статутів і службової субординації, виробили слухняність. Не останню роль у формуванні світогляду офіцера відігравали товариські відносини в закритому навчальному закладі, які були невід'ємною складовою виховного середовища Полтавського кадетського корпусу, в якому засвоювали спектр дисциплінарних заходів, виробляли атмосферу послуху, морального загартування кадет.

Життя за визначеним розпорядком, на казенному забезпеченні усувало й полегшувало всі можливі тяготи кадетів. Утім, не буваючи у відпустках удома, юний Михайло відчужувався від батьківської ласки, щоденних

домашніх клопотів, а про обставини й інтереси родинного кола дізнавався з підцензурної переписки. Все це зумовлювало побіжну обізнаність з реаліями життя за стінами військово-навчального закладу. Досить специфічним був і релігійний світогляд майбутніх офіцерів: при безумовній релігійності вони, однак, неохоче дотримувалися зовнішніх форм культу.

Старанне навчання, набуття ґрунтовних знань, сумлінність у виконанні обов'язків кадета зумовили успішне складання вступних іспитів М.О. Домонтовичам і прийом до Дворянського полку у Санкт-Петербурзі.

2.2. Система життєвих цінностей офіцера

Комплексне осмислення діяльності генерала М.О. Домонтовича, на нашу думку, потребує вивчення історико-психологічного портрету військовослужбовця, а також реконструкції його життєвого сценарію, де чималого значення набували родинно-приватні комунікації щоденного буття. Важливим є звернення до аналізу обставин приватного життя офіцера, які створюють можливості для повноти осмислення особистості Михайла Олексійовича, реконструкції культурного образу офіцера, кола інтересів, форм дозвілля, участі у громадському житті.

Варто відзначити, що майже все життя офіцера проходить у Санкт-Петербурзі, з яким пов'язані основні віхи служби М.О. Домонтовича. Служба в гвардії, особливо в кавалерії, вимагала підтримувати «честь мундира» для чого потрібні були чималі кошти. Блискуча, високовартісна уніформа різного призначення, зокрема бальна форма, шинель звичайна, шинель миколаївська, породистий кінь (зазвичай два або три) — все це коштувало чималих грошей, включно з необхідністю підтримувати відповідний спосіб життя з усіма його умовностями. Зокрема, гвардійські офіцери не повинні були відвідувати ресторани II і III класів, носити пакети з покупками (винятково оплачувати їх доставку додому), займати в громадських закладах дорогі місця (не далі 5 ряду). Усталеним правилом була офіцерська щедрість при роздачі «чайових».

Витрати на офіцерські збори (у гвардійських полках), бали, прийоми, підношення, парадні обіди вимагали суттєвих витрат. Досить часто офіцер тільки розписувався в одержанні платні, яка йшла на відрахування [363, 248].

У гвардію юнкер міг вступити, якщо батьки зобов'язувалися перед полком фінансово підтримувати свого сина-офіцера. Сучасник, розповідаючи про прибуття молодих офіцерів, цитує слова старшого офіцера полку, звертається до них: «... Тепер щодо грошових справ ... (я говорю з вами про це вперше, і, сподіваюся, востаннє). Я вимагаю від вас в цьому питанні найвищої педантичності. Полк вимагає від своїх офіцерів, щоб вони жили пристойно, але ... якщо у вас немає для цього коштів – постарайтеся самі швидше покинути полк. Життя вище засобів, неоплачені рахунки, борги і векселя — все це врешті-решт призводить офіцера до здійснення непорядних, навіть безчесних вчинків. Запам'ятайте це і зробіть звідси самі належні висновки» [475]. У цьому відношенні сприятливим чинником гарантованого матеріального забезпечення служби і проживання в столиці для М.О. Домонтовича слугували маєтності на Чернігівщині. Крім того, Михайло Олексійович тривалий час мав можливість проживати в квартирі будинку столичної гілки родини (так званий будинок Домонтовичів) на вул. Гороховій [455].

Розпорядок дня високопосадовців, до яких належав представник вищого офіцерства М.О. Домонтович, у столиці був усталеним. У партері і ложах імператорських театрів, клубах, у години фланера на престижних вулицях Санкт-Петербурга тон задавали родова аристократія і вище чиновництво. Об 11—12 год. вони з'являлися на службу і після кількох годин роботи над документами виходили на Невський проспект «нагулювати апетит». Потім їхали обідати додому чи в ресторан, увечері — відвідування клубу, театру, вечірки у знайомих і незмінна гра в карти.

Повсякденне життя офіцера тісно перепліталось з одного боку, з його військовою службою, а з іншого, офіцери були невід'ємною частиною і столичного товариства, відвідували оперу, театри, маскаради, бали, вечори.

Гвардійське офіцерство, до якого належав і М.О. Домонтович, зазвичай трималося у суспільстві відчужено, навіть у столиці. У громадських місцях вони з'являлися рідко. Прогулянки здійснювали тільки на набережних Неви та Морській. У більшості ж випадків їх можна було побачити в екіпажах [361, 27]. Спілкувалися вони тільки в своєму товаристві, проте не гребували зв'язками з багатим, освіченим купецтвом, заводчиками, фабрикантами. Іноді навіть родичалися з ними, проте з дозволу начальства.

У суспільстві гвардійці пріоритетом мали показну зовнішність, великосвітський лоск, вживання французької мови. Ось як згадує донька про зовнішність Михайла Олексійовича: «Батько — високий гарний українець родом з Чернігівської губернії. З чорними баками, з розумними живими очима і виразними чорними бровами. Худорлявий і випещений. За характером м'який і до хворобливості не терпить виду страждань нічиїх» [123, 19]. Офіцери Генерального штабу, до яких належав і Михайло Олексійович, у столичному світському товаристві були не лише бажаними кавалерами на балах, а й вигідно вирізнялися серйозністю й освіченістю.

Родина залишалася тим мікросоціумом через який індивід реалізовував зв'язок із макросоціумом — тогочасним суспільством і державою. Сімейні відносини традиційного суспільства ґрунтувалися на таких засадах: ієрархизмі, залежності функцій, прав та обов'язків членів від статі та віку; всевладді голови сім'ї; домінуванні родинних інтересів над індивідуальними; слабкій автономії сім'ї від суспільства; пріоритеті громадської думки для всіх [352, 81]. Підпорядкування дітей батькам, дружин — чоловікам вважалося необхідною та незмінною основою буття. Оскільки кожний член родини знаходив своє місце в суспільстві і зміцнював свій престиж завдяки родинним зв'язкам, то від нього очікувалося надання переваги інтересам сім'ї над власними.

Усталеним було переконання, що кожна доросла здорова людина повинна мати родину. Безшлюбність розцінювали як покарання долі і в соціальному, і в економічному аспектах. Загалом шлюб був надзвичайно

відповідальним моментом у житті кожної людини. Як правило, у пошуках наречених козацька старшина не виходила за межі свого соціуму, тому Гетьманщина XVIII ст. — це величезний рід, де всі так чи інакше були пов'язані родовими та спорідненими зв'язками [350, 69]. Проте XIX ст. вносить певні корективи в усталену старшинську сімейно-шлюбну практику, і представники українського дворянства досить часто беруть шлюб з представниками російської еліти. Крім того, участь родини в пошуках наречених не виключала одруження як за рекомендаціями батьків та родичів, так і за взаємними почуттями, як відбулося у випадку М.О. Домонтовича.

Водночас, зауважимо, що особисті для кожної людини питання вибору супутника життя, мали специфічну регламентацію для офіцерства. З 1866 р. у Російській імперії діяв закон про офіцерські шлюби, за яким офіцерам заборонялося брати шлюб до 23 років. До 28 років офіцери могли одружуватися тільки з дозволу начальника і тільки в разі підтвердження наявності майнового забезпечення (не менше 250 рублів доходу на рік), що належить офіцеру, його нареченій або обом [409, 9]. Ще одним важливим, більше того визначальним аспектом, був пункт про пристойність шлюбу. Під пристойністю мали на увазі добру моральність і вихованість нареченої, її відповідне суспільне становище. Не дозволявся шлюб на особах сумнівної поведінки, доньці представника неповажної професії (лихвар тощо). Для дозволу вступу у шлюб претендент подавав рапорт на ім'я командира полку за згодою товариства офіцерів. Цього вимагали норми закону, проте реалії життя досить часто суперечили букві закону, як у випадку зі шлюбом полковника М.О. Домонтовича.

Одружився Михайло Олексійович досить пізно — у сорок років на жінці з трьома дітьми, яка пішла від чоловіка. Як свідчить аналіз джерела, М.О. Домонтовича і його обраницю — Олександру Олександрівну Масаліну-Мравинську, доньку фінського фабриканта, який торгував лісоматеріалами, пов'язало пристрасне кохання. Утім, тогочасні суспільні норми не

схвалювали мезальянсу і розлучення, тому закоханим довелося пройти чималі випробування перш, ніж їхні долі поєдналися.

«Батько, — згадувала донька, — вперше зустрів мою матір в Італійській опері, але вона була онукою фінського селянина. Дідусь був гордий чоловік і не дозволяв, щоб легковажні гвардійські офіцери паморочили голову його гарним донькам. Він знайшов для матері іншого чоловіка. Тільки через кілька років мої батьки знову зустрілися на балу. Вони з першого погляду пристрасно закохалися, і мама наполягла на розлученні, що в той час було досить складною справою» [123, 12]. Обраниця Михайла Олексійовича вже мала трьох дітей і все-таки наважилася піти від чоловіка. Для полковника Генерального штабу М.О. Домонтовича, спадкового дворянина, такий шлюб безсумнівно вважався мезальянсом, утім керувався офіцер в непростих життєвих обставинах власними почуттями. До речі, подальше подружнє життя Домонтовичів засвідчило, що взаємні почуття як основа шлюбу і створення сім'ї є дійсно важливим чинником.

На нашу думку, обставини шлюбу полковника Генерального штабу М.О. Домонтовича доводять цілісність його характеру, рішучість і відповідальність за власні дії, галантність, романтизм по відношенню до жінки, а також бажання створити власну родину на засадах взаємних почуттів любові і поваги між подружжям. Маючи досить авторитетне становище у столичному товаристві і на службі, Михайло Олексійович кинув виклик суспільним умовностям і беззастережно слідував велінню свого серця, наполегливо долаючи формальні юридичні перешкоди для одруження з коханою обраницею. Прикметно, що саме в цей час вийшов друком роман Л.М. Толстого «Анна Кареніна», де письменник засудив головних героїв, які слідували пристрасним почуттям [429, 704].

У 1872 р. полковник М.О. Домонтович стає власником триповерхового будинку № 5 на вул. Середній Под'ячеській у Санкт-Петербурзі, де 31 березня цього року побачила світ Олександра (для батьків – Шурочка) — дитя кохання і непростих обставин, що поєднали її батьків. Саме у цьому

будинку кохана дружина створить осередок родинного затишку, якого так довго бракувало Михайлу Олексійовичу.

Молоде подружжя швидко переймало на себе відповідальність за маєтності, ставало самостійним, дружина приймала ті чи інші рішення щодо ведення господарства й повідомляла про це чоловікові. Аналізуючи відображені в епістолярній спадщині відносини між подружжям, розподіл родинних обов'язків, прийняття спільних рішень у майнових питаннях, виховання та освіти дітей можна простежити традиції шанобливого ставлення до дружини, підтримку її серед членів роду, обов'язок батьків дати за дочками гідний посаг, певну самостійність жінок щодо прийняття рішень у подружньому житті.

Новостворена родина М.О. Домонтовича жила в столиці досить заможна. Давалися взнаки вдале ведення справ у родовому маєтку на Чернігівщині, а також успішна службова кар'єра Михайла Олексійовича. Маємо зауважити, що в розпорядженні офіцера зазвичай був денщик, а у вищих чинів два. Вони виконували всю господарську роботу в родині офіцера: чистили одяг і взуття господаря, були посильними, виконували доручення господині дому, у разі потреби няньчили дітей [363, 249].

Під час служби М.О. Домонтовича інспектором класів у Миколаївському училищі родинне дозвілля включало і присутність на Михайловському манежі, де його підопічні — вихованці закладу влаштовували кінноспортивні свята. На них юнкера показували свою майстерність у джигітовці та інших вправах на конях і гімнастичних снарядах. Чимало номерів програми виконувалися настільки красиво і легко, що перевершували трюки циркових артистів. Вихованці демонстрували рубку шаблями, стрілянину в ціль на повному скаку, вправи з піками, живі піраміди на конях, кінні каруселі, а насамкінець — парадний виїзд в кавалерійській формі різних епох [363, 247].

Родина Домонтовичів мала авторитетне становище в Санкт-Петербурзі і належала до кіл ліберальної громадськості столиці. Троюрідний брат —

Костянтин Іванович, у будинку якого певний час мешкав Михайло Олексійович, був сенатором, одним з розробників селянської реформи 1861 р.

Гарний чоловік, Михайло Олексійович став ніжним і турботливим батьком для доньки Олександри та трьох дітей своєї дружини від першого шлюбу. Вони — син Олександр Мравинський п'ятнадцяти років, доньки Адель десяти років і Євгенія восьми років — росли у родині Домонтовичів, і, як згадувала Шурочка Домонтович, для неї стала неочікуваною новина, що її брат і сестри є нерідними дітьми Михайла Олексійовича, який любив усіх дітей однаково, вважаючи пасербів своїми дітьми [123, 19]. Шура була дуже здивована, коли дізналася, що її сестри і брат носять інше прізвище.

Варто підкреслити, що любов і турботливість були основою повсякдення у великій родині Домонтовичів, нащадки якої проживали як в Україні, так і в Санкт-Петербурзі, і на Кавказі. Підтвердженням цього є сімейне життя Костянтина Івановича Домонтовича — троюрідного брата і зятя генерала М.О. Домонтовича. К.І. Домонтович — чиновник високого рангу і один з головних діячів з підготовки Великої реформи 19 лютого 1861 р. — одружився вже в досить поважному віці (61 р.) з Аглаїдою Костянтинівною Мравінською (донькою дружини Михайла Олексійовича від першого шлюбу). Він виявляв стільки ніжності і любові до своїх двох дітей, пестуючи їх власноруч виготовленими іграшками та особисто ним вигаданими казковими розповідями [296, 769].

Маємо констатувати, що саме власна сім'я стала для військовослужбовця М.О. Домонтовича осередком довгоочікуваного родинного затишку, якого він не мав з часу вступу до кадетського корпусу, а також колом однодумців, які завжди підтримували і поділяли його позицію, супроводжували у відповідальних місіях, зокрема до Болгарії. Коли у 1877 р. генерал М.О. Домонтович отримав призначення на посаду губернатора болгарського міста Тирново, а потім керуючого справами і завідувача канцелярії російського намісника в Болгарії, діти з дружиною поїхали з ним.

У будинку Домонтовичів, на запрошення Олександри Олександрівни, збирались болгарські жінки. З їхньою допомогою дружина Домонтовича організувала й особисто відкрила в Софії першу в Болгарії жіночу гімназію [473, 172].

Наведемо ще один промовистий факт на підтвердження взаєморозуміння і злагоди в родині генерала Домонтовича. Будучи головою Військово-історичної комісії і обравши при підготовці «Огляду російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» науково-критичний підхід до викладу подій і обставин військового конфлікту, виявлення причин невдач російської армії, генерал М.О. Домонтович розумів, що така позиція не додасть йому друзів і не допоможе кар'єрі, але виявив характер, відстоюючи власні переконання. Водночас родина пишалася Михайлом Олексійовичем — тут цінували незалежність суджень і поведінки [402, 9].

Дружина генерала, фінка за походженням, досить критично ставилася до навчальних програм жіночої школи. На сімейній раді було вирішено не віддавати Олександрю Домонтович до гімназії, а за родинною традицією надати їй ґрунтовну домашню освіту. Оскільки донька Шура була улюбленицею батька і ні в чому не знала відмови, то М.О. Домонтович підтримав рішення дружини. Зокрема, викладати російську словесність запросили В.П. Острогорського, відомого літератора і педагога. Шура Домонтович здобула прекрасну гуманітарну підготовку, вільно володіла чотирма мовами. У 16 років Шурочка здала екстерном іспит на свідоцтво домашньої наставниці й отримала право викладати у початковій школі. Проте батьки чекали від неї не трудовий діяльності, а заміжжя й онуків. На цьому ґрунті в родині М.О. Домонтовича виник перший конфлікт з улюбленою дочкою [4, арк. 4].

Маємо зазначити, що в міру дорослішання доньки Олександри, щоденне життя в родині М.О. Домонтовича ставало все більш непростим. Оскільки шкільних друзів у неї не було, єдиною компанією Шури стали діти

службових колег батька. Гарна зовнішність, дівочий шарм, надзвичайна зухвалість вчинків зумовлювали привабливість Шури в очах знайомих юнаків. Компанія була змішаною, і ледь подорослішавши, Шура стала користуватися великим успіхом у знайомих хлопчиків. Олександрі Домонтович було сімнадцять, коли через кохання до неї застрелився її ровесник, син генерала Драгомирова і її хрещеного батька Іван. Юна Шура отримала пропозицію руки і серця від сорокарічного генерала Тутолміна, який отримав від дівчини рішучу відмову. Батько докладав чимало зусиль, щоб влаштувати майбутню долю доньки в межах усталених норм середовища [4, арк. 25]. Незабаром Олександра Домонтович була представлена імператриці, що відкрило для неї двері царських палаців і великосвітських салонів, але там дівчина відверто нудьгувала. Сама думка про шлюб без кохання, а з розрахунку обурювала юну Шурочку Домонтович.

Останні роки життя генерал намагався завершити роботу над книгою «Введение гражданского положения в Болгарии после оккупации в войне 1876-1879 годов» [473, 173]. Після смерті коханої дружини Михайло Олексійович Домонтович втратив життєві орієнтири, і дочка супроводжувала його в подорожі до родового маєтку на Чернігівщині. У щоденнику вона відзначила, що після смерті матері батько вже не оговтався, він не знаходив собі місця в будинку і в житті. Донька не залишала батька на самоті, всіляко намагалася замінити своєю турботою померлу дружину. Проте батько танув на очах [123, 36]. 8 жовтня 1902 р. генерал М.О. Домонтович пішов з життя.

Отже, маючи на меті комплексну реконструкцію особистості М.О. Домонтовича, вивчали обставини його особистого життя й повсякдення. Вихований у відданості сімейній традиції служби Вітчизні, офіцер М.О. Домонтович щонайперше присвятив своє життя військовій кар'єрі. Офіцер мав перебувати, переважно в офіцерському товаристві, щоб не втрачати властивостей, прищеплених в кадетському корпусі, у військовому училищі, в полку. Щоправда, гвардійські офіцери виконували

чимало світських обов'язків, вони оберталися у «вищому світі», де «світськість» і офіцерська поведінка відмінно доповнювалися.

Маємо констатувати, що за стилем поведінки М.О. Домонтович належить до представників «нових людей» пореформеної Російської імперії, які основою шлюбу визнавали тільки взаємні почуття. Палке кохання М.О. Домонтовича до своєї обраниці допомогло не лише здолати всі перешкоди й одружитися з нею, а й забезпечити на довгі роки родинний затишок і виростити дітей.

Грунтовна освіта нащадків була прикметною рисою в родині козацької старшини. Першою ланкою стало домашнє навчання М.О. Домонтовича, далі навчання в Полтавському кадетському корпусі, опісля підготовка до отримання офіцерського звання у Дворянському полку в Санкт-Петербурзі.

Навчально-виховна підготовка в закритих військово-навчальних закладах, незважаючи на окремі складнощі такого життя для підлітків (відірваність від зовнішнього світу і сім'ї, непрості внутрішні відносини між кадетами та наставниками, а також у середовищі вихованців, відсутність побутових зручностей), сприяли консолідації дворянського стану, виробляли уявлення про честь, гідність і обов'язки перед монархом і державою, робили непорушним в ментальності дворянства тезу «*Dulce et decorum pro Patria mori*» («Солодко і почесно померти за Батьківщину»). Здобуття освіти у військово-навчальному закладі надавало випускнику широкі можливості для кар'єрного зростання і швидкого просування по щаблям державної служби, отримання чинів і авторитетних посад в управлінні країною.

Щодо повсякденно-побутового аспекту життя офіцера Генерального штабу, то він мав підкорятися загальним правилам, вимогливість яких посилювалася щодо елітних і столичних військових підрозділів. Зобов'язаний нормативними приписами вести відповідний офіцерській гідності спосіб життя М.О. Домонтович відвідував театри, оперу, бали, благодійні заходи, проводив час у столичному світському товаристві, робив візити у відповідь.

Офіцер і його сім'я дотримувалися визначених і чітко регламентованих аспектів їхнього життя, куди входили офіцерсько-громадські (відрахування до полкових зібрань), офіцерсько-представницькі (справність обмундирування) і зовнішньо-громадські обов'язки (світське життя). Ніжність, уважність, турботливість у стосунках з дружиною і дітьми виявили у відповідальному військовослужбовцю риси м'якого й поступливого чоловіка і зразкового батька, який всю теплоту душі і власні помисли віддавав своїй родині. Питання виховання й освіти дітей, їхнього майбутнього були пріоритетом батьківської стратегії.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА СЛУЖБА М.О. ДОМОНТОВИЧА

3.1. Початок військової кар'єри

Після завершення підготовки у Дворянському полку М.О. Домонтович 26 травня 1849 р. вступив на службу прапорщиком до Лейб-гвардії гренадерського полку. Як слушно відзначають дослідники, молоде поповнення прибувало в гвардійські полки з Пажеського корпусу чи мережі традиційних для окремих частин військово-навчальних закладів. Примітно, що гвардія при її значному складі (близько 44 полків і підрозділів) була однорідною і включала в себе більш «престижні», наближені до влади, і «менш престижні» частини, які найчастіше комплектувалися за «армійським зразком» [438, 40].

У лавах Лейб-гвардії гренадерського полку Михайло Олексійович став учасником походу до Угорщини. 6 грудня 1852 р. М.О. Домонтович отримав чергове військове звання підпоручика й 11 квітня 1854 р. — поручика. На початковому етапі Кримської війни М.О. Домонтович перебував у складі російських військ на Дунаї. Після Кримської війни у 1856 р. М.О. Домонтович вступив до Академії Генерального штабу. Як стверджують дослідники, шлях у генштабісти був відкритий усім офіцерам, які вирізнялися прагненням до знань і мали схильність до наукової діяльності [358, 157]. Корпус офіцерів Генерального штабу вважали «найціннішою і підготовленою частиною офіцерського корпусу російської армії», оскільки до його складу, як правило, потрапляли найбільш високоосвічені, дисципліновані офіцери [121, 181]. Оскільки Михайло Олексійович не лише навчався в академії, а в подальшому і працював, то вважаємо за необхідне докладніше зупинитися на особливостях підготовки офіцерів у ній.

Історично склалося так, що в Російській імперії тривалий час не було інституту Генерального штабу, під яким ми передусім маємо на увазі корпус офіцерів, спеціально підготовлених для несення служби по Генеральному

штабу. Така служба вимагала від офіцерів спеціальних знань і умінь. Тому в 1830 р. з ініціативи генерал-ад'ютанта барона Г.В. Жоміні і зі схвалення імператора Миколи I засновано спеціальний навчальний заклад Академію Генерального штабу, що отримала назву Імператорська військова академія. У 1832 р. в академії розпочато підготовку слухачів. Її головним завданням визначено «підготовка офіцерів до служби в Генеральному штабі» і поширення військових знань в армії [308, 1]. Першим очільником академії був генерал-ад'ютант І.О. Сухозанет, який до речі в значній мірі вплинув на те, що підвідомчий йому заклад не набув популярності в офіцерському середовищі. Комплект прийнятих до академії офіцерів встановлено в 25 осіб [327, 135].

До середини 50-х рр. XIX ст. Академія Генерального штабу перебувала в процесі свого становлення. Професори самотійно розробляли навчальні курси, апробовуючи їх зі слухачами, визначали форми навчального процесу. Значну увагу в академії приділяли теорії, часто відірваній від практики, що призводило до однобічної підготовки офіцерського складу. Не сприяла популярності Академії Генерального штабу і та обставина, що після її закінчення офіцери не мали жодних переваг у просуванні по службі. Зарахування випускників закладу до Генерального штабу відбувалося лише на наявні вакансії квартирмейстерів при штабах корпусів і армій, потрапити на службу в центральні військові установи після випуску з академії можна було лише за впливової протекції.

Крім того офіцери Генерального штабу не отримували в командування окремих військових частин (тільки в чині генерал-майора штабний офіцер міг отримати командування бригадою), що почасти перетворювало їх на звичайних канцеляристів, відірваними від потреб армії. Все це зумовлювало обмежений прийом до Академії Генерального штабу [327, 137]. 1851 р. виявив кризові процеси як в підготовці кадрів в академії, так і в системі підготовки і застосування офіцерів Генерального штабу в цілому в армії: в

закладі навчалися лише 10 офіцерів, а прийняли на 25 вакансій тільки 7 осіб [437, 13].

Поразка у Кримській війні 1853—1856 рр. багато в чому стала наслідком слабкої підготовленості корпусу офіцерів Генерального штабу до виконання визначених завдань. Погана практична підготовка та недостатнє знання військових реалій багатьма офіцерами Генерального штабу і, нарешті, недокомплект штабів спеціально підготовленими кадрами негативно відобразилися на діях російської армії. Після закінчення війни, з 1856 р. розпочинається комплекс заходів, спрямованих на якісне поліпшення підготовки офіцерів Генерального штабу і збільшення їхньої кількості. Першим кроком стала реформа вищої військової освіти в цілому.

У 1855 р. Академія Генерального штабу була перейменована в Миколаївську академію Генерального штабу і увійшла (разом з Артилерійською та Інженерною академіями) до складу створеної Імператорської військової академії і підпорядкована начальнику Головного штабу військово-навчальних закладів. У 1856 р. для залучення офіцерських кадрів до Генерального штабу створено посади начальників дивізійних штабів і їхніх помічників, що комплектувалися штаб- і обер-офіцерами Генерального штабу. Штаби дивізій і корпусів було вирішено комплектувати виключно офіцерами, які пройшли курс Академії Генерального штабу [149, 1, 199]. Такі заходи розширювали можливості застосування випускників академії на службі і покликані були популяризувати службу в Генеральному штабі серед офіцерського корпусу. Важливим стало рішення щодо скасування обмежень в прийомі до Академії Генерального штабу. Уже в 1856 р. до закладу вступило 74 офіцери — «цифра нечувана з часу заснування Академії» [112, 26].

Проте викладання в Академії Генерального штабу, як і раніше, залишалося недостатньо якісним. Від офіцерів вимагали заучування догматичних положень, схем, їх не привчали до творчого мислення при вирішенні завдань, пов'язаних з реальною бойовою обстановкою. За словами

М.І. Венюкова, слухача академії в 1854—1856 рр., під назвою «топографія», офіцери вивчали «тільки навички застосовувати знімальні інструменти в полі, але не вміння характеризувати рельєф місцевості» [91, 171]. Водночас велику увагу приділяли зовнішньому лоску офіцерів (формі, поставі, знання парадного проходження військ).

У самій Академії Генерального штабу панувала нездорова моральна атмосфера, яка була спадщиною «миколаївської епохи» в цілому, так і керівництва директора І.О. Сухозанета, зокрема. Головну увагу за його директорства в закладі звертали на дисципліну, а не на науку. Його освітні підходи базувалися на загальній стратегії, що «наука у військовій справі не більше, як гудзик до мундиру; мундир без гудзика можна надіти, але гудзик не становить всього мундира» [103, 106]. У своїй діяльності директор керувався вищезазначеним принципом, звертаючи головну увагу на дисципліну, одноосібно визначаючи склад навчальних дисциплін, нівелюючи ініціативи колегіальних інституцій: ради (органу, що завідував навчальним процесом закладу) і конференції Академії Генерального штабу (входили професори і штаб-офіцери, відповідальні за слухачів закладу).

Опрацювання зібраних матеріалів засвідчує, що з приводу навчання офіцерів – слухачів академії не було спільної позиції директора закладу І.О. Сухозанета і віце-директора Зеделера. За настановами першого, на особистість підлеглого не зважали, суворість вважали головною основою порядку, оскільки м'якість веде до розпусти. Протилежних поглядів дотримувався віце-директор академії Зеделер, який усвідомлював, що брутальністю нікого не виправити, повага до підлеглого ані трохи не принижує начальника, а м'якість у спілкуванні може поєднуватися з вимогливою справедливістю [105, 2, 414].

Як з прикрістю згадував один зі слухачів «служба в академії набула характеру ходіння на задніх лапках, причому ті, які мали успіх в цьому мистецтві, почувалися впевненіше решти» [91, 167]. Недивно, що в закладі слухачі навчалися теорії штабних інтриг, при цьому старший клас

перевершував молодший підступністю вчинків. Почасти виходило так, що одна й та сама особа, яка в молодшому класі була порядним товаришем, у старшому вже ставала порядними негідниками [91, 167]. У подальшому такі поведінкові стратегії екстраполювали і на службові відносини. «Це була школа інтриганів, тим більше шкідлива, що її вихованці готувалися займати і часто обіймали високі посади на державній службі [...]. Підступи, лицемірство і зрада стали звичками армійського життя» [91, 170]. Безсумнівно окреслена морально-психологічна атмосфера в академії досить негативно впливала на корпус офіцерів Генерального штабу протягом досліджуваного періоду.

Мета Академії Генерального штабу у період навчання і служби в ній М.О. Домонтовича (1856—1858) полягала в підготовці офіцерів Генерального штабу і поширення військових знань. Конкретними навчально-виховними завдання закладу визначено такі: підготовка офіцерів власне для служби в Генеральному штабі; формування здібних діячів, згодом керівників державних геодезичних робіт і зйомок; викладання офіцерам Михайлівської артилерійської і Миколаївської інженерної академії курсу вищої тактики і стратегії; поширення військових знань [295, 70].

До вступу в Академію Генерального штабу допускали, за окремим винятком, офіцерів не молодше вісімнадцяти років, які вирізнялися високими здібностями, працьовитістю, старанністю до наук, моральністю поведінки [308, 72]. Кандидати до вступу в академію повинні були прослужити в офіцерському чині не менше двох років. Бажаючи продовжити навчання спочатку складали попередні іспити при корпусних (із запровадженням у 1864 р військово-окружної системи — при окружних) штабах. Офіцери, які успішно їх витримали, прибували до Санкт-Петербургу для складання вступних іспитів в Академії Генерального штабу. Для зарахування слухачем академії потрібно було витримати серйозні іспити з таких навчальних дисциплін: мови (російська, німецька чи французька), математики, історії, географії, військових наук і військових знань [308, 7-8]. Варто підкреслити,

що система обрахунку балів була громіздкою. Зараховували до академії офіцерів, які отримали з усіх екзаменаційних предметів середній бал не нижче восьми (за 12-бальною системою). Вони вступали до теоретичного класу чи (за бажанням) до перевідного іспиту в практичний клас [295, 75].

Навчальна підготовка в Академії Генерального штабу тривала два роки. Всі дисципліни поділялися на основні та допоміжні. Основні предмети включали: тактику початкову і вищу зі стройовим статутом і практичними заняттями, стратегію і військову історію, військову адміністрацію, військову статистику, геодезію і російську мову. До допоміжних предметів належали: польова і довготривала фортифікація з практичними заняттями, артилерія, політична історія, законодавство, іноземні мови [295, 72]. Перший навчальний рік офіцери набували підготовки в теоретичному класі (відділенні), слухаючи лекції з основних і допоміжних дисциплін. У літні місяці офіцерів навчали топографічним зйомкам на місцевості. Такі навички були вкрай необхідними, оскільки майбутні офіцери Генерального штабу повинні були вміти характеризувати рельєф місцевості навіть за відсутності спеціального інструментарію.

Грунтовність навчального плану академії засвідчує поділ курсу на два відділення: теоретичне і практичне. На теоретичному відділенні вищі військові дисципліни викладали професори, ад'юнкти чи вчителі на загальних засадах. Навчання на практичному відділенні передбачало винятково самопідготовку слухачів закладу під наглядом професорів у таких формах: написання творів із військової проблематики; складання різних військових описів; практична топографічна зйомка місцевості і військові огляди [308, 9]. Особливу увагу в навчальному курсі слухачів академії надавали військовій географії, математиці, геодезії, практичній астрономії, топографії і картографії, практичним навичкам зйомки і креслення карт, оскільки випускники закладу подальше проходження служби на командно-штабних посадах у російській армії могли поєднувати з керівництвом військово-топографічними зйомками. В академії спеціально розроблено курс

військової географії та статистики, авторами якого були майор Корпусу інженерів шляхів сполучення М.А. Язиков, підполковники Генерального штабу Г.Ф. Стефан і Д.О. Мілютін (у подальшому військовий міністр) [461]. За оцінками сучасників, від тоді інноваційний для Російської імперії курс військової географії набув ґрунтовності [301, 135].

Після набуття слухачами академії вмінь топографічних зйомок слідували перевідні іспити до практичного класу, до якого переводили тільки офіцерів, які склали іспити по першому розряду (з основних предметів середній бал не менше 10, з допоміжних не менше 9) і другому розряду (середній бал — не менше 8 і 6 відповідно; з російської мови і тактики обов'язково не менше 8 балів) [295, 83]. Офіцерів, які за результатами складання іспитів отримали нижчі бали, відраховували з Академії Генерального штабу. У практичному класі офіцери під керівництвом професорів самостійно займалися розробленням заданих тем з військових наук, складали різного роду військово-статистичні описи, вправлялися в практичній зйомці.

Після завершення другого року навчання і за результатами складання випускних іспитів, офіцери поділялися на три розряди. Слухачі, які закінчили за першим розрядом (середній бал з основних предметів не менше 10, з допоміжним — не менше 9), при випуску отримували наступний чин і зараховувалися до Генерального штабу з правом носіння особливих аксельбантів. Через рік служби вони могли отримати наступний чин [295, 86]. Офіцерів другого розряду (середній бал з основних дисциплін не менше 8, з допоміжних — не менше 6; з російської мови і тактики обов'язково не менше 8) зараховували до Генерального штабу тільки за власним бажанням. Підвищення в чині передбачалося тільки для офіцерів артилерії і інженерних військ. Офіцери гвардії набували старшинство у попередньому чині [295, 87]. Нарешті, офіцери, які закінчили академію за третім розрядом (середні бали нижче 8 і 6 відповідно), поверталися до попередніх місць служби, оскільки до Генерального штабу не могли бути зараховані. Загалом новації в

підготовці офіцерів в Академії Генерального штабу до початку 60-х рр. XIX ст. мали експериментальний характер, проте вони виявили доцільність їхньої подальшої реалізації з метою підготовки високоякісних кадрів штабних працівників і воєначальників.

У 1858 р. М.О. Домонтович закінчив навчання в Академії Генерального штабу по першому розряду. За статутом офіцери, які пройшли повний курс навчання з гарними результатами, вирізнялися під час слухання курсу заподатливістю по службі, старанністю у військових науках, дотриманням дисциплінарних норм і гарною поведінкою, нагороджувалися переведенням до Генерального штабу [308, 22]. Відповідно 1 січня 1860 р. М.О. Домонтович отримав чин штабс-капітана і був переведений на службу в Генеральний штаб. Там до кола обов'язків офіцера входила наукова, літературна і статистична робота.

30 серпня 1860 р. М.О. Домонтовичу присвоєно звання капітана. З 1 вересня 1860 р. капітана М.О. Домонтович призначено репетитором у Володимирсько-Київський кадетський корпус, з 27 листопада 1861 р. — викладачем 3-го розряду у цьому навчальному закладі [299, 92]. Цікавим видається факт з військово-педагогічної діяльності М.О. Домонтовича, зокрема йдеться про участь Михайла Олексійовича у започаткованій у 1862 р. військовим міністром Д.О. Мілютіним реформі середніх військово-навчальних закладів, у результаті якої була введена двоступенева система навчання: нижній щабель становили загальноосвітні установи — військові гімназії, верхній — військові училища, які давали середню спеціальну освіту [449]. На вимогу військового відомства офіцером надано обґрунтоване бачення необхідності цієї реформи та шляхів підвищення якості навчання.

Маємо констатувати, що перший досвід викладацької роботи визначить на тривалий час напрям служби офіцера М.О. Домонтовича — військово-педагогічний. Саме підготовці майбутніх офіцерів присвятить Михайло Олексійович свої службові зусилля. На військово-педагогічній ниві М.О. Домонтович послідовно займав посади викладача військової історії і

тактики, штаб-офіцера в Академії Генерального штабу та інспектора класів у Миколаївському кавалерійському училищі [132].

З 3 грудня 1863 р. М.О. Домонтович обіймає посаду старшого помічника начальника Азіатського відділення Генерального штабу, що означає повернення на службу до Санкт-Петербурга. 6 грудня 1863 р. йому присвоєно звання підполковника. У 1864 р. підполковника М.О. Домонтовича відряджено на Кавказ, де він перебував у складі Пшехського загону в районі Хакучінського перевалу [176, 33].

З 11 січня 1865 р. підполковника М.О. Домонтовича призначено штаб-офіцером, який завідує слухачами Академії Генерального штабу. У 1866 р. М.О. Домонтовича підвищено у чині до полковника [299, 243]. Саме під час служби в Генеральному штабі розкрився значний професійний і особистісний потенціал Михайла Олексійовича.

Значною мірою посприяло соціальній реалізації офіцера Генерального штабу М.О. Домонтовича проведення військової реформи в контексті загальної модернізації держави. З призначенням у 1861 р. Д.О. Мілютіна на посаду військового міністра йому було поставлено відповідальне завдання — відновити військову силу Російської імперії в умовах складного фінансового становища держави [462]. З огляду на це серед військового керівництва держави панівною стала думка, що Академія Генерального штабу має стати аплікаційною школою за подобою французької [452]. Вважали, що заклад має готувати офіцерів, які не тільки добре знають теорію військової справи, а й уміють практично вирішувати складні питання управління військами, мислити відповідно до ситуаційних обставин. Новий військовий міністр, наділений особистою довірою імператора, згрупував навколо себе прогресивних і професійних офіцерів, які мали забезпечити втілення новацій в російській армії. За таких обставин М.О. Домонтович залишає службу в Києві і переводиться до Санкт-Петербургу.

У системі підготовки офіцерів Генерального штабу відбуваються зміни. Початок нової епохи в житті Академії Генерального штабу ознаменувало

призначення у 1862 р. на посаду її начальника генерал-майора О.М. Леонтьєва. У контексті загальної реформи Генерального штабу в 1863 р. ліквідовано Імператорську військову академію. Академію Генерального штабу виокремили в самостійний військово-навчальний заклад і підпорядкували генерал-квартирмейстеру Головного штабу (з ліквідацією останнього в 1865 р. — начальнику Головного штабу російської армії). Основним завданням академії стала підготовка офіцерів для служби в Генеральному штабі. Також підвищили вимоги щодо вступників до навчального закладу. Зокрема, бажаючі навчатися в академії офіцери повинні були мати стаж служби у військах не менше 4 років, з яких не менше 2 — на стройових посадах. Зі стажу вираховували строк відпусток, перебування на нестройових посадах (посадах особистих ад'ютантів). Начальники частин, де служили офіцери, мали представити в академію характеристики щодо моральності офіцерів, їх старанності на службі тощо [452].

Військовий міністр поставив завдання керівництву академії створити офіцерам Генерального штабу більше можливостей щодо ґрунтового ознайомлення зі службою військ, їхнім побутом і потребами, а також сформувати з них добре підготовлених діячів усіх родів військової адміністрації [374, 25]. По суті Академія Генерального штабу реформувалася у вузькоспеціалізований військово-навчальний заклад. Цим було зумовлено і зменшення числа вступників. Статутом 1868 р. їхня кількість була обмежена п'ятдесятьма [112, 28]. Всього ж в академії мало навчатися 100 осіб, з них 20 — на геодезичному відділенні.

Спрямованість Академії Генерального штабу на підготовку виключно офіцерів Генерального штабу зумовила і вдосконалення навчальних планів закладу. У 1865 р. тактика, стратегія і військова історія були об'єднані в рамках однієї кафедри військового мистецтва. Ліквідували поділ тактики на нижчу і вищу і збільшили години на її викладання. Суттєву увагу при викладанні в академії звертали на виховну підготовку слухачів-офіцерів [365, 30]. Так, протягом 1860—1869 рр. у закладі тактику читав М.І. Драгомиров,

який основний акцент робив не на заучування слухачами правил для дій, а на дослідження, розвиваючи у них здатність до творчого мислення.

Всі дисципліни навчального плану в академії як і раніше поділялися на основні та допоміжні. До основних належали: тактика, стратегія, військова історія, військова адміністрація, військова статистика, геодезія, картографія і топографія. Допоміжні включали: відомості з артилерії, інженерної справи, політичну історію і мови [433, 14]. Курс геодезичного відділення було посилено фізико-математичними дисциплінами. У навчальному плані з'явився новий предмет — картографія, при студіюванні якого перевагу надавали практичним заняттям. Випускники академії займалися картографічними роботами в різних частинах імперії і поза нею (складання карти Середньої Азії, Європейської Туреччини, карти Росії тощо).

Невдачі Кримської кампанії зумовили звернути увагу на більш ґрунтовне вивчення Туреччини як вірогідного військового суперника. З кінця 60-х рр., за визнанням М.О. Домонтовича, в цьому напрямі зроблено чимало. Посприяла цьому підготовка спеціальної військової літератури та викладання в Академії Генерального штабу. Зокрема, видано статистичний опис Туреччини, підготовлений офіцерами Генерального штабу. Також полковники Артамонов і Бобриков, які під час війни перебували в діючій армії, були відряджені на Балкани для геодезичних і топографічних робіт. Полковником Артамоновим напередодні війни було складено 10-верстну карту Європейської Туреччини. Для присутності на маневрах турецьких військ на початку 1870-х рр. був відряджений генерал Обручев [110, 8]. Безпосередньому ознайомленню з Туреччиною, зокрема й організацією її збройних сил, посприяла подорож на Схід великого князя Миколи Миколайовича, майбутнього головнокомандувача російської армії.

Посилення практичного аспекту підготовки офіцерів в Академії Генерального штабу мало наслідком запровадження в 1869—1870 навчальному році додаткового піврічного курсу [94, 137]. Слухачі-офіцери, які закінчили два курси, переводилися на третій, де за півроку вони повинні

були самостійно розробити і захистити дві теми з військової історії і військового мистецтва, а також письмово виконати завдання з військової стратегії, статистики й адміністрації. Розширення програм академії зі стратегії і тактики зумовило включення військової гри як методу практичного навчання офіцерів способам оперативного управління військами в умовах бойових дій. Всі вищевикладені нововведення сприяли поліпшенню якості підготовки майбутніх офіцерів Генерального штабу. Чисельність слухачів академії залишалася невеликою, зважаючи на значний відсів на вступних іспитах і в ході навчання. Зокрема на початку 1869—1870 навчального року в Академії Генерального штабу навчалось 70 офіцерів, з яких 4 протягом року відраховано, 27 закінчили додатковий курс. У 1870—1871 р. вступило до закладу 27 осіб. У серпні 1873 р. вступні випробування складала 43 офіцери, з яких 13 осіб не склали іспити [119, 168].

На початку 70-х рр. XIX ст. запроваджено низку нововведень, спрямованих на посилення практичної підготовки офіцерів до майбутньої служби по Генерального штабу. З 1873 р. започатковано польові поїздки офіцерів Генерального штабу, в яких брали участь і офіцери артилерійських і інженерних військ. Оскільки у воєнний час офіцер Генерального штабу мав володіти комплексними навичками рекогностування, оцінки місцевості й орієнтування на ній, то саме цьому необхідно було практикувати його в мирний час, зауважив військовий історик М.П. Глиноєцький [102, 250]. Також польові поїздки офіцерів Генерального штабу мали на меті збір відомостей для складання оглядів кордонів держави, як ймовірних театрів військових дій. Польові заняття тривали близько трьох тижнів і були вдалим методом навчання молодих офіцерів Генерального штабу в орієнтуванні на місцевості, управління ходом навчального бою, взаємодії окремих родів військ на полі бою. Перша така поїздка в складі представників Генерального штабу, Варшавського, Віленського, Київського та Кавказького військових округів відбулася в 1873 р. [167, 38].

Важливим нововведенням, що забезпечувало підготовку майбутніх офіцерів Генерального штабу до потреб армії і надавало можливість останнім розвинути свої тактичні здібності, став наказ по військовому відомству від 14 серпня 1872 р. Відповідно до нього кожен офіцер Генерального штабу після закінчення академії зобов'язаний протягом року командувати ротою, батальйоном чи ескадроном, дивізіоном у кавалерії. Щоправда виконання наказу ускладнювалося. Чимало офіцерів не бажали командувати ротою (ескадроном), оскільки функції командира вимагали активної участі. Такі офіцери чекали переведення в штаб-офіцери на посадах ад'ютантів, після чого отримували в командування відразу батальйон (дивізіон), де обов'язки командира не вимагали значних витрат енергії. Така ситуація не влаштовувала військове керівництво країни [145, 381]. Наказом № 236 по військовому відомству за 1873 р. визначено, що до зарахування на посади командирів полків і начальників дивізійних штабів офіцери Генерального штабу зобов'язані командувати ротами, ескадронами чи батареями один рік [87, 124]. Таким чином, бажаючи продовжити офіцерську кар'єру змушені були спочатку ознайомитися зі службою обер-офіцерських чинів армії, що позитивно впливало на їхню підготовку до заняття в майбутньому високих командних посад.

У 1871—1872 навчальному році остаточно переглянуто і затверджено навчальні плани і програми Академії Генерального штабу. До переліку основних предметів увійшли: військова історія, стратегія, тактика (теоретична і польова (заняття військовою грою)), військова статистика, геодезія і картографія, креслення і зйомка. До допоміжних дисциплін належали: фортифікація, артилерія, політична історія, фізична географія, російська мова, іноземні мови (французька, англійська, а з нового навчального року — німецький), верхова їзда. Заняття на додатковому курсі включали: усні відповіді на дві теми з військового мистецтва і військової історії і розв'язання стратегічного завдання (письмово) [119, 156].

Таким чином, реформи навчального процесу в Академії Генерального штабу середини 60-х — початку 70-х рр. XIX ст. суттєво підвищили якість підготовки випускників закладу — офіцерів Генерального штабу. Загалом опрацювання матеріалу засвідчує, що період перебування Д.О. Мілютіна на посаді військового міністра, а О.М. Леонтьєва — на посаді начальника Академії Генерального штабу (1862—1878 рр.) сприяли потужному розвитку вищого військового навчального закладу в державі. Значну роль у реалізації новачій щодо підготовки офіцерів для Генерального штабу відіграв і М.О. Домонтович, який у пореформений період послідовно обіймає посади у військово-педагогічній сфері.

Академія Генерального штабу стала військово-науковим центром Російської імперії, де викладали провідні професори і науковці. Зокрема праця професора кафедри військової історії і стратегії М.С. Голіцина «Загальна військова історія» стала першою не тільки в Росії, але і в Європі науковою роботою у цій сфері. Підручники і праці професорів академії Г.А. Леєра, М.І. Драгомирова, І.В. Левицького по стратегії і тактиці, М.М. Обручова зі статистики, О.К. Пузиревського з військової історії, І.М. Зайцева з військової адміністрації стали зразковими на той час [437, 14].

Офіцери Генерального штабу, які здобули освіту в академії в 1860—1870-х рр. якісно вирізнялися від своїх попередників. Розвинуте творче мислення, досвід командування нижчими підрозділами армії, ініціативність — все це вигідно відрізняло їх. Чимала заслуга в цьому і М.О. Домонтовича — офіцера Генерального штабу, який отримав службове призначення на військово-педагогічну ниву. Саме на офіцерів Генерального штабу покладали подальше удосконалення військ і поширення нових поглядів на розвиток армії і військової справи у ЗМІ. Як слушно відзначив М.І. Драгомиров, у мирний час офіцерів потрібно вчити тільки тому, що потрібно для війни [149, 1, 202].

Обдарований від природи М.О. Домонтович сумлінно виконував службові обов'язки на військово-педагогічній ниві. Маючи широкий

кругозір, він досить швидко входив у курс справ. Колеги по службі характеризували його як цікавого співрозмовника, надзвичайно ерудованого, з гарним почуттям гумору [161, 303]. Освіченість, толерантність, працьовитість, у поєднанні із добротою та життєвим гумором становлять основу вдачі і характеру особистості М.О. Домонтовича, які, на нашу думку, сприяли його успішній військово-адміністративній кар'єрі. Спогади випускників академії підтверджують людяність Михайла Олексійовича, його приязне і уважне ставлення до слухачів, яким він чимало допомагав при проходженні навчального курсу [161, 302]. Як зауважив на схилі літ Д.О. Мілютін, покоління, яке пройшло через стару «фронтову» школу тихого кроку і суворої муштри з посібником палиць і фухтелів, може повніше оцінити той колосальний успіх, який відбувся протягом другої половини ХІХ ст. у військовій справі взагалі, а особливо в стосунках начальника до підлеглих [462]. Значною мірою сприяв цьому і М.О. Домонтович, який понад десять років служби віддав військово-педагогічній ниві.

16 травня 1873 р. полковник М.О. Домонтович призначений інспектором класів Миколаївського кавалерійського училища, посаду якого обіймає до 1877 р. Штатним розписом військово-навчального закладу передбачено одного інспектора з щорічним утриманням 2605 руб 30 коп. Оскільки нормативні документи допускали перебування на посаді інспектора класів Миколаївського кавалерійського училища в званні генерал-майора, та, враховуючи старанність у виконанні службових обов'язків Михайла Олексійовича і гарні відгуки щодо нього начальника закладу генерал-майора Вінберга В.Ф., 30 серпня 1875 р. полковника М.О. Домонтовича підвищено у чині до генерал-майора [176, 32].

В умовах модернізації військової освіти Миколаївське кавалерійське училище реформовано в дворічний військово-навчальний заклад, де навчалася 200 юнкерів. Інспектор класів М.О. Домонтович відповідав за навчально-виховну підготовку юнаків (від 16 років) зі станів, які не підлягали рекрутській повинності. Юнкера вносили щорічну плату 400 руб [312, 32].

Навчальний курс училища був подібний до піхотних училищ, проте включав і спеціальні предмети, зокрема іпологию і кінно-саперну справу. Режим навчальних і стройових занять, заохочень, стягнень, правила внутрішнього розпорядку ескадрону регламентовані статутом училища. У Санкт-Петербурзі заклад розміщувався в триповерховій будівлі училища (головному корпусі), при якій спеціально зведено манеж і козачі стайні. Юнкера ескадрону, зараховані до 1-го розряду, випускалися корнет в частині армійської кавалерії з роком старшинства в чині; відмінних з першорозрядних нагороджували представленням у корнети гвардійської кавалерії.

Миколаївське кавалерійське училище представляло собою цілісний організм, що втілено у девізі закладу: «І були дружною сім'єю солдат, корнет і генерал!». Одним з основних завдань офіцерсько-викладацького складу, відповідальність за що ніс персонально інспектор класів М.О. Домонтович, було підготувати молоду генерацію офіцерів для окремих гвардійських полків кавалерії, навчити вихованців закладу пишатися навчанням у ньому і відчувати належність до однієї великої дружної родини [438, 40]. По-суті, педагогічні умови виховного середовища скеровували на те, щоб слова девізу ставали життєвим кредо майбутніх офіцерів.

З першого і до останнього дня перебування юнаків в училищі М.О. Домонтович організовував і контролював підготовку юнкерів у дусі найкращих офіцерських традицій кавалерії. Найбільш урочистою подією в Миколаївському кавалерійському училищі було прийняття присяги юнкерами, що відбувалося на початку жовтня. Важливими виховними заходами, якими під час служби доводилося опікуватися інспектору класів, ставали училищні свята, супроводжувані парадом, обідами і урочистими балами.

Повсякдення юнкера у стінах закладу і поза ним, усі побутові аспекти були чітко регламентовані нормами, а також звичаями і традиціями,

подекуди суворими, але, як зазначають дослідники, необхідними для кавалерійського офіцера [341, 38]. По тому, як юнкер був одягнений, вихований і як повадився в суспільстві, судили не тільки про конкретну молоду людину, але і про військове училище загалом. Тому і в Санкт-Петербурзі адміністрація закладу звертала особливу увагу на першу відпустку юнкерів до міста. З моменту вступу до училища юнкерам пояснювали, що відтепер вони є «дзеркалом» військово-навчального закладу.

У Миколаївському кавалерійському училищі діяла система спільних засідань офіцерів стрійового командного складу, на яких доповідали про кожного юнкера окремо, його якості, характер, достоїнства і недоліки. Виховний процес включав бесіди про патріотизм, естетику, уміння офіцера поводитися в різних життєвих ситуаціях. Наріжним каменем виховного процесу в закладі було релігійне виховання. Училище мало свою церкву, служби в якій були обов'язковими до відвідування юнкерами.

Завдання інспектора класів училища М.О. Домонтовича, а по суті завідувача навчальною частиною військово-навчального закладу, полягало в належній роботі зі стрійовими начальниками, безпосередньо відповідальних за юнкерів, які мали стати не тільки начальником, але і наставником, «батьком» своїх вихованців. Маємо констатувати, що службові обов'язки потребували від М.О. Домонтовича значної системної роботи з особовим складом офіцерів і вихованців училища, оскільки тільки спільна і злагоджена робота всього колективу могла забезпечити належну підготовку майбутніх офіцерів. Крім того, на військових зборах у Красному Селі, де після випускних іспитів проходила церемонія посвяти юнкерів в офіцери (6 серпня — свято Преображення Господня), особисто був присутнім імператор Олександр II, члени імператорської родини і високопосадовці, що значно підвищувало рівень відповідальності адміністрації Миколаївського кавалерійського училища, до якої належав і генерал-майор М.О. Домонтович [363, 239].

Маємо зауважити, що в конкретних умовах соціально-політичної реальності 1860—1870-х рр. офіцерський корпус не був тільки силовим знаряддям офіційного Петербурга. Офіцери цікавилися не тільки суто військовими, професійними справами, але і суспільно-політичними подіями, громадським і культурним життям. Щонайперше це відноситься до офіцерів Генерального штабу, серед них і М.О. Домонтович, які служили в столиці і були гарно обізнані з усіма поточними проблемами життя країни. Вони виявляли інтерес до внутрішньополітичних і зовнішньополітичних подій, сліdkували за національно-визвольним рухом у Сербії, Болгарії та Чорногорії. Військові розглядали балканські події як своєрідну зміну геополітичного положення країни в південно-європейському регіоні, не забуваючи при цьому про історичну місію Росії у справі звільнення балканських слов'ян [445, 39].

Не забував Михайло Олексійович і про родинні зв'язки, які чимало сприяли просуванню українців у Російській імперії. Припускаємо, що генерал М.О. Домонтович, який на той час уже мав гарну репутацію на службі і чималі зв'язки у столиці, сприяв підтримці і кар'єрному зростанню свого родича — Олексія Івановича Домонтовича — підполковника Генерального штабу, очільника першої військової російської місії до Персії в 1877 р. [452]. Підтвердженням нашої гіпотези слугує закінчення О.І. Домонтовичем у 1875 р. Академії Генерального штабу за 2-м розрядом і зарахування його на службу до Генерального штабу з підвищенням в чині до капітана. За спогадами офіцерів, використати особисті зв'язки для отримання призначення на службу до Генерального штабу всупереч діючому законодавству, сприймалося як усталена практика, оскільки Росії по протекції можливо було все [448]. Також у ході дослідження нами з'ясовано, що не М.О. Домонтович, як позначено в статті, присвяченій військовому історичу у вікіпедії, «керував групою російських військових інструкторів щодо створення Перської козачої бригади» [456]. Аналогічну помилку допускає і вчений О. О कोरोков, який у своїй розвідці приписує керівництво

російськими військовими інструкторами і створення Перської козачої бригади полковнику Михайлу Домонтовичу, батьку революціонерки Коллонтай [466]. Керівником місії був підполковник Генерального штабу О.І. Домонтович.

Про успішність службової кар'єри офіцера Генерального штабу М.О. Домонтовича свідчать і регулярні нагороди, зокрема отримані ним орден Святого Станіслава 2-го ступеня (1864), орден Святого Володимира 4-го ступеня (1865), орден Святої Анни 2-го ступеня (1869), орден Святого Володимира 3-го ступеня (1873).

Отже, найбільш підготовленими до несення служби в органах вищого військового управління Російської імперії були офіцери, які закінчили Академію Генерального штабу. Витримавши жорсткий конкурсний відбір, під час навчання в академії М.О. Домонтович виявив неабияке прагнення до знань, постійної самоосвіти у царині різних наук, удосконалюючи знання французької і німецької мови, студіював значну кількість зарубіжних праць з військової історії та розвинув власний кругозір. Будучи в когорті найкращих випускників закладу, М.О. Домонтович отримав призначення на службу до Генерального штабу російської армії.

Епоха «великих реформ» у державі помітно скорегувала виняткову місію корпусу офіцерів Генерального штабу. Саме на них Військове міністерство покладало завдання реалізації військової реформи, важливою складовою якої була модернізація системи військової освіти в державі. У цьому контексті одним з найважливіших етапів службового шляху офіцера російської армії М.О. Домонтовича стала його військово-педагогічна діяльність, що розпочалась у 1860 р. у Володимирсько-Київському кадетському корпусі. Проте подальший професійний шлях здібного педагога пов'язаний з військово-навчальними закладами Санкт-Петербурга, де М.О. Домонтович послідовно обіймає посади викладача військової історії і тактики, штаб-офіцера в Академії Генерального штабу та інспектора класів у Миколаївському кавалерійському училищі. Людяність, тактовність і

водночас вимогливість становили наріжні принципи взаємовідносин М.О. Домонтовича з колегами по службі і вихованцями. Поряд з поглибленням фаховості на навчально-педагогічний ниві відбувається і послідовне підвищення М.О. Домонтовича в службову чині: від прапорщика до генерал-майора. З поміж військовослужбовців свого покоління М.О. Домонтович вирізнявся широким кругозором, інтелігентністю, службовою сумлінністю і товариськістю.

3.2. Адміністративна служба генерала в Болгарії

Незважаючи на всі реформи, здійснювані військовим міністром Д.О. Мілютіним, російська армія, яка брала участь у війні проти Туреччини 1877–1878 рр., ще зберігала чимало ознак збройних сил «миколаївської Росії». Різні «рівні» армії (вище військове командування, офіцерський корпус, солдатські маси) сприйняли війну з різними настроями. Утім незалежно від розмаїття думок про майбутню кампанію, в армійському середовищі війну чекали з нетерпінням. Війна відкривала можливість практичних дій для людей військової професії і відновлення її престижу після дискредитації в період Кримської війни. Весь імперський офіцерський корпус сприймав розвиток балканських подій оптимістично, вважаючи, що майбутня боротьба не потребуватиме значних зусиль і тривалого часу. На думку сучасників, «підйом духу в армії і в суспільстві був значний і наше офіцерство, а тим більше юна молодь, з нетерпінням очікувало початку військових дій і жадало брати участь у популярній війні за звільнення своїх братів» [445, 42].

Питання щодо цивільного управління в незалежній Болгарії, яку передбачали створити в ході успішної російської військової операції на Балканах, конфіденційно обговорювали у вузькому колі вищих сановників Російської імперії напередодні подій. Визнали доцільним (зі збереженням конфіденційності) при головнокомандуючому діючої армії запровадити

посаду завідувача цивільною частиною. 16 листопада 1876 р. на цю посаду призначено князя В.О. Черкаського, офіційна місія якого полягала в керівництві Червоним хрестом при діючій армії (з жовтня 1876 р.) [414, 4]. Сучасні російські дослідники характеризують В.О. Черкаського як видатного громадського діяча, наближеного до слов'янофілів представника консервативного напрямку, що володів солідним адміністративним досвідом [430, 181]. Він брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р. (до речі разом з майбутнім зятем М.О. Домонтовича – К.І. Домонтовичем) і Царстві Польському 1864 р. 3 листопада 1876 р. князь В.О. Черкаський – завідувач цивільними справами при головнокомандувачі російської армії на Балканах.

Свої погляди і наміри щодо майбутнього цивільного управління у звільненій Болгарії князь В.О. Черкаський сформулював у доповідній записці від 1 листопада 1876 р. Базуючись на позиції, що очікувана війна з Туреччиною позбавлена завойовницьких прагнень, він виклав принципи організації цивільного управління на звільнених територіях. В.О. Черкаський планував організувати дієву адміністрацію, запровадити порядок та надати болгарському населенню можливість реалізації громадських і приватних справ на християнських принципах управління [50, арк. 6].

Після переходу російської армії через Дунай і поширення Маніфесту Олександра II до мешканців Болгарського регіону, де наголошувалося, що стратегічне завдання Російської імперії – творити, а не руйнувати, фактично з 10–15 червня 1877 р. розпочинало роботу цивільне управління в Болгарії.

Важливе значення російське цивільне управління надавало відбору кадрів для організації місцевої адміністративної влади на звільнених болгарських територіях, а також і в канцелярії завідувача цивільними справами. 25 червня 1877 р. російські війська звільнили Тирново – давню столицю Болгарії і губернатором міста призначили генерала М.О. Домонтовича [5, арк. 3].

Маємо відзначити, що стрімке просування російських військ на Балканах зумовило складність налагодження цивільного життя на звільнених

від турків територіях, оскільки тимчасове цивільне управління ледь встигало за військовими зі своїми організаційними заходами. Похідна канцелярія завідувача тимчасовим російським цивільним управлінням у Болгарії була перенесена до Тирново, губернатором якого був генерал М.О. Домонтович. При цьому очевидці зазначають, що такі заходи суттєво підвищили ефективність роботи російського цивільного управління, позаяк було забезпечено додаткові джерела інформації із середовища народного життя [161, 49]. Насмілимося висловити обґрунтоване припущення, що не остання роль в цьому належить генералу М.О. Домонтовичу – Тирновському губернатору, що налагодив безпосередній зв'язок з місцевим болгарським населенням і забезпечив дієвий канал співпраці з патріотичною елітою регіону.

Уважне вивчення матеріалів з проблеми засвідчує, що метою нової цивільної адміністрації була не докорінна зміна існуючої в Болгарському краї системи, оскільки це ускладнило б життя населення регіону в нових умовах вільного існування. Голова цивільного управління в Болгарії В.О. Черкаський стратегічним завданням визначив повне усунення свавілля, яке панувало за часів турецької адміністрації. Задля реалізації визначеної мети було запроваджено низку нормативних актів: «Положення про цивільне управління в санджаках і округах Болгарського краю» від 7 липня 1877 р.; «Правила для управління адміністративних рад в округах і містах Болгарії» від 8 серпня 1877 р.; «Правила для організації в Болгарії поліцейської варти» від 8 серпня 1877 р. [50, арк. 2].

У ході російсько-турецької війни до укладання миру було організовано 8 санджаків, які поділялися на 56 округів (каз) [117, 147]. Адміністративним органам дали нові назви, а саме: очільники санджаків стали губернаторами, начальники каз – окружними начальниками. Оскільки російська адміністрація репрезентувала тимчасове управління, то визнаним правилом стало призначення заступниками на всі посади болгар, що сприяло б підготовці досвідчених місцевих діячів.

Маємо нагадати, що Тирновським губернатором став генерал М.О. Домонтович, а віце-губернатором – Д. Цанков. Завдання губернатора полягало в керівництві усіма справами підвідомчого регіону, нагляді за виконанням службових обов'язків чиновниками з болгар. Діловодство і листування губернаторів, начальників округів, а також канцелярії цивільних справ велося російською мовою.

Завдання, що постало перед російським цивільним управлінням у Болгарії було досить складним і відповідальним. Визначальним чинником ставало запровадження цивільного ладу в політично не існуючій країні, поступально звільнювальній від турецького ярма. Саме тому часто доводилося оперативно змінювати вже схвалені розпорядження, вносити корективи в дії органів цивільної влади і навіть змінювати місця перебування останніх.

Складності надавала й та обставина, що з просуванням російських військ у ході війни в Болгарії відбувався докорінний соціальний переворот, руйнувався усталений віками адміністративний лад. Тому щонайпершим завданням російської цивільної адміністрації була розбудова нової соціально-управлінської конструкції, при цьому досить швидка й ефективна в умовах воєнного часу.

Потужною проблемою, яка постала перед російською цивільною адміністрацією і потребувала негайного розв'язання, була проблема біженців. Чисельність болгарських біженців, які тікали від свавілля турок, сягала 200 тис. осіб. Усі вони шукали порятунку під захистом російської армії, головним чином у Тирново. Значні проблеми зумовив і запеклий характер турецької оборони під час війни, що актуалізувало проблему організації допомоги і лікування поранених бійців, до того ж в зимових умовах. Названі вище чинники змусили тимчасову російську адміністрацію відкоригувати намічену на початку програму своєї діяльності, де в порядку денному першочерговості набули питання полегшення тягаря воєнних обставин для місцевого населення – біженців і поранених.

Комплекс усіх цих турбот, способів і засобів їхнього розв'язання перебував у компетенції губернатора Тирново генерала М.О. Домонтовича. Саме йому як представнику новоствореної цивільної адміністрації довелося взяти на себе турботу про біженців. Завдяки оперативності розпоряджень та інструкцій Тирновського губернатора бідуюче становище вимушених утікачів вдалося покращити, а багатьох із них врятувати від голодної смерті. Опрацювання джерельної бази з обраної теми засвідчує, що генерал М.О. Домонтович ставився до поставлених у ході його служби завдань з незмінною сумлінністю, заповзятістю та енергійністю.

19 лютого 1878 р. укладено Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір між Російською імперією і Туреччиною. Відповідно до ст. 7 цього договору «запровадження нового державного ладу в Болгарії і нагляд за його запровадженням до вільних виборів населенням князя Болгарії доручалося імператорському російському комісару. Початково передбачали, що на цю посаду буде призначено князя В.О. Черкаського, який уже мав досвід упровадження цивільного управління в Болгарії. Проте передчасна смерть останнього цьому завадила. Додатковим чинником, що ускладнював питання кандидатури на посаду імператорського російського комісара, стало поєднання в руках однієї особи цивільної влади в Болгарії та військової, зокрема командування російським окупаційним корпусом у регіоні [414, 18]. 16 квітня 1878 р. на посаду імператорського російського комісара призначено князя О.М. Дондукова-Корсакова, в нещодавньому минулому Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора [148, 1].

Стратегічними завданнями російської тимчасової влади в Болгарії були: забезпечення порядку в регіоні, консолідація ресурсів і засобів країни, підготовка авторитетними виборними представниками місцевої еліти основних законів держави, обрання князя держави і організація державного життя на нових засадах [146, 55]. Головний критерій, яким мала послуговуватися тимчасова російська цивільна влада, — це прагматизм і корисність усіх заходів для новостворюваного Болгарського князівства.

Складні і широкі завдання, які стояли перед імператорським російським комісаром, визначено в основній інструкції від 10 квітня 1878 р., у подальшому неодноразово доповнюваній і пояснюваній. Головний спектр завдань російського комісара скеровували на зміцнення самостійності звільненого Болгарського краю. Задля цього князь О.М. Дондуков-Корсаков мав розвивати започатковану його попередником князем В.О. Черкаським адміністративну систему, в основі якої лежало широке самоуправління та виборність. Російський комісар повинен був продовжити організацію загальних адміністративних органів нової влади, що мала змінити турецьку владу по всій вертикалі.

Задля всебічного обговорення всіх питань управління при імператорському російському комісарі інструкцією передбачено створення ради з поділом за галузями управління. Розгляду ради підлягали справи з усіх сфер життєдіяльності, що потребували загальних заходів чи видання нових тимчасових правил [414, 20].

Ще одним з важливих новопосталих завдань перед російським комісаром було негайне створення болгарського війська. Також в інструкції нагадували, що зібрання іменитих людей країни до обрання верховного правителя – князя Болгарії має під пильним наглядом імператорського комісара розробити статут майбутнього управління князівством.

Маємо наголосити, що складність реалізації вищезазначених завдань перевершила навіть прогнозовані його командою труднощі. По-перше, відзначимо темпоральний вимір. Рішення Берлінського конгресу скоротили тривалість російської окупації в Болгарії з двох років до дев'яти місяців, отже й термін перебування імператорського російського комісара в регіоні. В реаліях це означало неможливість реалізації наміченої російською адміністрацією всієї програми реформ, отже доцільним визнали сконцентрувати зусилля на втіленні найважливіших перетворень. Як зауважували учасники подій, обставини зумовлювали певну поспішність розпоряджень і недостатність контролю [161, 53]. Усвідомлення таких

обставин виконавцями спонукало до надання тимчасовості вихідній документації центрального управління імператорського комісара – тимчасові правила, положення, інструкції, які забезпечували нагальні потреби новостворюваної держави.

Розпорядчим органом по війську був штаб російських окупаційних військ. Органами по цивільному управлінню Болгарією були: канцелярія та відділи управління імператорського комісара. Для ефективності діяльності російського комісара в Болгарії О.М. Дондуковим-Корсаковим було сформовано центральне управління – команда посадовців, відповідальних за конкретні галузі державного управління в регіоні. Персональний склад такий: член ради, завідувач її справами і директор канцелярії імператорського російського комісара – генерал-майор М.О. Домонтович; керуючими відділами призначено – військовим – генерал-майор В.Г. Золотарьов, внутрішніх справ – генерал-майор П.А. Грессер, судових – дійсний статський радник С.І. Лук'янов, фінансових – дійсний статський радник К.А. Бух, народної освіти і духовних справ – професор Харківського університету М.С. Дрінов, митниці – дійсний статський радник Тухолка [148, 43]. Зазначені вище посадовці центрального управління ввійшли до ради при російському комісарі, а також до серпня 1878 р. остаточно сформували власні канцелярії та налагодили роботу.

Загалом питання підбору кадрів для новостворених вакансій представників цивільної влади в Болгарії перебувало на спеціальному контролі директора канцелярії генерала М.О. Домонтовича, підтвердженням чого слугує опублікована діловодна документація. Так, телеграмою від 12 липня 1878 р. виконуючий обов'язки Сливенського губернатора І.С. Іванов рекомендував очільнику канцелярії М.О. Домонтовичу список кандидатів на вільні вакансії окружних начальників ввіреної йому губернії, яких визначив як здібних і освічених болгар [303, 170].

Вважаємо за доцільне проаналізувати напрями діяльності директора канцелярії імператорського російського комісара генерал-майора

М.О. Домонтовича на цій посаді. Як свідчить вивчення документів, найбільш важливим аспектом його роботи, як представника російської цивільної влади, було забезпечення і організаційне втілення нової соціальної політики в Болгарському князівстві. Вихідна документація з канцелярії російського комісара в Болгарії за підписом М.О. Домонтовича містить циркуляри, розпорядження, приписи, скеровані на збір необхідної інформації з місць, зокрема щодо збору відомостей щодо майна мусульманських духовних установ і щодо розподілу доходів з них [310, 167]. Генерал-майор пояснює доцільність таких заходів наглядом за станом опікунських закладів і сирітських кас, які до війни перебували в завідуванні мусульманського духовенства. Таким чином, захист прав і майна найбільш соціально вразливих осіб – дітей, позбавлених батьківського піклування, перебував на контролі адміністрації російського комісара в Болгарії. Постійних організаційних заходів потребувало і питання біженців [163, 167-168].

За оцінками очевидців, діяльність усіх відділів управління російського комісара була насправді дивовижною. Протягом короткого часу серед хаосу розбудовували самостійне конституційне князівство з представницьким правлінням [161, 9]. Варто підкреслити, що за рішеннями Берлінського конгресу за діяльністю російської цивільної влади в Болгарії наглядали іноземні консули.

У прийнятті рішень комісар О.М. Дондуков-Корсаков, якому почасти бракувало знань зі слов'янського і східного питань, спирався на рекомендації достатньо кваліфікованих і обізнаних посадовців центрального управління, серед яких у курсі всіх справ був завідувач канцелярії – генерал М.О. Домонтович. За його керівництва канцелярією і діловодною документацією розбудовували всі галузі нової Болгарської держави. Варто відзначити, що відсутність директора канцелярії через службові відрядження давалася взнаки, і в листуванні О.М. Дондуков-Корсаков наполягав на якомога швидшому поверненні М.О. Домонтовича [164, 201].

Незважаючи на такі чинники: війна, місцеві негаразди, наявні проблеми в тилівій організації російської армії в регіоні, необхідність виконувати різні вимоги окупаційного війська; відсутність основ державності серед населення, залишки турецької спадщини і розорення внаслідок війни, представництво імператорського комісара здійснило колосальну роботу щодо налагодження життя в Болгарії.

Проблемою, яку довелося розв'язувати російській цивільній адміністрації в Болгарії, стала активізація польського національно-визвольного руху та поширення революційної літератури в діючій армії. Ще до початку військових дій у грудні 1876 р. начальник штабу А.А. Непокойчицький у приписі командиру 9-го армійського корпусу М.П. Криденеру вказував на наявність в Ясах складів нелегальної літератури [431, 267]. Незважаючи на вжиті заходи, вища влада виявляла стурбованість невпинним надходженням заборонених видань через румуно-російський кордон. Також у Львові представники польського визвольного руху прагнули використати російсько-турецький конфлікт у власних цілях. Зокрема, у 1876 р. у Львові утворено «Конфедерацію польського народу» і «Коло», що визначили за мету організувати повстання проти Росії в Царстві Польському після початку російсько-турецької війни [431, 267]. Організації налагодили зв'язки з турецькою владою. У липні 1877 р. у Відні створено «національний уряд», який очолив Адам Сапега [376, 233]. Утім наміри польських революціонерів у Галичині щодо антиросійського повстання виявилися марними.

За стратегічними намірами імперської еліти переможна війна з Туреччиною мала посилити російський вплив на Балканах, а також відволікти молодь від радикальних революційних настроїв щодо змін суспільного ладу в середині держави. Очікували, що визвольна війна матиме наслідком «єднання народу з царем». В одному з листів імператорському комісару в Болгарії О.М. Дондукову-Корсакову від 14 серпня 1878 р. написаному з Ялти завідувач канцелярії генерал М.О. Домонтович виклав

свої думки і спостереження щодо подій минулих місяців у різних містах Російської імперії, вважаючи, що вони «настільки серйозні, тому неможливо залишити їх поза увагою» [431, 268]. Маємо нагадати, що протягом перших місяців 1878 р. у Російській імперії відбулася серія терористичних актів народовольців проти представників влади.

Генерал М.О. Домонтович, який у серпні особисто перебував в Одесі і Криму, не вірить в існування серйозної антиурядової партії, а також як колишній педагог у поголовну зіпсованість тогочасної молоді. Вчинки радикалів («революційної партії») є, на його думку, витівками окремих її adeptів. Політичну нестабільність в умовах ведення російсько-турецької війни, активізації дій народовольців, українофілів і польського визвольного руху в середині імперії, генерал характеризує як «епоху нервового розладу народів» [431, 271]. Подолання невизначеності, сум'яття, поширених серед підданих імперії, які втратили витримку після серії замахів революціонерів, можливе завдяки вдалому кадровому підборі адміністраторів, а також чітко визначеної програми їхньої дій, яку доцільно представити публічно [431, 272]. Такими заходами, на думку генерала М.О. Домонтовича, можливо заспокоїти внутрішньополітичну нестабільність у Російській імперії.

Будучи реалістично мислячим службовцем, М.О. Домонтович у листі наголошував, що він нікого не пропонує персонально, оскільки не має для цього повноважень. Водночас застерігав від поспішних і емоційних рішень у державних інтересах. Завідувач канцелярії імператорського комісара в Болгарії вважав, що російській владі для стабілізації ситуації в середині держави як ніколи потрібно виявити більше витримки, достоїнства і усвідомлення своєї правоти і сили, через заковики та інтриги закордонних «друзів» [431, 273]. Практичними висновками щодо заходів російської тимчасової адміністрації в Болгарії генерал М.О. Домонтович запропонував імператорському комісару О.М. Дондукову-Корсакову такі: по-перше, встановити нагляд за пресою, видавництвами і книжковою торгівлею в регіоні; по-друге, посили пильність російського офіцерства щодо власних

вчинків і висловлювань. Мотивація завідувача канцелярії імператорського комісара зумовлена побоюваннями щодо можливості в разі чого покласти всю провину на окупацію [431, 273].

Занепокоєння директора канцелярії російського комісара викликала і діяльність створених у Болгарії благодійних комітетів щодо організації і підтримки повстання в Македонії. Циркуляром М.О. Домонтович рекомендував губернаторам надати повну інформацію щодо наявності таких організацій у повірених губерніях, а також вжити заходів щодо недопущення їхньої діяльності [311, 285]. Контролював директор канцелярії генерал-майор М.О. Домонтович і виконання наказу імператорського комісара щодо арешту сотника А.І. Калмикова, причетного до повстання в Македонії [157, 296].

Авторитетність директора канцелярії імператорського комісара в Болгарії генерал-майора М.О. Домонтовича підтверджується і особистим представленням доповіді вищим урядовцям про стан діяльності цивільного управління в регіоні, яка справила позитивне враження. Огляд новоствореного болгарського війська, проведений 30 серпня 1878 р., дав гарні результати. Російський комісар у листі до військового міністра висловив упевненість, що до закінчення терміну окупації, в Болгарії буде сформовано навчене і дисципліноване народне військо [164, 201].

Варто зауважити, що діяльність тимчасової російської адміністрації в Болгарії контролював особисто військовий міністр Д.О. Мілютін, що засвідчує листування імператорського комісара О.М. Дондукова-Корсакова з директором його канцелярії генерал-майором М.О. Домонтовичем. Комісар висловив задоволення, дізнавшись, що підлеглому під час перебування у Ялті вдалося особисто доповісти міністру щодо стану справ і реалізованих російської цивільної адміністрації в Болгарії заходів [164, 197]. Листування засвідчує, що особистій зустрічі М.О. Домонтовича з військовим міністром О.М. Дондуков-Корсаков надавав важливого значення, оскільки чимало питань вважав не доречним піднімати в службовому листуванні. До речі, військовий міністр Д.О. Мілютін занотував у щоденнику позитивні враження

від зустрічі, характеризуючи генерала М.О. Домонтовича як «людину «дельну», хорошого напрямку, але з вузькими політичними поглядами» [142, 116].

Одним з таких питань було утримання окупаційного війська і російської цивільної адміністрації у Східній Румелії. Вважаючи незручним і обтяжливим постійно звертатися за коштами до Міжнародної комісії, імператорський комісар у Болгарії прохав М.О. Домонтовича розв'язати це питання при зустрічі останнього з Д.О. Мілютіним. Примітка на полях документа, зроблена особисто М.О. Домонтовичем, подає інформацію щодо наслідків його переговорів з військовим міністром з цього приводу. Міністр рекомендував російському цивільному управлінню дієво організувати зібрання податків з місцевого населення. Отримані кошти мали становити грошовий фонд російської адміністрації, скерований на утримання чиновників і війська провінції [164, 198].

Вивчення документів свідчить, що обставинами, які ускладнювали роботу російської цивільної адміністрації в Болгарії, були: складна суспільно-політична ситуація в Східній Румелії, зумовлена різновекторними впливами іноземних держав; розчарування болгарської громадськості наслідками Берлінського конгресу; обман, наклепи, постійні ноти щодо неправомірних дій російської армії на окупованій території Болгарії. Все вищезазначене, за оцінкою російського комісара, зумовлювало дорогоцінні втрати часу і зусиль на зайві відписки замість реалізації більш нагальних справ [164, 199].

Підтверджують складність становища тимчасової російської цивільної адміністрації і власноручні примітки генерала М.О. Домонтовича на аркушах листа від О.М. Дондукова-Корсакова. М.О. Домонтович зауважив, що під час перебування в Лівадії у кінці серпня 1878 р. йому постійно натякали на необхідності дотримуватися статей Берлінського договору і не поступатися Англії й Австрії та водночас не давати приводів до їхнього роздратування. Спроба директора канцелярії імператорського комісара перед поверненням

до Болгарії більш чітко з'ясувати подальшу стратегію діяльності очолюваної інституції у військового міністра знову завершилася «туманними» фразами. Припускаємо, що така недомовленість змусила М.О. Домонтовича навіть забути дипломатичну ввічливість і відверто висловити Д.О. Мілютіну власне припущення про те, що гарні справи російської цивільної місії в Болгарії будуть сприйняті як такі, що реалізовані за вказівкою імперського уряду, а всі можливі помилки будуть вважатися провиною адміністрації російського комісара. Військовий міністр погодився з думкою М.О. Домонтовича [164, 200]. При цьому М.О. Домонтович відзначив, що міністр і в подальшому особисто імператор у листопаді 1878 р. наголошували на його персональній відповідальності за виконання завдань російської цивільної місії в Болгарії.

Обов'язки директора канцелярії російського комісара в Болгарії включали підготовку термінових щомісячних звітів по управлінню, що за визнанням самого комісара було досить складною справою [164, 201]. Усвідомити атмосферу, в якій діяла російська тимчасова адміністрація в Болгарії, допомагає відвертість порівняння О.М. Дондукова-Корсакова в листі до М.О. Домонтовича, що «переможна армія...постійно перебувала ніби на лаві підсудних перед недобросовісними представниками іноземних держав» [164, 199].

Інтенсивність роботи канцелярії імператорського російського комісара, а отже і її очільника – генерала М.О. Домонтовича, засвідчує факт готовності органічного статуту Болгарського князівства вже на кінець 1878 р. Маємо підкреслити, що затвердження болгарськими народними зборами органічного статуту Болгарії мало обов'язково відбутися до завершення терміну російської окупації (до 21 квітня 1879 р.), а також обрання князя Болгарії. Невиконання цієї умови загрожувало міжнародною окупацією Болгарії.

Проект конституції для Болгарського князівства – Органічний статут розробляли посадовці центрального управління тимчасової російської адміністрації. Потім Органічний статут відправили до Санкт-Петербурга для узгодження. Особлива нарада, створена при Міністерстві закордонних справ

Російської імперії у грудні 1878 р. на чолі зі статс-секретарем Урусовим, вивчала представлений проект. Важливі зауваження і поправки до проекту конституції зроблено військовим міністром Д.О. Мілютіним. У результаті доопрацьований і перероблений варіант Органічного статуту повернуто російському комісару О.М. Дондукову-Корсакову для внесення на розгляд народних зборів Болгарії [161, 12].

Ставлення до справи налагодження цивільного життя в щойно звільненому Болгарському князівстві російського комісара вирізнялося зацікавленістю, заппадливістю та душевністю. В листі до військового міністра від 29 липня 1878 р. О.М. Дондуков-Корсаков зазначає, який щасливий від того, що всі підвідомчі йому чини просякнуті святістю своїх обов'язків та відданістю інтересам звільненої Болгарії [148, 154]. Дійсно, відданість представників російського головного управління в Болгарії справам болгарського народу була настільки значною, що зумовила нарікання сербів на «болгарофільство» росіян.

10 лютого 1879 р. у Тирново розпочали роботу установчі збори Болгарії, які мали обговорити і схвалити проект майбутнього державного ладу країни. Наслідками роботи зборів став статут, що отримав назву «Тирновської конституції». Робота зборів завершена 14 квітня 1879 р., а 16 квітня Конституцію підписали уповноважений імператорського комісара С.І. Лук'янов, голова зборів та 211 членів установчих зборів.

Підсумував зроблену тимчасовим російським управлінням роботу завідувач відділом народної освіти Болгарії професор М.С. Дрінов, який 14 березня 1879 р. зачитав підготовлену М.О. Домонтовичем «Записку про діяльність тимчасового російського управління в Болгарії». Серед найважливіших реформ, які управлінню імператорського комісара вдалося реалізувати протягом шести місяців, відзначено розроблення та запровадження положень щодо організації земського війська (21 тис. осіб), суду, фінансів і народної освіти. М.С. Дрінов підкреслив, що при організації цивільного устрою Болгарії керувалися принципами децентралізації і

широкого самоврядування в адміністративних, судових, фінансових і земсько-господарських установах. Виборному принципу надало широке застосування по всій вертикалі вищезазначених відомств. Судочинство в Болгарії засновано на засадах публічності і гласності, перебуває у компетенції місцевих уродженців. Докорінним чином було змінено систему збору податків у Болгарії. Щоб завадити перманентним тяжбам місцевої болгарської влади і судового відомства директор канцелярії М.О. Домонтович пропонував імператорському комісару вжити радикальних заходів і поставити питання щодо недоцільності капітуляцій в умовах нових християнсько-європейських засад у Болгарському князівстві [166, 534].

Чимало зусиль представники тимчасового російського управління в Болгарії доклали для налагодження соціальної сфери. У сфері народного здоров'я було затверджено статuti: медичний, аптечний та лікарняний, на стадії підготовки перебувало положення про медичну поліцію. Окремою сферою турботи центральної адміністрації імператорського комісара стало налагодження справи народної освіти в Болгарії. Допомога виявилася в налагодженні навчальної справи закладів освіти; розв'язані кадрового питання, зокрема підготовці вчителів для народних шкіл; організація середніх навчальних закладів, а саме класичних гімназій і реальних училищ для чоловіків, а також жіночих гімназій; відкриття публічної бібліотеки в Софії. Докладала зусиль російська цивільна адміністрація і до прискорення навчання і вишколу учасників гімнастичних товариств у Болгарії, особливо у місцевостях де разом з християнами проживало мусульманське населення [302].

На завершення терміну перебування російської цивільної адміністрації в Болгарії директор канцелярії генерал-майор М.О. Домонтович подав доповідну записку імператорському комісару щодо необхідності збору статистичних відомостей задля вивчення соціально-економічного становища Болгарії [109]. Вважаючи, що зібрані дані слугуватимуть цінним матеріалом не тільки для Болгарського князівства, а й для уряду Російської імперії,

М.О. Домонтович особисто розробив спеціальну інструкцію з необхідними додатками, якою мали послуговуватися офіцери, задіяні в реалізацію цього проекту [109]. Отже, особистий досвід реалізації масштабних проектів проведення статистичних досліджень директор канцелярії М.О. Домонтович застосував для підготовки організаційно-методичних засад аналогічних пошукових робіт у Болгарії.

Ознайомлення з зібраними статистичними матеріалами з регіону переконали директора канцелярії імператорського комісара, що відомості про вакуфи можуть бути акумульовані винятково за допомоги російської цивільної адміністрації. Зауважимо, що питання вакуфного нерухомого майна актуалізувалося і у зв'язку з тим, що влада Туреччини прагнула зберегти право власності мусульманської церкви. М.О. Домонтович наполягав перед О.М. Дондуковим-Корсаковим, що очолюваній останнім адміністрації важливо започаткувати таку роботу, яку в подальшому зможе продовжити уряд суверенного Болгарського князівства [165].

1 липня до Софії – столиці новоствореного Болгарського князівства прибув обраний її князем Олександр Баттенбергський. Невдовзі після цього посадовці тимчасової російської адміністрації залишили регіон.

Зауважимо, що у владі, в політиці, в державі Болгарії незмінно присутні дві течії — русофільська і русофобська [388, 15]. Безсумнівно русофіли позитивно оцінювали діяльність тимчасової цивільної російської адміністрації в Болгарії. Такої думки дотримувалися не лише політики, а й окремі науковці. Так, французький історик Л. Ламуш у 1892 р. зазначив, що «справедливість вимагає визнати, що період російської окупації та управління для Болгарії був плідним» [414, 27]. Російському уряду вдалося в стислий термін упоратися з поставленою метою і визначеними завданнями відродження болгарської незалежності. На шпальтах тогочасної німецької преси також змушені були визнати успіхи тимчасової російської адміністрації в Болгарії, відзначаючи, що там «керують енергійні і обізнані з країною талановиті російські адміністратори» [430, 181]. Сучасні дослідники

вважають, що війна 1877–1878 рр. продемонструвала глибинний взаємозв'язок інтересів зовнішньої політики й ідеологічних цінностей імперського суспільства. Постулат про Росію як центр «слов'янської єдності» був значною мірою міфологізований суспільною свідомістю, а стереотипність сприйняття південнослов'янських народів заважала адекватному розумінню складної геополітичної та етнічної картини балканських подій [445, 45].

Протягом російсько-турецької війни 1877–1878 рр. М.О. Домонтович був директором канцелярії імператорського комісара О.М. Дондукова-Корсакова по цивільній частині і на цій посаді мав можливість добре вивчити Болгарію і місцеве населення [161, 302]. По завершенню своєї місії в Болгарії і поверненню до Санкт-Петербурга генерал М.О. Домонтович протягом тривалого часу опікувався ліквідацією справ цивільного управління, завдяки чому налагодив контакти з усіма відомствами й установами Російської імперії. Без перебільшення можна констатувати, що генерал М.О. Домонтович став центром, навколо якого концентрувалися болгарські справи, а також набув репутації фахівця в болгарських питаннях. Свідченням цьому є постійне листування нового військового міністра Болгарії генерала К.Г. Ернрота з М.О. Домонтовичем, якого він тримав у курсі справ його відомства. Це набувало важливості, оскільки генерал М.О. Домонтович мав безпосередній зв'язок з військовим міністром Російської імперії Д.О. Мілютіним, від якого отримував оперативну, конфіденційного характеру, інформацію.

Опрацювання документів з досліджуваної проблеми засвідчує, що навіть по поверненню до Санкт-Петербургу болгарські патріоти не полишали спроб залучити генерала М.О. Домонтовича до розбудови незалежної Болгарії і стабілізації внутрішньої ситуації в новоствореній державі. Припускаємо, що ініціатива йшла від Д. Цанкова – колишнього підлеглого М.О. Домонтовича у тирновський період його губернаторства, який став прем'єр-міністром. Зокрема, в болгарській газеті «Незалежність» надруковано витяг з листа

дописувача із приводу кандидатури генерала М.О. Домонтовича на посаду міністра внутрішніх справ Болгарії. Автор прогнозував, що, зважаючи на переконання М.О. Домонтовича, останній не погодиться очолити міністерство внутрішніх справ Болгарії. Дійсно, дипломатичний агент в Софії повідомляв, що князь Олександр хоче запропонувати очолити міністерство внутрішніх справ Болгарії генералу Домонтовичу, який має великий вплив [53, арк. 1]. Утім, на думку генерала М.О. Домонтовича, державою мали керувати винятково місцеві представники, просякнуті спільністю народних і урядових інтересів своєї батьківщини. Він завжди був проти залучення на урядову службу іноземців з великими окладами, широкими правами та привілеями. Виняткове становище іноземців Домонтович розцінював як небезпечне, оскільки воно породжувало заздрість і недовіру місцевого населення. Без довіри будь-яка адміністрація буде малоефективною [83, арк. 34].

Міркування генерала М.О. Домонтовича із приводу ймовірності пропозиції очолити міністерство внутрішніх справ Болгарії виявляють його як відповідального адміністратора і глибоко порядного військового чиновника. Без сумнівно, що мало хто з тогочасних посадовців, маючи перспективу кар'єрного зростання, свідомо б переймався міркуваннями результативності власного призначення. Будучи конструктивним лібералом за своїми переконаннями, генерал М.О. Домонтович послідовно реалізував власні погляди щодо подальшого політичного розвитку Болгарського князівства.

Аналіз матеріалів підтверджує факт наявності переговорів з генералом М.О. Домонтовичем з приводу його очільництва міністерства внутрішніх справ, проте останній висунув умови, на які князь навряд чи дасть згоду. Зокрема, генерал бажав незалежності в діях від болгарського уряду, і розглядав можливість від'їзду до Болгарії лише у випадку відрядження урядом Російської імперії. Оскільки такі умови були неприйнятні для князя Болгарії Олександра Баттенбергського, то генерал М.О. Домонтович

пообіцяв за потреби порадами всіляко сприяти відновленню *modus vivendi* в князівстві. Зокрема, він вважав, що Болгарія повинна щонайменше на десять років відмовитися від будь яких незапланованих витрат і скерувати всі зусилля на економію державних коштів, для цього, зокрема, уряд має відмовитися від багаточисельного війська і скоротити штат чиновництва [83, арк. 34].

Служба генерала М.О. Домонтовича в Болгарії була високо оцінена державою. Він був нагороджений орденом Святого Станіслава 1-го ступеня (1877) і орденом Святої Анни 1-го ступеня (1878). Додатковим свідченням плідної діяльності М.О. Домонтовича в Болгарії слугують спогади його доньки О.М. Коллонтай — видатної діячки міжнародного революційного руху і дипломата. Вона згадує, що «...мала особисте задоволення в 1946 р., отримати від посла незалежної Болгарії пана Ніколова і його дружини відомості про те, скільки в болгарських архівах збереглося документів, які свідчать про діяльність М.О. Домонтовича і його боротьбу з царською адміністрацією тих років для зміцнення в Болгарії суспільних свобод і демократії». Дізналася донька також, що на пам'ятнику «Визволителям Болгарії» від турецького поневолення і відновлення незалежної Болгарії, є барельєф і її батька — генерала Михайла Олексійовича Домонтовича [86, арк. 16].

Підсумовуючи, зазначимо, що тимчасове російське управління в Болгарії повною мірою і досить успішно виконало поставлені завдання організації і функціонування державного механізму в молодій слов'янській країні. Ліберал за духом, демократ за переконаннями, генерал російської армії М.О. Домонтович розглядав власну місію організації ефективної адміністративної цивільної влади у звільненій від османського ярма Болгарії як завдання надзвичайної державної значущості. Першим випробуванням його адміністративних здібностей стала посада Тирновського губернатора, з якою генерал вдало впорався. М.О. Домонтович зумів налагодити безпосередній зв'язок з місцевим болгарським населенням і забезпечив

дієвий канал співпраці російської окупаційної влади з патріотичною елітою регіону. Ефективність виконання обов'язків Тирновського губернатора підтверджує як подальше продовження служби в Болгарії, так і підвищення М.О. Домонтовича на посаді в адміністративній ієрархії тимчасового російського управління в Болгарії.

Як директор канцелярії імператорського російського комісара в Болгарії, генерал-майор М.О. Домонтович зумів налагодити дієву роботу апарату центрального управління, відповідального за конкретні галузі державного управління в регіоні. Швидкоплинний термін діяльності російського цивільного управління в Болгарії і прагнення уникнути докорінних змін традиційних місцевих інститутів зумовило використання в адміністративній діяльності генералом М.О. Домонтовичем оптимальних форм і методів державного управління. Переконливим свідченням результативності організаційної роботи директора канцелярії імператорського російського комісара М.О. Домонтовича є підготовлені за його керівництва документи щодо засад організації адміністративної влади в Болгарському князівстві. Він особисто контролював внутрішньополітичну ситуацію в регіоні, докладав діяльних зусиль і комплексних заходів щодо системного функціонування соціальної сфери. За його керівництва підготовлено проект конституції для Болгарського князівства – Органічний статут, а також реалізовано комплекс організаційних заходів для його затвердження.

Різноманітність і складність навчальних курсів в Академії Генерального штабу, чимала кількість завдань у підсумку привчали офіцерів до систематичної, щоденної наполегливої праці, прищеплювали прагнення до самоосвіти, а наукова робота на додатковому курсі сприяла розвитку самостійного мислення, оперативності прийняття рішень і вмінню відстоювати власну позицію. Нагрудний знак, що посвідчував відмінне закінчення Академії Генерального штабу, у поєднанні з цілеспрямованістю,

працелюбством став для вихідця М.О. Домонтовича дороговказом, який підніс офіцера на вищі ступені ієрархії військового відомства.

М.О. Домонтович добре зарекомендував себе як на ниві щоденної штабної служби, так і у військово-педагогічній сфері підготовки нових генерацій офіцерів для збройних сил Російської імперії в контексті втілення комплексу модернізаційних військових реформ. Репетитор Володимирсько-Київського кадетського корпусу, викладач і штаб-офіцер Академії Генерального штабу, інспектор класів Миколаївського кавалерійського училища – на всіх цих посадах у військово-навчальних закладах М.О. Домонтович виявив помітні організаційні і педагогічні вміння, скеровуючи зусилля на належну підготовку юнкерів і слухачів.

Для військового командування і урядовців російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стала своєрідним випробуванням щодо можливостей виявити себе в нових пореформених реаліях 70-х рр. XIX ст. Водночас для генерал-майора М.О. Домонтовича призначення на службу до Болгарії ознаменувало важливу віху у військовій кар'єрі, яка дала можливість розкрити управлінські здібності та повною мірою реалізувати талант адміністратора в непростих умовах військового конфлікту.

Протягом тридцяти років військової служби офіцер М.О. Домонтович пройшов шлях від прапорщика до генерал-майора та виявив себе як особистість, з притаманним йому професіоналізмом, самостійністю мислення, практичним раціоналізмом, вимогливістю до себе і підлеглих, високою духовністю, глибоко усвідомлював сенс свого служіння державі і суспільству і прагнув реалізувати його якомога повніше.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М.О. ДОМОНТОВИЧА

4.1. Пошукова робота офіцера Генерального штабу

Важливу роль у проведенні робіт з картографування територій держави протягом XIX ст. відіграли організації Військового відомства, серед яких значна роль належить і Генеральному штабу російської армії, зокрема його офіцерам. Саме в цей час на базі загальнодержавної картографії сформувалася її головна складова — військова картографія, у рамках якої відбувалися масштабні топографічні картографування важливих у військово-економічному аспекті територій, що суттєво вплинуло на вдосконалення науково-методичного забезпечення та інструментарію таких досліджень [441, 5]. Уже протягом першої половини XIX ст. завдяки зусиллям П. фон Сухтелена, К. Теннера, Ф. Берга, Ф. Шуберта було проведено низку астрономічних та топографічних експедицій, упорядковано серію військово-статистичних оглядів новоприєднаних територій, надруковано карти прикордонних губерній та областей Російської імперії.

Оскільки інформація попередніх описів була застарілою, зокрема матеріали статистики міського населення датовано 1838 р., то з метою виправлення наявних недоліків В.К. Лівен доручив генерал-майору І.В. Вуічу підготувати зразок для подальших досліджень. На думку дослідниці І. Петрової, за його основу рекомендували взяти військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р., підготовлений капітаном Мочульським [411, 124].

Протягом семи років Військово-статистичним відділом Генерального штабу з 79 губерній Російської імперії були описані тільки 25. На 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й опис Чернігівської губернії.

У передмові до праці «Опис Чернігівської губернії» її упорядник офіцер Генерального штабу М.О. Домонтович зазначав, що робота над складанням

статистичного опису Чернігівської губернії розпочалася в 1857 р. одночасно з іншими губерніями. Зібрані матеріали були представлені 1860 р. до департаменту Генерального штабу. Відповідно до висновку фахівців М.О. Домонтовичу було доручено доопрацювати наявні матеріали і довести статистичну інформацію по Чернігівській губернії до 1860 року включно. Також було рекомендовано за можливості доповнити окремі статистичні дані за 1857 рік. Доручену роботу М.О. Домонтович виконував протягом 1861, 1862 і першої половини 1863 років. Рукопис він представив у департамент Генерального штабу для підготовки до видання. Однак друкування книги розпочалося не раніше грудня 1864 року.

У контексті нашого дослідження варто охарактеризувати сутність проведеної офіцером Генерального штабу М.О. Домонтовичем пошукової роботи з підготовки опису Чернігівської губернії. Зауважимо, що методика складання військово-топографічних описів, як й інших описово-статистичних матеріалів військового характеру, залишалася незмінною протягом декількох століть. Спочатку керівними органами державної влади створювалися та затверджувалися програмні документи, на підставі яких проводилося обстеження певних регіонів, потім ці документи (анкети, питальники) надсилалися на місця до безпосередніх виконавців. Останні, у свою чергу, займалися збором, редагуванням статистичної та описової інформації, її перевіркою [469].

Інструктивні документи проведення військово-топографічних описів містили рекомендації щодо добору джерел для підготовки видань. У «Настановах щодо виконання статистичних робіт Генеральним штабом» визначено, що достовірність і репрезентативність мають бути головним критерієм джерельної бази майбутніх матеріалів, з огляду на що класифікували можливі групи джерел: по-перше, офіційні джерела (ревізські казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги; військово-топографічні описи попередніх періодів тощо); по-друге,

приватні джерела [171, 5]. Офіцерам рекомендували використовувати спочатку тільки офіційні джерела.

Найбільш інформативним джерелом офіційної документації з погляду Військово-статистичного відділу департаменту Генерального штабу визнано звіти губернаторів, однак укладачів військово-топографічних описів застерігали від захопленням цитуванням інформації з них. Допускали можливість укладачу використання звітності губернаторів за кілька років, а не за останній календарний період, «оскільки така інформація не може бути достатньо придатною для обґрунтованих і точних висновків» [143, 2].

Також до першої групи джерел відносили відомості та матеріали, що надсилали до губернських установ повітові службовці казенної палати та палати державного майна, городничі, земські справники, окружні начальники. «Настанови» рекомендували їх використання при складанні статистичних розвідок. Як офіцер Генерального штабу, відповідальний за укладання опису Чернігівської губернії, перебуваючи у відрядженні в Чернігові, М.О. Домонтович мав можливість особисто простежити за підготовкою первинних матеріалів, перевірити подану інформацію на місці. До речі, у Військово-статистичному відділі департаменту Генерального штабу були гарно обізнані з реаліями складання такої групи матеріалів як «повітові джерела», що в реаліях готували окружні начальники, які, не бажаючи додатково обтяжувати себе збиранням точної інформації, «відписувалися» наявними (часто застарілими) даними або відповідали, що в їхніх повітах немає об'єктів або явищ, про які йдеться в анкеті [143, 4]. Окремі з вищезазначених документів наявні були в одному екземплярі в губернських установах, тому для ознайомлення з ними упоряднику потрібно було особисто їх відвідати (наприклад, у губернській креслярні зберігалися поштові, гідрографічні та лісові карти повітів і губерній, плани окремих населених пунктів і будівель). Також інструктивні документи звертали увагу офіцерів-укладачів на різницю у формулярах та програмах, за якими складали військово-топографічні описи і щорічну звітність казенних палат,

тому рекомендували грамотно адаптувати зібрану інформацію до описових потреб [143, 3].

Другу групу джерел військово-топографічного обстеження складали «приватні джерела» – періодична преса, статистичні джерела (метричні книги, матеріали ревізій), картографічні матеріали, історична література, документи особистого походження (мемуари, щоденники) тощо. Використовуючи їх, укладачі військово-топографічних описів мали скласти загальний перелік таких джерел по губернії з короткою анотацією. У разі відсутності необхідних матеріалів Військово-статистичний відділ рекомендував самостійно збирати відомості на місцях, також дозволяли використовувати надруковані матеріали, що були оприлюднені у центральній та місцевій пресі.

Таким чином, «Настанови щодо виконання статистичних робіт Генеральним штабом» містили весь арсенал загальних правил і методів джерелознавчої аналітичної та синтезуючої критики (визначення зовнішніх особливостей пам'ятки, доведення її автентичності (достовірності), прочитання тексту джерела, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості, оцінка комплексу джерел з теми). Науковий підхід щодо добору та опрацювання джерельної бази військово-топографічних описів мав на меті забезпечення високого ступеня інформативності та достовірності підготовленим роботам [143, 6].

Усі зібрані для опису матеріали потрібно було систематизувати за двома тематичними розділами: «Історичний нарис» та «Статистичний опис» (включав підрозділи «Географічний та топографічний опис», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Внутрішній та зовнішній побут», «Управління», «Відомості про міста, посади та інші населенні пункти»). У примітках окремі тематичні питання програми описів доповнено зауваженнями щодо методики опрацювання джерел, визначення рівня їх повноти, достовірності, репрезентативності. Так, для отримання ґрунтовної інформації про природно-кліматичні умови рекомендовано використовувати метеорологічні

спостереження службовців лікувальних та освітніх закладів (гімназій), надруковані в місцевих періодичних виданнях.

Підготовка військово-топографічних описів вимагала від автора-укладача ґрунтовної роботи із систематизації зібраного матеріалу, де обов'язковими були такі процедури: використовуючи методи бібліографічної та архівної евристики, сформувати надійну та якісну джерельну базу дослідження; перевірити достовірність залучених джерел шляхом порівняння з іншими документальними пам'ятками; у разі виявлення фактологічних помилок з'ясувати їх причини; запропонувати читачу альтернативні погляди вчених на проблему [412, 159].

Як свідчить аналіз усіх трьох програм, на підставі яких передбачалося здійснити обстеження Російської імперії, запропоновані анкети охоплювали достатньо широке коло питань, пов'язаних із вивченням сільського господарства, промисловості і торгівлі, соціального та національного складу населення, сімейних звичаїв і обрядів, повсякденного життя місцевого населення тощо. Найбільш успішно з поставленим завданням впоралися укладачі «Матеріалів для географії і статистики Росії» В. Павлович (Катеринославська губернія), О. Шмідт (Херсонська губернія), М. Домонтович (Чернігівська губернія) [467]. Це пояснюється не тільки сумлінним підходом до упорядкування описів, але й тим, що автор програми останнього обстеження М.С. Голіцин, на відміну від своїх попередників, виокремив у спеціальний розділ аспект «приватного та громадського побуту місцевого населення», і рекомендував дослідити «звичаї, народні та місцеві свята, ігри, пісні, прислів'я, прикмети, повір'я, одяг, їжу, сімейний побут місцевого населення».

Також у «Зразковій програмі статистичних описів і військових оглядів губерній і областей Російської імперії» М.С. Голіцин визначив методику підготовки автором вступу до роботи. У передмові упорядник статистичного опису мав представити огляд усіх джерел офіційних, приватних, друкованих, рукописних, які безпосередньо чи опосередковано мали відношення до

статистики губернії з критичним аналізом та оцінкою кожного джерела; визначити значущість кожного джерела, залученого до складання опису; спосіб та порядок виконання робіт щодо підготовки опису [171, 5]. Надалі відредаговані описи надсилалися до Військово-статистичного відділу, що займався їхньою публікацією.

Загалом військово-топографічні описи українських земель (60-х рр. XIX ст.), у тому числі і праця підполковника М.О. Домонтовича по Чернігівській губернії, як підсумок пошукової роботи військових дослідників, вирізнялися від попередніх описово-статистичних матеріалів високим ступенем інформативності, особливо з питань культури та побуту українського народу [411, 126]. Більшість укладачів описів скористалися запропонованими рекомендаціями програми М.С. Голіцина і у вступі надали детальну характеристику джерельної бази. Так для підготовки опису офіцер Генерального штабу М.О. Домонтович залучив чимало джерел та літератури щодо Чернігівщини. Щоб відтворити цивільно-громадський і приватний побут місцевого населення автор звернувся до таких матеріалів: статистичний опис Стародубського округу державних селян (1854 р.), етнографічний нарис м. Олександрівки, опис м. Олишевки Козелецького повіту, опис с. Юринівки Новгород-Сіверського повіту, опис Бобровської дачі (Чернігівського повіту) тощо. Сприятливим чинником, який без сумніву було враховано керівництвом Генерального штабу для прискорення роботи над описом, стала та обставина, що Чернігівська губернія була для Михайла Олексійовича малою батьківщиною, з якою він був гарно обізнаний, де мав родинні маєтності і зв'язки.

Таким чином, військово-топографічні описи, здійснені офіцерами Генерального штабу протягом XIX ст., формують окремий джерелознавчий комплекс, географічні межі якого охоплюють майже всю територію Російської імперії. Підготовка описів засвідчує, що урядом Російської імперії вжито комплексні заходи щодо вивчення народногосподарських ресурсів

країни. Відповідальну місію обстеження регіонів було покладено на службовців військового відомства.

Пошукова робота офіцерів, зокрема й М.О. Домонтовича, включала збір і систематизацію інформації щодо природно-кліматичних умов визначених регіонів (у нашому випадку Чернігівської губернії), загальних тенденцій становлення і розвитку центральних та місцевих органів влади, розвитку провідних напрямів сільського господарства і промисловості, складу робочої сили, районів закупівлі сировини та збуту готової продукції.

Наукова значущість таких описово-статистичних розвідок поглиблюється наявністю окремих розділів етнографічного характеру, в яких систематизовано матеріали еволюції традиційних обрядів і звичаїв місцевого населення, формування етнографічних районів й антропологічних областей імперії, народної архітектури та традиційного одягу місцевих мешканців. До нині матеріали опису Чернігівської губернії Російської імперії, зібрані і впорядковані підполковником Генерального штабу М.О. Домонтовичем, залишаються вагомим джерелознавчим комплексом офіційної документації.

4.2. Головування у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Перші спроби узагальнення матеріалів з історії російсько-турецької війни реалізовано невдовзі по завершенню конфлікту. Приміром, редакція часопису «Військовий збірник» (1880) започаткувала рубрику «Огляд думок, висловлених у нашій військовій літературі з різних військових питань за 1877–1878 роки». Зібраний матеріал редакція супроводила коментарями і згрупувала за окремою проблематикою: 1) організація, навчання і господарство військ; 2) обмундирування, спорядження й озброєння війська; 3) тактичні питання. 4) військова інженерна справа [95, 173]. Утім справі осмислення ходу та підсумків щойно завершеного воєнного конфлікту урядовці вирішили надати державної значущості.

Військово-історичну комісію при Генеральному штабі російської армії створено за наслідками доповіді військового міністра Д.О. Мілютіна, затвердженій імператором 21 березня 1879 р. Комісія мала статус тимчасової установи з чітко визначеними завданнями:

- збір і систематизація офіційних і приватних документів щодо російсько-турецької війни;
- складання опису російсько-турецької війни;
- складання статистичних звітів з різних галузей польового управління (за два роки скасовано, позаяк складання звітів передали до відповідних головних департаментів військового міністерства) [10, арк. 4].

Головою військово-історичної комісії призначили генерал-майора С.П. Зикова. До її складу з функціями редакторів увійшли: генерал-майор К.В. Левицький (помічник начальника штабу діючої армії), полковники М.А. Газенкамф і Н.А. Астаф'єв, штабс-ротмістр Романов з функцією діловода. Штатний розпис комісії включав тільки двох технічних співробітників. Водночас для виконання спеціальних завдань планували залучення тимчасових співробітників із числа офіцерів генерального штабу [74, арк. 13]. Зокрема голова комісії С.П. Зиков звертався за допомогою до генерал-майора Біскупського, полковників Артамонова, Пожарова, фон-Фохта, підполковників Плеве, Афанасовича, Гарнака, Воронова, дійсного статського радника Деліврона та інших. Аналіз визначеної мети і завдань діяльності комісії переконує в певній невідповідності між досить обмеженим кадровим персоналом інституції й чималим обсягом запланованої для неї роботи.

Грунтовне опрацювання матеріалів діяльності Військово-історичної комісії з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. дає підстави виокремити такі етапи в її роботі:

перший – 1879–1885 рр. (від початку роботи до першої реорганізації);

другий – 1886–1899 рр. (від першої реорганізації до втручання військового міністерства в її роботу);

третій – 1899–1911 рр. (від початку роботи «за новим планом» до розпуску 6 грудня 1911 р.).

Маємо констатувати, що настанови щодо діяльності військово-історичної комісії змінювалися з плином часу, що і покладено в основу періодизації її роботи. Змістом першого етапу стали збір і обробка матеріалів, тобто формування необхідної джерелознавчої основи для запланованого опису війни. Варто наголосити, що започаткована в 1879 р. робота комісії розгорталася досить повільно. Протягом перших п'яти років діяльності військово-історична комісія укомплектувала кілька сотень архівних справ [71, арк. 1].

Ускладнювала роботу комісії та обставина, що її діяльність відбувалася одночасно в Санкт-Петербурзі та Тифлісі. На самому початку роботи Військово-історичної комісії з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. планували, що в «Описі» буде репрезентований матеріал щодо ходу воєнних дій на Балканському і Кавказькому регіонах. Для забезпечення збору необхідних матеріалів на Кавказ було відряджено члена комісії полковника М.А. Астаф'єва, який мав реалізувати підготовчу роботу в Тифлісі. За таких умов координувати роботу членів військово-історичної комісії, уніфікувати обробку й систематизацію документів було вкрай складно. Члени-редактори генерал-майор К.В. Левицький (помічник начальника штабу діючої армії), полковник М.А. Газенкампф певним чином розривалися між роботою в комісії та виконанням постійних доручень Генерального штабу й Військового міністерства [96, 7]. Варто додати, що голова комісії генерал-майор С.П. Зиков не був бойовим генералом, проте мав вагомий досвід військово-видавничої роботи, зокрема з 1865 р. редагував військову газету «Російський інвалід».

У жовтні 1885 р. очільник комісії генерал-майор С.П. Зиков подав військовому міністрові доповідну, у якій пояснював причини, що гальмували хід роботи інституції. Головною він вважав «повільне надходження документальних даних з військових частин, неповноту і розрізненість цих

матеріалів» [74, арк. 13]. Дійсно, одночасне провадження архівної роботи і науково-описової діяльності виявилось непосильним з багатьох причин. У грудні 1885 р. генерал-майор С.П. Зиков «через хворобу» залишив посаду головуєчого Військово-історичної комісії з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [74, арк. 14; 10, арк. 5].

Маємо констатувати, що за головування генерал-майора С.П. Зикова робота комісії щодо підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. не набагато просунулася. Комісія видала карту Балканського півострова, надрукувала «Звіт польового штабу» (в одному томі). Протягом 1879–1884 рр. до комісії надійшло лише кілька сотень справ (з 7 тисяч). У 1881 р. видано працю «Війна 1877 і 1878 рр. в Європейській Туреччині» (2 т.) як приватне видання, оскільки неповнота зібраних матеріалів не допускала офіційного друку опису війни. Загальний огляд воєнних дій в Європейській частині комісією доведено тільки до жовтня 1877 р., при цьому наявними були значні інформаційні лакуни з різних періодів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Прикметно, що у справах комісії не було важливих документів щодо загального плану воєнної кампанії [74, арк. 13]. Як підсумок, діяльність військово-історичної комісії при Головному штабі російської армії зайшла в глухий кут, потрібні були рішучі заходи щодо її пожвавлення.

Другий етап діяльності комісії (1886–1899) безпосередньо пов'язаний з Михайлом Олексійовичем Домонтовичем. Варто констатувати, що після повернення з Болгарії М.О. Домонтович служить чиновником спеціальних доручень IV класу Головного управління військово-навчальних закладів і позаштатним членом Військово-навчального комітету Генерального штабу, на посаду якого був призначений 8 листопада 1881 р. За сумлінну службу у 1882 р. генерала нагороджено орденом Св. Володимира 2-го ступеня. До речі, в популярних нарисах про М.О. Домонтовича помилково вказано, що цей орден він отримав за роботу у Військово-історичній комісії [456].

Після відставки С.П. Зикова на керівника Військово-історичної комісії з опису війни запропоновано кандидатуру генерала М.О. Домонтовича, який

не лише був учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а й на момент призначення мав значний авторитет як військовий діяч і науковець, з характеристиками високоосвіченої й інтелігентної особи. Утім новопризначений очільник комісії тверезо оцінював стан справ. Завищені очікування щодо ходу війни, результатів і наслідків російсько-турецької війни, небувалий суспільний підйом і ентузіазм на початку війни змінилися розчаруванням на час її завершення. Крім того, всупереч початковим очікуванням окремих політиків і громадських діячів, війна 1877–1878 рр. не стала «моментом» національної єдності, а навпаки чинником ескалації суспільно-політичних дискусій і посилення протистояння влади і суспільства [445, 45]. У 1898 р., характеризуючи атмосферу, у якій доводилося працювати комісії, М.О. Домонтович зазначав: «Вочевидь, ставлення до окреслених завдань вирізнялося байдужістю» [10, арк. 9].

Погоджуючись головувати у військово-історичній комісії, генерал висунув дві умови: по-перше, розподілити роботу з опису російсько-турецької війни в європейському й азіатському регіонах, доручивши останнє завдання штабу Кавказького військового округу, зберігаючи загальну редакцію видань за комісією; по-друге, посприяти прискоренню доставки матеріалів для комісії з місць. Умови М.О. Домонтовича було прийнято. Розпочався другий період діяльності військово-історичної комісії.

Для забезпечення результативності роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. новим головою генерал-майором М.О. Домонтовичем вжито низку заходів. Щонайперше підготовчу роботу в Тифлісі відокремили від роботи, яку проводили в Санкт-Петербурзі. Зокрема, роботу з опису війни було розподілено між комісією Генерального штабу, яка мала продовжувати пошуково-описову діяльність військових дій на Балканському півострові, та історичним відділом Кавказького військового округу, який мав самостійно розробляти матеріали, що стосувалися ходу війни в Азіатському регіоні [173, 45].

Другим заходом стало відрядження діловода комісії до місцевих архівів військових частин діючої армії для отримання від них необхідних матеріалів. У 1886 р. спеціальним циркуляром Військове міністерство рекомендувало штабам округів, корпусів і дивізій негайно подати матеріали в комісію. За оцінками М.О. Домонтовича, цей захід на практиці виявився досить дієвим, забезпечивши протягом трьох років акумуляцію необхідних військових справ, окремі з яких офіційно рахувалися втраченими [173, 46].

Також новий голова комісії зважав і на наявний зарубіжний досвід, зокрема Німеччини і Австро-Угорщини, де функціонували постійні і правильно організовані відділи для виконання військово-історичних робіт [110, 1].

Голова комісії М.О. Домонтович розгорнув досить активну діяльність. За його розпорядженням на місця для вивчення військових архівів і пошуку необхідних матеріалів відрядили уповноважених осіб комісії. Також на запит М.О. Домонтовича отримано дозвіл використовувати матеріали, що зберігалися на місцях для полкових історій [74, арк. 14]. Протягом трьох років штаб-ротмістру Романову, який, будучи діловодом комісії, безпосередньо оглядав місцеві архіви і канцелярії військових частин для вибірки необхідних матеріалів, вдалося зібрати чималу документальну базу.

Варто наголосити, що новий голова комісії намагався усунути прорахунки попередника на посаді. Зокрема щодо акумуляції бойових документів, які не були витребувані від штабів і військ своєчасно, тобто після закінчення російсько-турецької війни. Генералу М.О. Домонтовичу вдалося здолати зволікання і рутинність військових бюрократів на місцях і підвищити оперативність надходження потрібних комісії документів. У тогочасних реаліях це означало листування з командуванням гвардійського корпусу, якому було дозволено залишити справи до складання окремих історій підрозділів; переконливість аргументації в спілкуванні з окремими військовими посадовцями, що розглядали наявні документи частини як свою власність, а також решту виняткових заходів. Підсумком цілеспрямованих

організаційних і пошуково-евристичних заходів стали суттєві зрушення в роботі комісії. На 1891 р. у справах військово-історичної комісії нараховувалося 3,5 млн. документів [10, арк. 5].

Авторитетність генерал-лейтенанта М.О. Домонтовича у середовищі військової еліти держави забезпечила також залучення до роботи військово-історичної комісії матеріалів приватного характеру, зокрема особистих нотаток високопосадовців під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., які були надані для вивчення очільнику комісії. Серед них варто виокремити щоденники головнокомандувача російською армією і військового міністра графа Д.О. Мілютіна, які вони вели під час війни [173, 46].

Опрацювання такого величезного масиву документів потребувало тривалої і копіткої архівної роботи, яка була завершена до кінця 1891 р. Варто окреслити персональний склад осіб, залучених головою комісії до роботи в ній, а саме: генерал-майори кн. Кантакузен, Паренсов, Шильдер, Гудим-Левкович, Газенкамф, Казанський, Ореус, полковники: Сахаров, Веймарн, Мальцов, Харкевич, Шимановський, Епанчин, підполковники: Дубасов, Грязнов, Смагін, Вогак, Лангоф, Мартинов, капітан Леонтьєв та штабс-ротмістр Агафонов (діловод з 1890 р.). Складності роботі комісії надавали як обмежений штат співробітників – тільки два постійні редактори, так і несистематичність роботи тимчасових співробітників комісії, що присвячували військово-історичній справі тільки вільний від основної служби час,

Чимало часу займала каталогізація документів військово-історичної комісії, зокрема на кожний складали картку з коротким змістом і відміткою № справи, потім картки розподіляли за хронологією (критерій – день, зазначений у змісті документу). Утім, зібраний під час другого етапу роботи військово-історичної комісії матеріал виявився не повним: загальний журнал військових дій в Європейській частині доведено лише до жовтня 1877 р., основні документи – щоденники і журнали військових частин і штабів представлені не всі: з 36 дивізій – тільки 20 штабів, з 6 штабів бригад – 1, з

25 артилерійських бригад – 16, з 206 полків і окремих батальйонів – 115; чимало щоденників та журналів досить оглядові, а решту складено після війни, тому вони неповні і не завжди достовірні.

Разом з тим, за головування генерала М.О. Домонтовича було забезпечено передумови до планомірного виконання другого з основних завдань військово-історичної комісії – почати роботу зі складання самого «Опису війни». Початково планували, що праця має включати чотири томи найважливіших документів у супроводі додатків довідкового характеру. У зв'язку з цим актуалізувалося питання щодо концепції майбутньої праці, зокрема яку форму обрати для узагальнення і вивчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Варто підкреслити, що саме в ході цього військового конфлікту вперше реалізовано спробу широкої участі громадської думки і громадських організацій у питаннях зовнішньої політики [445, 45].

Голова військово-історичної комісії М.О. Домонтович мав з цього приводу власну позицію. Він уважав доцільним підготувати «не описовий огляд, а завершену історичну працю» [10, арк. 6]. Намір створення військово-історичного дослідження визначив ставлення генерала М.О. Домонтовича до документів. Голова комісії вважав доцільним використовувати насамперед такі, що складені до війни чи під час війни. Усім подальшим «нашаруванням» М.О. Домонтович не довіряв. Саму працю очільник комісії планував супроводити розлогими додатками, які мали об'єднати найважливіші документи й необхідні пояснення. Відповідно до плану М.О. Домонтовича вся праця мала складатися із чотирьох томів. Задум першого тому був найбільш цікавим, позаяк до нього передбачали включити: дипломатичний нарис, інформацію щодо театру війни й арміях супротивників, мобілізацію, зосередження військ у Бесарабії, нарис стратегії періоду війни [10, арк. 5]. Другий том передбачав такі складові: перехід кордону і розгортання російських військ у Румунському князівстві, опис бойових дій у перший період війни – від переходу через Дунай до невдачі під Плевною в липні. До третього тому мали ввійти: опис бойових дій у другий

період війни включно зі здобуттям Плевненського укріпленого табору турків. Четвертий том планували присвятити опису бойових дій в останній період кампанії, від переходу через Балкани до укладання Сан-Стефанського мирного договору [173, 46]. Отже, маємо всі підстави для твердження щодо ґрунтовності організованої під керівництвом М.О. Домонтовича евристичної роботи з пошуку, відбору, систематизації й опрацювання фактологічної бази узагальнювальної праці з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., забезпечення методологічних основ і науковості підходів при підготовці членами комісії запланованих видань.

Загальні настанови вищого керівництва військового відомства щодо викладу політичних і військових подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вимагали від членів комісії керуватися максимальною правдивістю, підкріпленою фактами з найбільш об'єктивних і достовірних джерел [173, 46].

Оскільки збір матеріалів, що включали справи і документи, потребував значного часу, то головні зусилля комісії було скеровано саме в цьому напрямку – на збір документів та приведення їх до архівних норм, що було завершено тільки на 1891 р. В основу класифікації акумульованої комісією джерельної бази для опису війни покладено ступінь цінності (об'єктивності і достовірності) документів, які відповідно поділено на три категорії: першу становили справи і папери, складені до війни; другу – матеріали, створені в ході війни; третю – документи, що підготовлені по завершенню війни, зокрема звіти, чимало журналів військових дій, опису битв тощо. За визнанням М.О. Домонтовича, комісія при роботі над описом війни надавала перевагу першій і другій групі документів, які містили найбільш достовірні джерела (диспозиції, польові замітки, доповідні, телеграми тощо) [173, 47].

Позаяк комісія була малочисельною, то для робіт з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. довелося залучати тимчасових співробітників, яким доручали складання окремих розділів чи етапів опису війни. Численні рукописи, складені випадковими співробітниками на місцях,

були занадто різноманітними за зовнішніми ознаками, а також надходили вони до комісії не за послідовністю визначеною загальною програмою, а по мірі їхнього завершення. Як зауважив третій голова комісії К.М. Войде, окремі відділи четвертого тому були підготовлені раніше розділів першого тому. З огляду на зазначені обставини членам редакційної колегії для забезпечення цілісності роботи доводилося по кілька разів переробляти наново окремі розділи чи відділи. Поєднання рукописів різних авторів, присвячених окремим аспектам російсько-турецької війни, редакції вдалося досягнути здебільшого шляхом суттєвого скорочення підготовлених текстів. Скорочені розділи доповнювали відповідними додатками, зокрема кожний з чотирьох томів підготовленого опису війни супроводжував окремий том додатків, що розподілялися відповідно до розділів опису, а також – критичними примітками і характеристикою окремих особистостей [147, 3].

У 1896 р. рукопис запланованої М.О. Домонтовичем роботи військово-історичної комісії було закінчено. У липні 1897 р. міністерство виділило необхідні на видання кошти. Опис війни 1877–1878 рр. початково передбачали опублікувати обмеженою кількістю екземплярів, проте потім визнали можливим збільшити наклад до 1200, з яких сто примірників опублікувати повністю, а решту, що призначалися для загального користування, — з невеликими пропусками [173, 47]. Проте консервативне військове «лобі» стало на заваді попереднім планам.

Як згадував гарно знайомий з ситуацією генерал-лейтенант О.С. Лукомський, складений і представлений на перегляд старших чинів армії перший том опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. викликав чимало нарікань і заперечень. Основні закиди щодо запланованого видання комісії сконцентровано на невірній інтерпретації сюжетів фактологічного матеріалу, які давали підстави для абсолютно неприпустимої критики по відношенню до ще живих учасників війни, що підривала авторитет багатьох осіб, які посідали високі посади в армії. Невдоволення викликало непривабливе, на думку опонентів, представлення в описі дій вищого

командного складу армії і центральних управлінь військового міністерства, що давало їм підстави для категоричного висновку про те, що підготовлена військово-історичною комісією праця є не історією блискуче проведеної російсько-турецької кампанії 1877—1878 рр., а по суті, «самоопльовуванням» [460].

На нашу думку, сановна армійська верхівка завжди опирається безпристрасним оцінками своїх дій, оскільки не любить критики. Проте раціональний розгляд і виявлення причин невдач та провалів життєво необхідні, коли мова йде про збройні сили: платою за прорахунки є людські життя. Генерал М.О. Домонтович розумів, що така позиція йому друзів не додасть і кар'єрі не допоможе, але виявив власний характер і наукову принциповість.

Саме на цьому етапі в роботу Комісії втрутився військовий міністр О.М. Куропаткін. Радянський дослідник В.А. Золотарьов висловив припущення, що акція міністра вочевидь стала для голови комісії М.О. Домонтовича несподіванкою [368, 81]. Почалися нападки на голову військово-історичної комісії генерала М.О. Домонтовича, який представив військовому міністру розгорнуту доповідь, де надав пояснення щодо висловлених зауважень. Голова комісії доводив, що завдання військово-наукової інституції репрезентувати правдиву історію війни, а не написати мінливу самопохвальну історію російсько-турецького конфлікту, намагаючись не образити учасників війни. Зрештою все це дійшло до імператора. Виходом із досить неприємної ситуації стало рішення М.О. Домонтовича про «призупинення друкування і погодження відредагувати наново усю підготовлену роботу згідно з вказівками військового міністра» [71, арк. 3].

Вважаємо за необхідне з'ясувати сутність висловлених військовим міністром рекомендацій голові військово-історичної комісії, а також дійсну мету і наслідки втручання О.М. Куропаткіна в роботу комісії. На перший погляд, мотивацією було поліпшення роботи військово-історичної комісії,

бажання надати її діяльності солідного розмаху і необхідної глибини. Так, О.М. Куропаткін наказав «у цілях збереження зібраного документального воєнно-історичного матеріалу» паралельно з «Описом» видавати «Збірник матеріалів по війні 1877–1878 років», до якого мали включити можливо більшу кількість документів [10, арк. 6]. Проти цього голові комісії М.О. Домонтовичу навряд чи варто було заперечувати.

Проте сутність втручання військового міністра мала дещо іншу спрямованість. О.М. Куропаткін зажадав виключити з «Опису» «будь-яку критику, яка стосується особистостей, як неминуче суб'єктивну і таку, що не відповідає офіційному виданню, за винятком такої, яка постане в читача від правдивого співставлення фактів, без їхнього окреслення» [96, 4]. Крім цього, видання повинно стати більш докладним, з поданням «типових прикладів дій начальників і подвигів війська, і героїчного елемента зокрема» [10, арк. 8]. Логіка міркувань міністра була нескладною: замість критики – «героїчний елемент», замість ґрунтового історичного дослідження – «висування на передній план тактичної та героїчної діяльності військ і начальників» [10, арк. 7]. Видання мало набути обрисів «пояснювального огляду», якого від початку прагнув уникнути М.О. Домонтович як голова військово-історичної комісії.

Маємо констатувати, що після втручання військового міністра О.М. Куропаткіна редакційна стратегія комісії зазнає кардинальних змін, логіка яких продиктована звеличенням досягнень зовнішньої політики і військового мистецтва урядовців Російської імперії, отже відходить від професійного військово-історичного узагальнення.

Щодо акумуляції «героїчного елемента» вважаємо, що він мав стати надійним аргументом «народного» характеру російсько-турецької війни 1877–1878 рр., який потрібен був для формування колективної історичної пам'яті політичними колами Російської імперії та актуалізації ідеології панславізму. Важливим засобом у цьому напрямі мала стати відповідна інтерпретація воєнного минулого держави.

Нова установка військового міністерства не лише міняла політико-ідеологічне підґрунтя всієї діяльності комісії, а й значною мірою перекреслювала наявні результати копіткої редакційної роботи з опису війни. Підтвердження вищезазначеного знаходимо при ознайомленні з довідкою «Про закінчення опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.» У документі відзначено, що оскільки перероблення підготовленого до друку опису виявилось занадто складним, то визнано більш доцільним упорядкувати роботу наново. Попередній варіант тексту розглядали почасти як вихідний матеріал [74, арк. 18]. Голова військово-історичної комісії генерал М.О. Домонтович, зважаючи на викладені міркування, погодився з таким рішенням міністерства. Водночас високоосвічений військовий, здібний теоретик і історик розумів, що подібні настанови військового міністра суперечать інтересам професійного підходу до військово-історичного дослідження. Погоджуємося з думкою радянського дослідника В.А. Золотарьова, що вказівки генерала О.М. Куропаткіна переслідували певну мету і негативно вплинули на роботу комісії в подальшому [173, 49].

У план робіт комісії внесено зміни, зокрема наприкінці 1897 р. військовий міністр задля збереження і доступності зібраного матеріалу наказав розпочати видання спеціального «Збірника матеріалів»; усунути допущену військово-історичною комісією критику і, враховуючи повчальність багатьох епізодів, зробити їхній опис якомога більш докладними, у тому числі подвиги військ і окремих осіб. До речі, такого характеру роботи — «пояснювального огляду» від початку не бажав реалізовувати голова комісії М.О. Домонтович. Утім рекомендації військового міністра О.М. Куропаткіна було враховано і протягом наступного року видруковано 12 книг «Збірника матеріалів».

Маємо всі підстави стверджувати, що в діяльності Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові відбувається поворот, що зумовлює певний відхід від професійного військового узагальнення на шлях виправдання

зовнішньополітичного вектору імперського уряду і усунення будь-яких звинувачень влади та її представників у воєнній некомпетентності під час конфлікту.

Голова комісії генерал М.О. Домонтович не поділяв погляду щодо необхідності нової редакції, що до того ж в дійсності виявилось досить непростим завданням. Мотивуючи складністю суміщення військово-історичних робіт з посадою завідувача кодифікаційним відділом, клопотав про звільнення від керівництва комісією. У березні 1899 р. М.О. Домонтович звернувся з проханням звільнити його від головування у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [74, арк. 17; 71, арк. 41]. Принагідно зазначимо, що на цей час три томи «Описи війни» (старої редакції) були повністю готовими до друку, а четвертий том (останній) був підготовлений у рукописному варіанті. Також до опису було заготовлено значну кількість оригіналів карт, схем і планів [96, 9]. Маємо відзначити, що новий підготовлений опис війни, за відгуками багатьох військових експертів, грішив дещо іншим: офіційно-казенним підходом, відсутністю будь-яких ґрунтовних висновків, а тому в науковому аспекті не представляв значного інтересу [460].

Підсумовуючи роботу Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові за головування М.О. Домонтовича, маємо констатувати, що серед її матеріалів виявлено комплекс праць (монографій) тимчасових співробітників комісії, присвячених опису всієї війни. Кожна з таких монографій, що базувалася на документальних даних Військово-ученого архіву Головного штабу, представляла значний інтерес, оскільки укладачами були фахівці за вибором голови комісії.

У проекті «Передмови» до «Опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» М.О. Домонтович викладає обставини, які супроводжували роботу військово-історичної комісії за його головування. Підставою для порівняння він обрав аналогічні роботи зі

складання історії франко-пруської війни 1870 р., якими керував граф Г. фон Мольтке старший і його найближчі радники, а також особисто ним призначені офіцери Генерального штабу для зайняття тільки цим видом робіт. Також М.О. Домонтовичем відзначено комфортні умови для роботи аналогічної інституції в Німеччині, а саме зручне і просторе приміщення, заздалегідь визначена програма збору матеріалу, зразковий архівний порядок комплектування справ у військових частинах і оперативна доставка матеріалів до історичного відділу з армійських підрозділів [173, 44]. Водночас голова комісії не приховує, що діяльність очолюваної ним інституції відбувалася зовсім в інших умовах: роботи виконували переважно випадкові співробітники, необхідні матеріали надходили повільно, не в повному обсязі та без належної комплектації, що потребувало значного часу для їхнього впорядкування, у комісії не було зручного приміщення для спільної роботи співробітників. Також М.О. Домонтович констатує, що на результативність роботи комісії суттєво впливала обмеженість часу її співробітників, який вони як тимчасові працівники могли приділити безпосередній діяльності у ній. По суті праця в комісії ставала для них другорядним додатковим навантаженням поряд із суттєвою занятістю основними службовими обов'язками.

Голова військово-історичної комісії відзначає, що її роботу певним чином затримувала новизна такої справи в Російській імперії, офіційний характер діяльності комісії, темпоральна близькість подій російсько-турецької війни 1877—1878 рр., неодноразові зміни плану і завдань роботи військово-наукової інституції [173, 44]. Відзначав М.О. Домонтович і наявні технічні ускладнення при роботі комісії. Так, при складанні опису бойових дій члени комісії керувалися кількома картами, а саме десятиверстною полковника Артамонова, семиверстною Каніца (т.зв. австрійською), а також російською п'ятиверстною, надрукованою після війни. По цим картам і складено було реляції. Проте назви місцевих пунктів на зазначених картах не

завжди однакові, що значною мірою ускладнювало підготовку тексту, особливо планів битв [173, 47].

Робота Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. тривала до кінця 1911 р., потім вона була ліквідована. На час завершення діяльності інституції надруковані всі 97 випусків «Збірника матеріалів», залишалось лише видати два останні томи «Опису війни». Результатом діяльності військово-історичної комісії стало підготовка монументального опису і багатотомної публікації документів з історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Головними працями, підготовленими і видрукованими комісією протягом усіх років її діяльності, є такі:

- 1) «Опис війни на Балканському півострові» – 9 томів у 13–14 частинах з атласами до нього в 7–8 випусках;
- 2) «Спеціальний додаток до «Опису російсько-турецької війни в 1877–1878 рр. на Балканському півострові», що не підлягав оголошенню, – 6 випусків (по суті секретні випуски);
- 3) «Збірники матеріалів по російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. на Балканському півострові» – 97 випусків у 109 частинах;
- 4) систематичний «Показчик» до збірника матеріалів.

У 1900 р. обмеженим накладом (100 примірників) комісією видано «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», підготовлений головою військово-історичної комісії генералом М.О. Домонтовичем, що був віднесений до секретних видань з обмеженим колом доступу осіб до нього.

Аналіз функціонування військово-історичної комісії засвідчив, що загалом для роботи над підготовкою до публікації «Опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» було залучено понад тридцять осіб – членів військово-історичної комісії. Робота наукової інституції відбувалася під контролем військового міністерства, яке коригувало її діяльність щодо підготовки матеріалів «Опису». По суті

видрукувані комісією матеріали опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. можна розглядати як втілення офіційного погляду уряду Російської імперії щодо цих подій. Відповідним зовнішнім підтвердженням став гриф на титульному аркуші всіх книг «Видання Військово-історичної комісії Головного штабу».

У контексті нашого дослідження з метою неупередженої оцінки головування генерала М.О. Домонтовича у військово-історичній комісії пропонуємо більш ґрунтовно вивчити основні результати її діяльності.

Найголовнішим підсумком роботи комісії стала підготовка і видання серії документальних публікацій «Збірник матеріалів по російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. на Балканському півострові» (Вып. 1–97. Спб., 1898–1911. Перелік випусків вміщено у «Покажчику до збірника матеріалів по російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. на Балканському півострові») [307, 5-9].

«Збірник матеріалів» – багатотомна публікація документів (97 випусків, 109 книг), що комплексно репрезентує всі аспекти російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові. Оцінюючи реалізовану комісією роботу, можна без перебільшення охарактеризувати її як титанічну. Видрукувані збірники репрезентують найбільше видання документів з історії війн у Російській імперії і донині.

У контексті дослідження теми варто звернути увагу на опубліковані комісією збірники документів, визнаних військовим відомством Російської імперії «такими, що не підлягали оголошенню», відповідно виданих обмеженим тиражем зі спеціальним грифом [150-155]. Документи, представлені у збірниках, розкривають важливі аспекти російсько-турецької війни 1877–1878 рр., зокрема, стратегічні і тактичні цілі війни з боку політичної і військової верхівки Російської імперії. Саме генерал М.О. Домонтович був редактором перших двох таких випусків [150-151].

За початковим задумом розділ, що містить аналіз причин і характеру російсько-турецької війни, написаний для першого тому «Опису». Однак під

час другої реорганізації військово-історичної комісії (1898 р.) визнано «несвоєчасним публікувати ці матеріали для загального ознайомлення». На цьому наполягало Міністерство закордонних справ [147, 3]. У підсумку цей нарис увійшов до першого тому «Спеціальний додаток до опису російсько-турецької війни в 1877–1878 рр. на Балканському півострові» [150]. Після таких редакційних коригувань у першому томі «Опису» залишився лише короткий вступ «Погляд на причини війни і становище Росії до її початку», що змістовно репрезентує тільки загальну військово-стратегічну характеристику Російської імперії до початку війни [149, 6-20].

Джерелознавче значення «Збірника матеріалів з російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» значною мірою зумовлено обсягом і характером документів, що перебували в розпорядженні військово-історичної комісії. Додатковими обставинами, які варто враховувати при оцінці редакторської роботи комісії та її голови, – це обсяг і спосіб видання. «Збірник» видавали в міру готовності документів до публікації. Чіткого плану-проспекту майбутнього видання не було, що підтверджує структура «Збірника». У результаті змістовний критерій при підготовці видання недостатньо витриманий, випуски не мають тематичного групування. Приміром, випуски документів бойових дій слідує за томами з інженерної справи, інтендантського забезпечення. В окремих випадках редакторами не дотримано хронологічний принцип добору і публікації документів.

Голова комісії генерал М.О. Домонтович відверто вказував на складність редакційної роботи, оскільки в «Збірнику» акумульовано більше півтора мільйони окремих документів [10, арк. 5]. Він зазначав, що по-суті війна 1877–1878 рр. стала першою кампанією із широким застосуванням «бойового» документа – диспозицій, польових записок, повідомлень тощо, що склалися в ході бою й перед ним [10, арк. 7]. На думку генерала, саме їх використання надавало можливість осмислення сутності подій війни.

Ускладнювало археографічну роботу комісії те, що значна частина таких документів, зокрема журнали бойових дій, фактично були відтворені вже

після війни, оскільки під час воєнних операцій їх вели не регулярно [96, 11]. Готуючи матеріали до видання, упорядники «Збірника» повною мірою усвідомлювали ці обставини [187, 1]. Проблемності в реалізації поставлених перед військово-історичною комісією завдань надавала та обставина, що протягом повоєнного часу (1879–1886) чимало документів на місцях були втрачені чи стали непридатними до використання [193, 1]. Отже, вищезазначені обставини зумовлювали характер роботи членів військово-історичної комісії щодо підготовки матеріалів російсько-турецької війни до друку і частково знижували цінність окремих підготовлених публікацій.

З метою узагальнення обсягу редакційної роботи, здійсненої військово-історичною комісією, вважаємо доцільним класифікувати 97 випусків «Збірника» за тематикою.

Перша група включає матеріали, які стосуються передвоєнного періоду і розкривають обставини початку війни; друга – матеріали, що характеризують рівень командування і керування військами; третя – випуски, присвячені бойовим діям; четверта – документи із забезпечення воєнних дій. У контексті нашого дослідження розглянемо докладніше вище визначені тематичні групи.

У «Збірнику» досить повно відображена військово-стратегічна обстановка на початок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Спеціальний випуск (Вип. 9) присвячено характеристиці геополітичної ситуації в регіоні, зокрема подано огляд політичних відомостей; розлогу топографічну характеристику. У передмові упорядники зазначають, що випуск охоплює все, що було відомо напередодні війни про учасників конфлікту [193, 1]. У невеликому за обсягом випуску 8 подано досить повну характеристику стану турецької, румунської та сербської армій, а також матеріали щодо діяльності російських добровольців у Сербії [192, 3].

До першої тематичної групи належить цікавий матеріал щодо стану і використання залізниць у Російській імперії й Румунії, поданий у випуску 19, а також три томи документів, присвячених мобілізації армії, її зосередженню

в Бессарабії та стратегічному розгортанню в Румунії (Вип. 11, 22, 29) [196; 209; 236]. Особливе місце належить випуску щодо тактичної підготовки російської армії напередодні війни [207-208]. Випуск містить 155 документів (настанови, статuti, положення, інструкції), які можна окреслити як звіт правил, який військова думка пропонувала російській армії напередодні війни [207, I]. Цінність поданого у випуску 21 матеріалу в тому, що його опрацювання дає можливість проаналізувати стан підготовки російської армії до війни, виявити сильні та слабкі її сторони. Таким чином, сім випусків документів розкривають стан збройних сил воюючих сторін, обстановку в регіоні, процес мобілізації та стратегічного розгортання армії.

До другої групи матеріалів, що характеризують рівень командування і керування військами, можна віднести сім випусків. У них подано вищий рівень командування військовими діями, а саме стратегічне й оперативне керівництво Дунайською армією й окремими її загонами. Варто наголосити, що це найбільш слабо висвітлений аспект війни. Припускаємо, що генерал М.О. Домонтович як голова військово-історичної комісії всі зусилля інституції скерував на виконання поставлених перед нею завдань, отже вважав за доцільне опрацювати і готувати до публікації наявний матеріал. Документи збірника підтверджують нашу гіпотезу. Журнал бойових дій, який складали у штабі Дунайської армії, доведений тільки до 19 жовтня 1877 р. [185, 1]. Утворену лакуну редактори комісії почасти заповнили документами іншого роду – розпорядженнями штабу діючої армії до укладання Сан-Стефанського миру [269; 270].

Небагато ґрунтового матеріалу для розуміння основних принципів стратегічного і тактичного управління подає звіт штабу, вміщений у першому випуску. Утім у ньому є вкрай важлива добірка документів – листування щодо сприяння організації збройних сил молодій болгарській державі. Зокрема обумовлювали створення на території Болгарського князівства і Східної Румелії шести складів для зберігання стрілецької зброї

(70 тис. гвинтівок) і роздачі його, «у випадку неприязних дій з боку Туреччини», що і було реалізовано [185, 315-321].

Комплексне опрацювання всіх випусків «Збірника», підготовлених військово-історичною комісією, дає підстави констатувати, що переважно «Збірник» містить документи щодо бойових дій військ. Частково це випуски, які повністю складено з журналів бойових дій корпусів і дивізій (Вип. 3, 4, 6, 7, 44, 58, 65, 76 тощо). Частково випуски висвітлюють дії окремих загонів на певних напрямках (Вип. 24, 25, 28, 36, 48 тощо). Випуски цієї тематичної групи, за звичай, містять документи безпосереднього управління військами на полі бою: накази, диспозиції, повідомлення. Значний інтерес становлять «польові записки». Цей термін укладачі трактують досить широко: до них відносять і приписи руху військ, і накази по окремих підрозділах. Утім певна частина «польових записок» репрезентує документи, що сформовані в бойових умовах і відтворюють їхню динаміку. Приміром «польові записки» дають уявлення про управління військовими частинами в ході багатоденного бою під Плевною [229]. Прикметно, що всі ці випуски мають ґрунтовні додатки, які містять документи особливого типу: опис завершальних дій, відомості про загиблих, нагороджених тощо.

Завдяки редакторським зусиллям військово-історичної комісії є можливість відстежити бойові дії загонів, створених для розв'язання важливих тактичних і оперативних завдань. Кілька випусків упорядники підготували саме за таким принципом, зокрема 24, 34, 40, 69, 71, 73 тощо. Опрацювання цих випусків створює можливість проаналізувати становлення принципів військового бою, реалізованих у ході російсько-турецької війни.

Документи, зведені комісією у випуски, що розкривають бойові дії, становлять важливий матеріал для аналізу війни з погляду тактичного мистецтва російської армії. Голова та члени військово-історичної комісії, які виконували копіткі функції упорядників, забезпечили повноту і конкретність матеріалу, поданого у «Збірнику», завдяки величезному масиву залучених документів та охопленню всього спектру військових подій

1877–1878 рр. Водночас цей матеріал потребує виважених джерелознавчих підходів. Прикметно, що після втручання військового міністра О.М. Куропаткіна критичні матеріали зі збірників усунули. Відповідно на сторінках «Збірника» майже відсутній об'єктивний аналіз бойових дій. У випусках зустрічаються зауваження на адресу майора – коменданта міста чи підполковника, під командуванням якого батальйон реалізував маневр у ході бою, проте відсутня будь-яка критика командира дивізії чи корпусу, штабу.

Четверту групу випусків за тематичною класифікацією становлять матеріали, що розкривають систему забезпечення діючої армії. Кількісний вимір таких випусків (12 збірок) засвідчує значущість служби тилу в умовах збільшення чисельності армій і їхньої технічної оснащеності. Документи цієї групи згруповано в окремі томи за принципом організації і діяльності конкретних тилових установ протягом певного часу (у середньому два місяці) [204; 216; 217; 218; 278-282; 293]. Опрацювання таких випусків забезпечує з'ясування стану всіх видів постачання російської армії, у тому числі і медичної допомоги. Вміщення у «Збірник» документів з військових комунікацій створило можливість визначити роль і значення нових на той час способів забезпечення бойових дій, як залізниці і телеграф [277].

Окрім публікації документів щодо російсько-турецької війни 1877–1878 рр. військово-історичною комісією також підготовлено видання, що містить досить цінний документальний матеріал щодо російського управління в Болгарії [180-184]. Для досліджуваної нами проблеми він має першорядне значення, оскільки допомагає реконструювати обставини адміністративної роботи генерала М.О. Домонтовича в Болгарії (див. параграф 4.1.). Таким чином, маємо всі підстави погодитися зі слушною думкою голови військово-історичної комісії М.О. Домонтовича про те, що комісією зроблено все можливе для досягнення повноти і максимальної правдивості викладу матеріалу, незважаючи на темпоральну близькість описуваних нею подій [110, 6].

Загалом досвід організації вивчення історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр., щонайперше роботи військово-історичної комісії, суттєво вплинув на розвиток військово-історичної науки в Російській імперії. Його було використано при підготовці опису російсько-японської війни 1904–1905 рр., для складання якого також буде створено військово-історичну комісію. У 1898 р. засновано Товариство ревнителів військових знань, що згуртувало в своїх рядах провідних військових істориків і теоретиків Російської імперії. Вважаємо, що значною мірою поширенню військово-історичних знань прислужилися діяльність Військово-історичної комісії при Генеральному штабі російської армії з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Високою оцінкою влади особистих заслуг голови Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові стало нагородження М.О. Домонтовича орденом Білого орла у 1889 р. У 1886 р. Михайлові Олексійовичу присвоєно військове звання генерал-лейтенанта, а також призначено членом Військової ради і управляючим кодифікаційним відділом при цій раді. З 1898 р. М.О. Домонтович отримав звання генерал від інфантерії (генерал піхоти), яке відповідало II класу «Табеля про ранги» зі зверненням «Ваше превосходительство». У наступному 1899 р. генерал відзначив 50-річний ювілей перебування в офіцерських чинах, про що поінформувала преса в окремому нарисі «М.О. Домонтович» [132]. 22 серпня 1901 р. за довголітню військову службу генерала М.О. Домонтовича нагороджено відзнакою бездоганної служби за п'ятдесят років.

Підсумовуючи, зазначимо, що головування генерала М.О. Домонтовича у військово-історичній комісії при Генеральному штабі російської армії забезпечило збір і систематизацію величезного масиву цінного фактичного матеріалу щодо опису подій і наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові. Видання комісії, підготовлені за його керівництва, містять значний комплекс документів, що дає можливість неупереджено оцінити результати воєнного конфлікту, визначити роль

Російської імперії щодо звільнення слов'янських народів Балканського півострова від османського гноблення, встановити історичне значення війни 1877–1878 рр. у розвитку військової стратегії і тактики російської армії.

«Збірник матеріалів з російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» став вагомим досягненням військово-видавничої справи імперської доби. Упорядкований за головування М.О. Домонтовича «Збірник матеріалів» не втратив значущості для дослідників російсько-турецького конфлікту 1877–1878 рр. до нині. Представлені в ньому документи слугують ґрунтовною джерелознавчою основою для створення наукової історії війни.

Кадровий військовий генерал М.О. Домонтович виявив значні організаторські здібності на ниві військово-історичної науки, забезпечив ефективну діяльність Військово-історичної комісії при Головному штабі російської армії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і реалізацію поставлених перед інституцією завдань. З його головуванням пов'язаний другий (1886–1899) – найбільш плідний етап діяльності військово-історичної комісії. Під час головування генерал М.О. Домонтович виявив риси фахового дослідника – військового історика, вважаючи неупередженість і об'єктивність подання матеріалу, високий рівень аналітичності супровідних коментарів від упорядників першоосною підготовки до друку запланованих комісією видань. Він продемонстрував принциповість, наявність власної обґрунтованої позиції, не бажання схилитися перед авторитетом чинів і високих посад, викривляти дійсність на догоду розпорядженням влади, нівелювати факти, отже виконувати політичне замовлення на потрібний ракурс написання історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

4.3. Доробок військового історика М.О. Домонтовича

Минуло півтора століття з часу появи праці підполковника М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані

офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія». Десятиріччя довели, що він зібрав унікальні дані про економіку, культуру, етнографію Чернігівщини до реформи 1861 р. Ця книга і сьогодні не втратила своєї значущості для дослідників Чернігівського краю [473, 171]. У наші дні монографія стала доступною для зацікавлених читачів завдяки мережі Інтернету.

На час видання праці (1865 р.) підполковник М.О. Домонтович уже є дійсним членом Імператорського російського географічного товариства, що позначено на обкладинці роботи.

У передмові автор зауважує, що джерела, які він використовував для підготовки статистичного опису Чернігівської губернії, докладно висвітлено у відповідних розділах роботи. М.О. Домонтович відзначає, що частина використаних ним джерел, були вже надруковані на шпальтах періодичних видань і монографій. Упорядник вважає, що чергова їхня публікація в описі відповідає загальній меті видання — складання найбільш повного збірника матеріалів для ґрунтового вивчення регіону в економічному і статистичному аспектах [136, I].

М.О. Домонтович відзначає і складність дотримання наукового підходу при висвітленні системи економічних і соціальних відносин Чернігівської губернії. Чинниками, які ускладнювали роботу над підготовкою видання, науковець відзначає: відсутність первинної обробки більшості зібраних даних, сумнівна репрезентативність частини матеріалів за відсутності більш надійних, а також перешкоди суспільного характеру. Давалися в знаки і додаткові обставини: чітко визначена програма дослідження, від якої офіцери Генерального штабу не повинні були відступати; стислі терміни для завершення підготовки роботи; завантаження підполковника М.О. Домонтовича додатковими службовими обов'язками, значний сегмент офіційності, а отже й витрат часу, при збиранні даних з різних питань. З огляду на вищезазначене автор відверто визнає, що не завжди була можливість критичної оцінки даних [136, II].

Робота М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» розпочинається історичним екскурсом, для написання якого автор використав значну джерельну базу, зокрема: «Нарис Чернігівської області в давній і новий час» Домбровського (К., 1846), «Історія Малоросії» Маркевича, «Архів історико-юридичних відомостей» М. Калачова, «Архів Південно-Західної Русі» (К., 1863, Т.1, Ч. 3), «Малоросія в 1767 р.» В. Авсеєнко (К, 1863) [136, I-XXI]. Автор оглядає минувшину Чернігівського краю з часу заселення її слов'янськими племенами (VII – початок VIII ст.) і до початку XIX ст. – часу структурування губернії в межах адміністративно-територіального поділу Російської імперії.

Основна частина видання присвячена статистичному опису Чернігівської губернії і включає такі складові: розділ I «Географічний та історичний опис», розділ II «Мешканці», розділ III «Промисловість», розділ IV «Освіченість», розділ V «Внутрішній та зовнішній побут місцевого населення», розділ VI «Управління», розділ VII «Відомості про міста, посади, містечка та інші населенні пункти», а також «Додатки». У розлогих додатках (17 позицій) до опису Чернігівської губернії у формі таблиць подано відомості про ринкові ціни на землю в регіоні, простір Чернігівської губернії, кількісні дані щодо перевезень Десною за 1860, 1861 рр., дані щодо чисельності жителів у губернії за станами на 1860 р. і за віросповіданням, кількість будинків у містах, відомості про ремісників у містах на 1860 р., про доходи по губернії з 1857 по 1861 р., про кількість волостей, селищ і чисельність державних селян, відомості щодо посадових осіб і волостей тимчасово зобов'язаних селян, про хлібні і грошові запаси продовольства Чернігівської губернії, а також загальні відомості щодо стану дворянських маєтків на 1860 р. Наявними були в додатках і дані щодо церков і монастирів і богослужбових установ, відомості щодо особового складу, штату, утримання училищ Чернігівської губернії, а також чисельності учнів у них [136, 1-19].

Варто відзначити, що в розділі V «Внутрішній та зовнішній побут місцевого населення» М.О. Домонтовичем докладно висвітлено традиції і побут жителів Чернігівської губернії. Автор детально проаналізував житло українців регіону. Зокрема відзначено, що садиба українського селянина включала: двокамерну або трикамерну хату, хлів, комору, клуню і баню (переважно в північних повітах). Матеріалом для зведення житла слугували різні будівельні матеріали, використання яких зумовлено географічно-кліматичними умовами. Так, у північних районах Чернігівської губернії частково поширено зрубне житло (матеріалом слугувала деревина сосни, берези, осини), у південних повітах будували каркасне житло, де каркас заповнювали деревом та глиносоломою [136, 547].

В описі подано експлікацію приміщень двокамерної і трикамерної селянської хати, а також розміщення в ній елементів оздоблення інтер'єру і меблів. М.О. Домонтович наголошує, що в бідняцьких хатах основним елементом інтер'єру була вариста піч, розміщена у внутрішньому куті хати з боку від входних дверей. Він роз'яснює поняття «парадний кут» у селянській хаті, призначений для розміщення ікон, прикрашених зазвичай вишиваними рушниками та квітками. Упорядник детально пояснює типову схему селянського двору в Чернігівській губернії, зокрема розташування та розміри хліву, клуні, бані, а також відзначає матеріали для їхнього спорудження.

Чинником локалізації історико-географічних районів у межах досліджуваної губернії окрім дивергентних процесів в українській мові та становлення антропологічних груп М.О. Домонтович визначає і процес формування регіональних особливостей одягу українців. Автор військово-статистичного опису Чернігівської губернії докладно охарактеризував одяг українських селян, чому, без сумніву, суттєво допомогло його місцеве українське походження, дитячі та юнацькі спогади з родинного маєтку. За спостереженням Михайла Олексійовича, традиційний костюм українського селянина складався з верхнього, натільного, поясного та нагрудного одягу, взуття та головних уборів. У роботі подано опис повсякденного та святкового

одягу українського селянства Чернігівської губернії залежно від пори року. Автор звернув увагу і на специфічні відмінності, наявні в одязі у жителів північних і південних губерній. Традиційним взуттям українських селян автором вказано личаки та чоботи. Серед чоловічих головних уборів М.О. Домонтович визначає кучму та бриль, поширені майже на всій території Лівобережної України [136, 551].

Чимало цікавого матеріалу в описі стосується й українських селянок. Упорядник детально з'ясував традиційний одяг на щодення жінок Чернігівської губернії (плахта, сорочка, фартух-запаска, хустка), а також святкове вбрання — довга розшита свита, намітка — прямокутна довга хустка з білого полотна. Серед нагрудних жіночих прикрас автором указані: намисто з коралів, скла, монет-дукатів, ланцюжків з хрестом.

За визначенням М.О. Домонтовича, їстівний раціон селян регіону досить різноманітний, проте його основу складав хліб. Зокрема, мешканці південних повітів Чернігівщини випікали хліб переважно з жита, Мглинського та Суразького домішували до хлібного тіста конопляні висівки. Основну українську народну страву — борщ найчастіше готували з буряка, капусти, моркви, картоплі і цибулі, заправляли салом і тільки на свята — м'ясом [136, 553]. Увечері селянки ліпили вареники, готували «юшку з галушками з гречаної муки чи просяну кашу з салом чи маслом та кропом». Дослідник вважає, що харчове різноманіття селянства зумовлено такими чинниками як соціально-економічне становище, історичні і регіональні традиції, господарська спеціалізація тощо.

Важливим елементом духовного життя українців автором опису визначено народні звичаї і вірування. Прикметно, що офіцер Генерального штабу при підготовці матеріалів військово-статистичного опису звернув увагу на поширення язичницьких вірувань і традицій в народному середовищі.

М.О. Домонтович визнає, що поступ цивілізації на селянство Чернігівської губернії, мав досить обмежений вплив. За осмисленням

таємниць природи місцевий селянин не далеко відійшов від своїх пращурів, оскільки його повсякденне життя протікає за ustalеними традиціями. Серед найбільш дотримуваних звичаїв М.О. Домонтович відзначив обряди при народженні і хрещенні дітей, весільні і погребальні традиції [136, 534]. Народні розваги традиційно зводилися до вечорниць, досвіток, де молодь спілкувалася та співала пісень.

До залишків язичництва автор відносить поширений на Чернігівщині культ бога полів Дідька. У деяких повітах перед початком посівної селяни співали йому хвалебні пісні, а після закінчення жнив частину незжатих колосків залишали на полі як дарунок для Дідька. Після закінчення жнив жінці робили вінок з жита і приносили його до будинку власника ниви. Цей вінок освячували в церкві в день Преображення Господнього і зберігали під образами [136, 535]. Відзначено автором і поширене повір'я про існування значного числа знахарів та відьом. М.О. Домонтович детально виклав опис створення магічних ляльок, яких робили з колосків на ниві, заговорюючи їх. Щоб позбутися ворожої магії, вдавалися до допомоги священика чи ворожки.

Шанували українці і церковні свята, проте польові роботи припиняли тільки на великі свята, такі як Великдень, Трійця, а також свято Палія (св. Пантелеймона — 27 липня), побоюючись неминучої пожежі. М.О. Домонтович зробив висновок про святкування українцями набагато менше свят, ніж росіянами [136, 536]. Загалом, на думку М.О. Домонтовича, доцільність ґрунтового етнографічного дослідження Чернігівської губернії нарешті було усвідомлено. За пропозицією О.М. Лазаревського, у 1863 р. місцевим статистичним комітетом розіслано сільським священикам підготовлені програми обстеження з проханням збору якомога повнішого етнографічного опису селища. Тільки після надходження і систематизації цієї інформації, за визнанням Михайла Олексійовича, можливе ґрунтовне вивчення мешканців губернії в етнографічному розрізі [136, 530].

Таким чином, вивчення матеріалів військово-статистичного опису Чернігівської губернії, підготовленого підполковником Генерального штабу

М.О. Домонтовичем, засвідчує, що укладачу вдалося зібрати максимально доступні джерельні матеріали, систематизувати їх за розробленою програмою та сформувані ґрунтовне, широко інформативне і досить цікаве узагальнювальне видання.

Досить важливою стала праця М.О. Домонтовича і для дослідження розвитку української культури, формування етнографічних особливостей окремих груп населення Чернігівщини. Роботу характеризує належний методологічний рівень наукового пошуку, в основі якого вдале поєднання методів джерелознавчої критики і методик джерелознавчої евристики, що забезпечило високий ступінь достовірності і репрезентативності використаних джерел.

Маємо відзначити, що з усіх військово-статистичних описів, підготовлених офіцерами Генерального штабу в кінці 1850-х – на початку 1860-х рр., видання М.О. Домонтовича по Чернігівській губернії вигідно вирізняє наявність ґрунтового інформативного матеріалу щодо житлових та господарчих споруд регіону. Чималі особисті заслуги М.О. Домонтовича при підготовці матеріалів опису Чернігівської губернії не пройшли не поміченими для наукової громадськості. Його було прийнято в дійсні члени Російського географічного товариства, завданням якого з перших днів його діяльності визначено «всебічне вивчення рідної землі» [297, 135].

У контексті нашого дослідження звернемося до аналізу наукового доробку М.О. Домонтовича, присвяченого історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. На кінець 1880-х років головою Військово-історичної комісії з опису цієї війни генералом М.О. Домонтовичем підготовлено нариси «Короткий огляд відносин Росії і Туреччини за останні два сторіччя», «Огляд політичних подій у кінці війни 1877 і 1878 років», а також «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові». Вищезазначені роботи М.О. Домонтовича подано для ознайомлення колишньому головнокомандувачу російської армії великому князю Миколі Миколайовичу. Також праці стали предметом обговорення на спеціальному

засіданні учасників російсько-турецької війни (князь Імеретинський, М.І. Драгоміров, О.М. Куропаткін та ін.) за головування колишнього військового міністра генерал-ад'ютанта П. Вановського.

Найбільш ґрунтовною є робота М.О. Домонтовича «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», що вийшла друком в 1900 р. Понад двадцять років, які минули по завершенню військової кампанії, на думку М.О. Домонтовича, створювали можливості з'ясувати значення багатьох подій у загальному ході всієї кампанії. Праця складається з п'яти розділів та додатків. Розділи послідовно відображають хід російсько-турецької кампанії 1877–1878 рр. У розділі 1 репрезентовано внутрішню і зовнішню політику Російської імперії напередодні війни, чинники, які завадили зимовому походу в Європейську Туреччину, погляди російської сторони на способи ведення війни з Туреччиною, план зимового походу, мобілізація і кількість військ з російського боку. У розділі 2 М.О. Домонтович розкриває похід в Європейську Туреччину навесні 1877 р., концентрацію російських військ у Румунії, переправу головних сил через Дунай, оволодіння Белою, Тирновом, Нікополем, Хаїнкіойським та Шипкінським перевалами через Балкани, критичність становища Туреччини на кінець червня і заходи вжиті нею для оборони країни. Розділ 3 містить виклад військових подій кампанії літа 1877 р. М.О. Домонтович детально описує спроби російських військ взяти Плевну, заходи щодо посилення діючої армії новими контингентами, наради у головнокомандувача щодо нового плану дій. Не оминув автор і аналізу дій турецьких сил щодо полегшення становища Плевни, а також обставин полону армії Османа-паші. У розділі IV вміщено виклад подій кампанії після взяття Плевни російськими військами. Автор проаналізував план Забалканського походу та його реалізацію, вступ російської армії до Адріанополя і укладання перемир'я. Останній розділ V присвячено огляду становища російської армії після укладання Адріанопольського перемир'я, Сан-Стефанський мир, ускладнення перебування російської армії на Балканському півострові,

призначення генерал-ад'ютанта Тотлебена головнокомандувачем діючої армії.

Додатки до роботи М.О. Домонтовича «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» містять документи підсумкового періоду російсько-турецької війни – етапу врегулювання конфлікту дипломатичними засобами після укладання Сан-Стефанського миру. У виданні представлено такі документи: Записка генерал-ад'ютанта Тотлебена від 17 березня 1878 р. «Прогноз щодо заняття Босфору»; Данні щодо чисельності російських і турецьких військ за час командування генерал-ад'ютанта Тотлебена; Пояснювальна записка до розподілу військ у випадку війни з Англією й Австрією; Лист генерал-ад'ютанта Мілютіна до генерал-ад'ютанта Тотлебена від 27 травня 1878 р.; уривки з листування щодо непорозумінь з Румунією; «Берлінський трактат», Трактат, укладений між Росією і Туреччиною 27 січня 1879 р.; Маніфест 3 лютого 1879 р. про укладання остаточного мирного договору з Оттоманською Портою [110, 107-156].

Джерельною базою для підготовки праці М.О. Домонтовича «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові» слугували: матеріали військово-вченого архіву Генерального штабу, зібрані і систематизовані і частково опубліковані на той час військово-історичною комісією у «Збірниках матеріалів з російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові»; військово-медичний звіт за період війни; збірка турецьких документів, опублікованих у Військовому збірнику за 1879 р.; праця Бекера-паші «Війна в Болгарії», опублікована у Військовому збірнику за 1880 р.; «Військові дії під Плевною» Тальата, опубліковані у Військовому збірнику за 1885 р., і праця Марзафи-паші «Defense de Plevna»; праця М. Шильдера «Граф Е.І. Тотлебен» (1886 р.); розвідка «Участь румун у війні 1877 р.» (Військовий збірник, 1889); «Guerre de la Serbie contre Turquie 1877-1878 an»; рукописи, щоденники, спогади з приватних архівів осіб, наближених до політичних і військових подій, описуваного періоду [110, IX].

Стрижневою ідеєю, яку М.О. Домонтович — голова військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни пропонує читачам на початку роботи, є твердження про те, що російський уряд не бажав війни з Туреччиною і спеціально до неї не готувався [110, 1]. Аргументує автор недавніми внутрішніми реформами Олександра II у Російській імперії, у тому числі і військовою 1874 р., незавершеністю зміцнення новацій у суспільстві, складністю фінансового становища держави у зв'язку з масштабною модернізацією (рівноваги державного бюджету досягнуто тільки в 1876 р.).

Також М.О. Домонтович стверджує, що російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. не можна вважати народною. Водночас дослідник наводить факти активності московських панславістів (І.С. Аксакова), яким за рік до початку війни вдалося пробудити в суспільстві співчуття до південних слов'ян. Зокрема акція слов'янофілів з відправлення генерала Черняєва і кількох сотень добровольців до Сербії пробудила в суспільстві войовничі настрої, з якими, на думку М.О. Домонтовича, мав рахуватися уряд [110, 3]. Утім він наголошує, що панівні в суспільстві настрої не стали вирішальним чинником для втягування Російської імперії у війну з Туреччиною. Саме західні держави перебільшували небезпеку панславістських ідей, побоюючись зростання російського впливу на Сході. Автор визначає, що така політика була найбільше вигідною Австро-Угорщині з її прагненнями не втратити шансу територіального розширення на Балканах.

Звертається автор і до дискусійних аспектів військової і дипломатичної історії проблеми. У роботі М.О. Домонтович аргументує, що не дипломатичний тиск з боку Англії й Австро-Угорщини, а миролюбна політика Російської імперії і великодушність Олександра II визначили згоду російської сторони щодо скликання Берлінського конгресу й укладання Сан-Стефанського миру [110, 5]. Автор наголошує, що недругам Росії не вдалося затримати внутрішній розвиток держави і применшити її міжнародне значення. Проте М.О. Домонтович не приховує вагоме розчарування в

тогочасному соціумі скромними результатами Берлінського договору. Більше того в імперському суспільстві почали шукати причини таких невдач, якими визначили недоліки військової організації. Генерал М.О. Домонтович прагне з'ясувати, в чому полягали такі недоліки і наскільки вони відповідають дійсності.

Систематизація та аналіз критичних міркувань, здійснені головою військово-історичної комісії щодо роботи Військового міністерства в ході війни, згруповані ним наступним чином: 1) втрачено сприятливий момент початку війни; 2) недостатність вивчення країни-суперника; 3) відсутність з російського боку визначених підходів щодо війни з Туреччиною; 4) завчасно не розроблено план війни з Туреччиною; 5) з початком конфлікту за Дунай не були відправлені значні військові сили [110, 6]. На кожне з наведених критичних міркувань генерал М.О. Домонтович пропонує детальне власне пояснення. Вважаємо, що автор прагне до максимальної об'єктивності при висвітленні роботи військового відомства напередодні і під час російсько-турецької війни, оскільки в сфері міжнародних конфліктів послуговуються не тільки військовими, а й дипломатичними засобами. При цьому останні значною мірою стають визначальними для геополітичної ситуації, а отже й звужують можливості застосування військових заходів чи принаймні вимагають значної обережності і продуманості таких акцій. Таким чином, генерал М.О. Домонтович наводить теоретичні викладки російської військової думки щодо війни з Туреччиною, якими послуговувалися в Генеральному штабі. Водночас відверто визнає, що цікавили вони не багатьох. Більшість сприймало близьку війну з Туреччиною як маловірогідну. Також він відзначає побутуючу звичку братися до справи, коли вона вже вирішена, і то не завжди [110, 10]. М.О. Домонтович відверто зазначає в роботі, що пропонований ним огляд бойових дій кампанії 1877—1878 рр. репрезентує фактологічний аспект російсько-турецької війни, уникаючи безпосередньої їх оцінки [110, 22].

Перший випуск «Спеціального додатку до опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр.» включає складений військово-історичною комісією огляд політичних подій, що передували війні, а також найважливіших документів, на підставі яких його було укладено [150]. По суті, це аналіз розвитку російсько-турецької і європейської дипломатії, здійснений військовим істориком М.О. Домонтовичем, підкріплений відповідною джерельною базою. Початково підготовленим нарисом планували розпочати виклад опису війни, проте Міністерство іноземних справ Російської імперії визначало передчасною його публікацію для широкого загалу. За таких обставин підготовлені матеріали, що не підлягали оголошенню, впорядковано в окрему збірку і видруковано обмеженим накладом [150, 1].

Розпочинається нарис коротким оглядом відносин Росії і Туреччини протягом останніх двохсот років. Провідною ідеєю, яку аргументовано обстоює М.О. Домонтович, є оцінка російсько-турецької війни як події всесвітньо-історичного масштабу. Наголошуючи на пріоритеті мотивів морального характеру при оцінці розгортання подій, дослідник визначив війну 1877—1878 рр. як «великодушний подвиг усього російського народу» [150, 1]. Глибинні причини воєнного конфлікту, на думку М.О. Домонтовича, витоками сягають минувшини відносин з Туреччиною, поступово ускладнювалися, що зумовило невідворотність війни. Науковець окреслює наміри Російської держави, що просунулася до узбережжя Чорного моря, як природні прагнення до зміцнення свого впливу і його поширення на сусідні народи Балканського півострова, споріднених з нею за етнічним походженням, мовою і вірою. При цьому автор відзначив, що реалізація таких геополітичних устремлінь, розпочалася ще до занепаду Візантійської імперії під навалою турків-сельджуків, проте виразно окреслилась протягом останніх двохсот років [150, 1]. М.О. Домонтович відзначає, що розвиток російсько-турецьких відносин відбувався на тлі постійної уваги до них західноєвропейської дипломатії, яка вороже сприймала просування Російської імперії в цьому напрямі.

При викладі обставин появи і розв'язання європейською дипломатією Східного питання М.О. Домонтович послідовно розвиває думку про необхідність православної імперії щодо захисту своїх єдиновірців на підконтрольних Туреччині теренах. Зростання могутності Російської імперії на Сході спонукало західні держави до протидії, що виразно окреслилося з 1839 р. Прояви цього автор вбачає у залякуванні громадськості Заходу панславізмом Росії, здійснюваного зарубіжною пресою і парламентарями [150, 3]. У такий спосіб західні держави докладали всі зусилля, щоб послабити вплив Російської імперії в справах християн Сходу. Оскільки захист християн визнано моральним обов'язком єдиновірних держав, то, на думку автора, Росія мала на це пріоритетне право, засноване на давності питання і низці попередніх договорів [150, 4].

Не оминув військовий історик й аналізу подій Кримської війни 1853—1856 рр. як етапу чергового загострення Східного питання. Покладаючи відповідальність за її розв'язання на «егоїстичні наміри європейських держав», М.О. Домонтович наголосив на миролюбній позиції російського уряду. Він оглянув її невтішні геополітичні наслідки для становища Російської імперії, а також визначив внутрішньо і зовнішньополітичні чинники, що спонукали російську дипломатію вживати заходів для усунення обмежувальних статей Паризького миру.

Зважаючи на активізацію національних рухів серед слов'ян Балканського півострова, уряд Російської імперії запропонував західним державам розв'язати Східне питання шляхом надання населенню християнських регіонів Туреччини внутрішнього самоуправління. При цьому науковець неодноразово підкреслює безкорисність пропозицій російської сторони [150, 9].

Невідворотність російсько-турецької війни, на думку М.О. Домонтовича, зумовлена вкрай жорстокими і насильницькими методами, застосовуваними турками для придушення народних виступів на

Балканах, що дало поштовх до потужних національно-визвольних рухів християн 70-х рр. XIX ст. в Османській імперії.

Цікавими є і додатки, вміщені в роботі «Спеціальний додаток до опису російсько-турецької війни 1877—1878 рр.». Серед них відзначимо: текст Берлінського меморандуму від 1 (13) травня 1876 р., підписаний канцлерами трьох імперій, що містив проект реформ для стабілізації ситуації в повсталих областях Туреччини (Додаток № 1); лист державного канцлера Горчакова від 22 жовтня (3 листопада) 1876 р. до російського посла в Лондоні графа Шувалова (Додаток № 3); повідомлення державного канцлера Горчакова від 1 (13) листопада 1876 р. про мобілізацію російської армії (Додаток № 4); депеша державного канцлера Горчакова від 7 (19) листопада 1876 р. російському послу в Лондоні графу Шувалову (Додаток № 5); конвенція Росії з Австро-Угорщиною, укладена в 1877 р. (Додаток № 8); записки, представлені Військовим міністром Мілютіним (Додаток № 12, №13); декларація міністра закордонних справ Великобританії лорда Дербі від березня 1877 р. (Додаток № 15); декларація міністра закордонних справ Росії графа Шувалова від березня 1877 р. (Додаток № 16); циркуляр від 29 березня (10 квітня) 1877 р. Оттоманської Порти (Додаток № 18); Маніфест імператора Олександра II військам про перетин кордону з Туреччиною (Додаток № 19).

Навіть побіжний аналіз подальших напрацювань з теми російсько-турецької війни дає підстави констатувати спадковість радянською історіографією основних ідей і концептуальних положень і окремих оціночних суджень, викладених М.О. Домонтовичем у роботі «Огляд російсько-турецької війни 1877—1878 рр. на Балканському півострові». Зокрема, зберігся пафос особливої ролі військового конфлікту 1877—1878 рр. для Російської імперії та Європи; наголошується на європейському підґрунті зовнішньополітичних суперечностей; виокремлюється активна роль Англії та Австро-Угорщини в конфлікті, нещиріх щодо справжніх інтересів балканських народів; ускладнення перемоги Росії пояснюється не тільки

недостатньою підготовленістю до війни, а, головним чином, корисливою, чужою слов'янському звільненню політикою західних держав [173, 5]. Водночас підкреслюється, що перемога Російської імперії у війні справила величезний вплив на історичні долі народів Балканського півострова, забезпечивши звільнення цих народів від турецького панування, поклавши початок самостійного державного існування Болгарії, Сербії, Румунії, Чорногорії.

Таким чином, в історіографії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. імперського періоду домінантною стала концепція виконання Росією високої історичної місії щодо захисту християнського населення Балканського півострова. Маємо зауважити, що в свідомості сучасників було поширене уявлення щодо прогресивної, визвольної мети, «війни за ідею», пов'язаної з реалізацією історичної місії Росії на Балканах. Фундаментальна для війни 1877–1878 рр. ідея звільнення слов'ян мала складне походження, та попри її міфологізованість у підсумку виявилася затребуваною з боку суспільства, правлячої еліти й армії Російської імперії [445, 43].

Різноманіття осмислення всієї сукупності проблем і питань, обговорюваних громадською думкою в контексті завдань і наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр., виявлялося щодо визначення зовнішньополітичних завдань Російської імперії під час війни, позицій верховної влади і суспільства в їхньому вирішенні, оцінках слов'янських народів Балканського півострова. Фактично значна частина імперського суспільства була схильною до ілюзій і активної міфотворчості в сфері національних та етнічних стереотипів.

Підсумовуючи, зазначимо, фаховість М.О. Домонтовича як дослідника виявилася в низці підготовлених ним праць. Достатньо широка інформаційна база матеріалів статистичного опису Чернігівської губернії (1865), укладачем якого був підполковник Генерального штабу М.О. Домонтович, постійне вдосконалення методологічного інструментарію збору та опрацювання відомостей, розширення підходів до систематизації й аналізу джерел

забезпечили виданню високий рівень науковості та інформативності, особливо з питань повсякденного життя українців. Автору – уродженцю регіону — вдалося досконало описати процес формування чоловічого та жіночого традиційного вбрання українців, формування діалектних одиниць; охарактеризувати особливості усної народної творчості, календарні свята та обряди; з'ясувати зміни в архітектурній забудові губернських та повітових міст; визначити конструктивні особливості житлових та господарських приміщень селянських поселень, встановити режим харчування українського населення та приготування страв. Прикметно, що автор військово-топографічного опису чималу увагу приділив вивченню релігійних обрядів та аграрно-календарних свят українців, виявивши серед останніх чимало фрагментів язичницької архаїки. Загалом праця просякнута шанобливим ставленням упорядника до пропонованого читачу масиву відомостей етнографічного характеру, який розкриває сутнісні особливості українського етносу, сформовані за понад тисячолітню історію. Підтвердженням суспільної і наукової значущості створеного підполковником М.О. Домонтовичем видання «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» є прийняття його в члени Імператорського російського географічного товариства.

Черговий етап наукової діяльності М.О. Домонтовича пов'язаний з низкою робіт, підготовлених у рамках головування у Військово-історичній комісії при Генеральному штабі російської армії з підготовки опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Генералом М.О. Домонтовичем підготовлено нариси «Короткий огляд відносин Росії і Туреччини за останні два сторіччя», «Огляд політичних подій у кінці війни 1877 і 1878 років», а також працю «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові», що вийшла друком у 1900 р. У розділах роботи військовий історик не лише виявив високий рівень професіоналізму, логічно-послідовно викладаючи хід російсько-турецької кампанії 1877–1878 рр., а й

запропонував читачу особисто ознайомитися в розлогіх додатках безпосередньо із текстами документів підсумкового періоду конфлікту.

Маємо констатувати відданість дослідника М.О. Домонтовича засадам панівного в другій половині XIX ст. напряму історіописання – позитивізму. Виходячи з позиції, що історик повинен обмежуватися сферою документів і фактів, уникаючи будь-яких політичних і філософських теорій, він вважав за необхідне працювати із джерелами й фактами. Критерієм відбору свідчень для підготовки наукових робіт військовий історик визнавав їхнє значення для подальшого розвитку подій. Настанова на об'єктивність дослідження скеровувала основну увагу дослідника в сферу емпіричних пошуків.

Окремим напрямом роботи офіцерів Генерального штабу – випускників військових академій стало складання військово-топографічних описів регіонів Російської імперії. У середині XIX ст. створено серію військово-топографічних описів, утілених у 18-томному виданні «Військово-статистичного опису губерній і областей Російської імперії», підготовленому Генеральним штабом протягом 1848–1863 рр. Видання стало фундаментальним як за охопленням дослідницької програми та її сюжетів, так і за глибиною і подробицями їхнього опису. Структурно статистичний опис Чернігівської губернії, підготовлений підполковником Генштабу М.О. Домонтовичем, включав сім розділів, у яких подано загальні відомості про губернію (територія, природні умови, міста, повіти, річки, шляхи сполучення), інформацію про жителів (кількісні параметри і сфера основних занять), характеристику промисловості, сільського господарства і торгівлі, нарис про стан освіти, характеристику повітових міст (топографія, характеристика рельєфу місцевості, історія міст, опис наявних пам'яток), а також громадський і приватний побут місцевих мешканців.

Робота М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» зумовила значний інтерес як серед вищого військового командного складу держави,

для яких вона по-суті і призначалася, так і фахівців у галузі військової топографії та картографії, широких кіл науковців, зацікавленої громадськості та краєзнавців. Без перебільшення всі дослідники історії Російської імперії XIX ст. і Наддніпрянської України звертаються до статистичного опису Чернігівської губернії, підготовленого підполковником Генерального штабу, як вмістилища ґрунтовних матеріалів і цінних фактологічних даних.

Становлення протягом XIX ст. військово-історичної науки сприяло появі військових істориків-професоналів, до яких по праву належить і генерал М.О. Домонтович, а також підготовку масштабних узагальнювальних досліджень з питань військової історії, вдосконалення методики використання документального матеріалу та його публікації. Заслугою військових істориків другої половини XIX ст. є системна археографічна робота з підготовки і видання комплексу документів, введення в науковий обіг і використання широкої джерельної бази з галузі знань. Відзначимо провідну роль у цьому Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та особисто її голови – генерал-лейтенанта М.О. Домонтовича.

По завершенню російсько-турецької кампанії в ситуації пробудження громадської думки в імперії на військово-історичну науку покладали завдання переосмислення не тільки позитивного досвіду війни, але й ґрунтовного вияву всіх недоліків і упущень. Узагальнення і вивчення досвіду війни було складним і багатогранним процесом і включало низку відносно самостійних елементів. Можна виділити такі основні форми цього процесу: створення спеціальної наукової інституції – Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., військово-теоретичні дискусії, де використовували матеріали війни, створення відповідних монографічних робіт, підготовка підручників, статутів і настанов.

Процес узагальнення досвіду війни відбувався в складних суспільно-політичних умовах. Посилення консервативної реакції в умовах контрреформ певним чином вплинуло і на діяльність військового відомства. Панівними

серед військових істориків стають дві тенденції: з одного боку, прагнення критично осмислити і засвоїти досвід війни з метою розвитку військової теорії і прикладних сфер військової науки; з другого — підмінити об'єктивний аналіз війни суб'єктивістським її тлумаченням з відверто апологетичних позицій звеличення заслуг імперської влади, яка набуває ореолу месіанства щодо визволення південних слов'ян. Теоретико-пізнавальну функцію військово-історичної науки підпорядковано її ідеологічній функції.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стану наукової розробки теми дозволяє констатувати, що донині в історичній науці військово-адміністративна діяльність та наукова спадщина генерала М.О. Домонтовича не знайшли комплексного висвітлення. В рамках імперської і радянської історичної науки не створено спеціальних праць, де б висвітлювалися життя і діяльність генерала М.О. Домонтовича. Його прізвище тільки побіжно згадували в окремих нарисах щодо роботи Військово-історичній комісії при Головному штабі російської армії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а також аналізі її наукової продукції. Домінування марксистсько-ленінської методології у працях радянських дослідників зумовило упереджені оцінки роботи Військово-історичної комісії щодо опису матеріалів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. На початку ХХІ ст. в українській історичній науці з'явилися окремі розвідки, присвячені М.О. Домонтовичу, утім вони мають науково-популярний і краєзнавчий характер. Масштабність і багатовекторність наукових завдань, пов'язаних з розкриттям наукової і адміністративної діяльності генерала російської імперської армії М.О. Домонтовича зумовили формування різнопланової джерельної бази, значну частину якої сформували документи архівних установ Російської Федерації. Студіювання проблематики біографістики, спрямованої на виявлення людського виміру історичного процесу, зумовило оновлення концептуального апарату й пошукових методик дослідження.

2. Перший етап формування особистості М.О. Домонтовича пов'язаний з родинним вихованням у батьківському маєтку с. Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії та навчанням у Полтавському кадетському корпусі і Дворянському полку, де закладено засади світогляду майбутнього офіцера. Серед виховних ідеалів козацько-старшинської родини Домонтовичів провідне місце посідало шанування батьків, покірливість старшим, дотримання норм християнської етики, що мало забезпечити

належну духовність і успішну кар'єру нащадків. Родинна традиція служити Вітчизні, успадкована як сімейний обов'язок чоловічої лінії представників козацької старшини, визначила як батьківське рішення – віддати сина для підготовки до військової служби, так і життєву долю М.О. Домонтовича.

У 1842 р. Михайло Олексійович став вихованцем Полтавського кадетського корпусу від Чернігівської губернії. Формування особистості майбутнього офіцера включало досягнення азів військової науки, опанування зводу встановлених правил і норм поведінки, що складали основи військової служби, уявлення про кодекс військової честі та військову корпоративність. Заохочення індивідуальних нахилів вихованця, формування допитливості, розширення кругозору кадета наполегливим читанням наукової і художньої літератури в Полтавському кадетському корпусі стали запорукою подальшого професійного зростання і наукового самовдосконалення протягом понад півстолітнього періоду військової служби М.О. Домонтовича. Впливовим чинником плекання любові до України в стінах закритого військово-навчального закладу був склад викладачів історії (Д. Пильчиков, В. Білозерський), які репрезентували слов'янофільський напрям громадського руху і надихали вихованців інтересом до всього українського. Формування мистецьких уподобань кадетів відбувалося шляхом участі в домашніх спектаклях, основний репертуар яких становили п'єси місцевих авторів — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Старанне навчання, набуття ґрунтовних знань, сумлінність у виконанні обов'язків кадета зумовили успішне складання вступних іспитів М.О. Домонтовичем і зарахування до Дворянського полку у Санкт-Петербурзі.

У Дворянському полку (1847—1849) у нових умовах столичного життя молодий офіцер вже на практиці засвоював військову науку, якій присвятив усе життя, а також докладав зусиль до втілення в життя традицій військово-навчальних закладів. Для М.О. Домонтовича військова служба стала

логічним продовженням отриманої освіти: 26 травня 1849 р. вступив на службу прапорщиком до Лейб-гвардії гренадерського полку.

Майже все життя офіцера проходить у Санкт-Петербурзі, з яким пов'язані основні віхи служби М.О. Домонтовича. Служба в гвардії, особливо в кавалерії, вимагала підтримувати «честь мундира». Повсякденне життя офіцера Генерального штабу мало специфічні особливості, безпосередньо пов'язані з характером військової служби, що формувала певну систему цінностей і корпоративну свідомість. У суспільстві М.О. Домонтович як представник офіцерства Генерального штабу пріоритетом мав показну зовнішність, великосвітський лоск, вживання французької мови, вирізнявся серйозністю й освіченістю. Повсякденне життя офіцера складалося не тільки зі щоденної служби, підготовки до військових оглядів, парадів; він був складовою столичного товариства, відвідував публічні заходи, оперу, театри, маскаради, бали, вечори з картковими іграми. Незважаючи на ці невід'ємні атрибути офіцерського життя, Михайло Олексійович протягом усього життя зберіг звичку до читання і розумової праці, виписував книги та журнали, збирав домашню бібліотеку, продовжував займатися самоосвітою. Будучи представником інтелектуальної еліти офіцерства, М.О. Домонтович чимало вільного часу присвячував науково-пошуковій і дослідницькій діяльності військового історика. Він уважно стежив за подіями внутрішнього життя і зовнішньополітичного становища держави, був у курсі подій міжнародної політики, з чим пов'язані службові відрядження офіцера Генерального штабу.

М.О. Домонтович репрезентує військовослужбовця, який віддано любив свою Батьківщину, виконував службові обов'язки безкорисливо, сумлінно і бездоганно. Він принциповий військовослужбовець і посадовець, незмінно стриманий, який не терпів брехні навіть жартома, делікатний щодо всього, що могло б змусити запідозрити його в прагненні до популізму, показово холодний, проте в реаліях самовідданий і співчутливий до ближнього.

За стилем поведінки М.О. Домонтович належить до представників «нових людей» пореформеної Російської імперії, які основою шлюбу визнавали тільки взаємні почуття. Палке кохання М.О. Домонтовича до своєї обраниці допомогло не лише здолати всі перешкоди й одружитися з нею, а й забезпечити на довгі роки родинний затишок і виростити дітей. Ніжність, уважність, турботливість у стосунках з дружиною і дітьми виявили у відповідальному військовослужбовці риси м'якого й поступливого чоловіка і зразкового батька, який всю теплоту душі і власні помисли віддавав своїй родині. Питання виховання й освіти дітей, їхнього майбутнього були пріоритетом батьківської стратегії.

3. Другим визначним етапом особистісного становлення та військової служби М.О. Домонтовича став період навчання в Академії Генерального штабу Російської імперії (1856—1858), де під впливом висококваліфікованих представників військової науки завершилося формування суспільно-політичних поглядів, наукових орієнтирів та життєвої позиції. Подальшу військову кар'єру М.О. Домонтовича зумовили відмінні результати навчання в Академії Генерального штабу (диплом з відзнакою), виявлена старанність у військових науках, висока дисциплінованість, що забезпечили переведення офіцера на службу до Генерального штабу. Там до кола обов'язків офіцера входила наукова, літературна і статистична робота. Саме йому – уродженцю Чернігівщини було доручено підготовку матеріалів військово-топографічного і статистичного опису губернії, здійснюваного в рамках масштабного топографічного картографування територій Російської імперії після Кримської війни, що виконували висококваліфіковані представники Військового відомства — офіцери Генерального штабу. Розроблення опису вимагало від М.О. Домонтовича системної і ґрунтовної роботи зі збору і систематизації зібраного матеріалу, виконання підготовленої військовим відомством тематичної програми, усунення наявних фактологічних помилок у джерелах і комплексного вивчення народногосподарських ресурсів регіону включно з етнографічними аспектами. Пошукова робота військового

дослідника була виконана вчасно та якісно, підготовлений опис Чернігівської губернії вирізнявся високим ступенем інформативності.

Відповідальне ставлення до службових обов'язків зумовило поступальне просування офіцера по щаблям військової кар'єри, що підтверджує черговість присвоєння військових звань і посадових призначень. Перший досвід викладацької роботи (репетитор у Київському кадетському корпусі) на тривалий час визначить напрям служби офіцера М.О. Домонтовича – військово-педагогічний. Саме підготовці майбутніх офіцерів присвячено майже двадцять років служби Михайла Олексійовича. На військово-педагогічній ниві він послідовно займав посади викладача військової історії і тактики, штаб-офіцера в Академії Генерального штабу, інспектора класів у Миколаївському кавалерійському училищі.

У реалізації новацій щодо підготовки офіцерів Генерального штабу безпосередню участь брав М.О. Домонтович, який у середині 60-х — початку 70-х рр. XIX ст. на практиці впроваджує курс військового міністра Д.О. Мілютіна щодо реформування російської армії, зокрема модернізації навчального процесу в Академії Генерального штабу і покращення якості підготовки випускників закладу — офіцерів Генерального штабу. На військово-педагогічній ниві М.О. Домонтович докладав зусиль для подальшого вдосконалення військ і поширення нових поглядів на розвиток армії і військової справи. Поняття «корпус офіцерів Генерального штабу» в пореформений період набуває змісту «еліта російської армії» за якістю теоретичної та практичної підготовки, розвинутим творчим мисленням, досвідом командування нижчими підрозділами армії, ініціативністю. Саме під час служби на військово-педагогічній ниві розкрився значний професійний і особистісний потенціал Михайла Олексійовича. Не забував М.О. Домонтович і про земляків з України, яких усіляко підтримував під час навчання в академії. Освіченість, професіоналізм, відданість службі, працьовитість, добрі взаємовідносини з колегами, уважне ставлення до

вихованців забезпечили просування військовослужбовця до генеральського чину.

4. Події російсько-турецької війни зумовили зміну місця служби М.О. Домонтовича: у червні 1877 р. його відряджено до складу цивільного управління в Болгарії, де призначено Тирновським губернатором. На новій посаді генерал налагодив безпосередній зв'язок з місцевим болгарським населенням і забезпечив дієвий канал співпраці з русофільською елітою регіону. Комплекс складних і відповідальних завдань, що постали перед М.О. Домонтовичем як представником російського управління в Болгарії, зумовлювало запровадження цивільного ладу в політично не існуючій країні, поступально звільнювальній від турецького ярма.

Швидка й ефективна розбудова нової соціально-управлінської конструкції в умовах воєнного часу, пошук оптимальних способів і засобів розв'язання нагальних проблем, налагодження життєдіяльності основних галузей, турбота про біженців – все це становило засади щоденної адміністративної роботи завідувача справами і директора канцелярії імператорського російського комісара у Болгарії генерал-майора М.О. Домонтовича. Він особисто опікувався кадровими призначеннями на новостворені вакансії представників цивільної влади в Болгарії, забезпеченням і організаційним втіленням нової соціальної політики в Болгарському князівстві під наглядом іноземних консулів. Обов'язки директора канцелярії російського комісара в Болгарії включали підготовку термінових щомісячних звітів по управлінню, що було досить непростю справою.

Серед найважливіших реформ, які російському цивільному управлінню вдалося реалізувати протягом шести місяців, відзначено розроблення та запровадження положень щодо організації земського війська (21 тис. осіб), суду, фінансів і народної освіти, засадничими принципами яких стала децентралізація, широке самоврядування, публічність і гласність. Інтенсивність роботи канцелярії імператорського російського комісара, а

отже і її очільника – генерала М.О. Домонтовича, засвідчує факт готовності органічного статуту Болгарського князівства вже на кінець 1878 р. Особистий досвід реалізації масштабних проектів проведення статистичних досліджень директор канцелярії М.О. Домонтович застосував для підготовки організаційно-методичних засад аналогічних пошукових робіт у Болгарії.

По завершенню своєї місії в Болгарії і поверненню до Санкт-Петербурга М.О. Домонтович протягом тривалого часу опікувався ліквідацією справ цивільного управління. Генерал став центром, навколо якого в столиці концентрувалися болгарські справи, а також набув репутації фахівця з болгарського питання.

5. Черговим важливим етапом службової кар'єри генерала М.О. Домонтовича стало головування у Військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Саме з ним безпосередньо пов'язано другий етап діяльності військово-історичної комісії (1886–1899) з підготовки опису російсько-турецької війни. На момент призначення головою наукової інституції М.О. Домонтович мав значний авторитет як військово-адміністративний діяч і науковець, високоосвічений і принциповий службовець. Погоджуючись на відповідальне призначення, генерал узгодив з Військовим міністерством умови, що мали забезпечити виконання поставлених перед комісією завдань.

Головні зусилля голова комісії генерал-лейтенант М.О. Домонтович скерував на забезпечення результативності роботи Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр., задля чого ним реалізовано програму заходів щодо розподілу пошуково-описової роботи Балканського й Азіатського регіонів і прискорення надходження матеріалів з місцевих архівів військових частин діючої армії. Також очільник комісії зважав на наявний зарубіжний досвід, зокрема Німеччини і Австро-Угорщини, де функціонували постійні і правильно організовані відділи для виконання військово-історичних робіт. М.О. Домонтовичу вдалося налагодити системну роботу співробітників комісії, усунути зволікання і

рутинність військових бюрократів на місцях, підвищити оперативність надходження потрібних документів і врешті-решт реалізувати суттєві зрушення в роботі Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Авторитетність генерал-лейтенанта М.О. Домонтовича у середовищі військово-політичної еліти держави забезпечила залучення до роботи комісії матеріалів приватного характеру, зокрема особистих нотаток високопосадовців під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Копіткі пошуково-евристичні заходи і робота з систематизації зібраних документів завершені військово-історичною комісією до кінця 1891 р.

Головування генерала М.О. Домонтовича створило передумови до планомірного виконання другого з основних завдань комісії – безпосередньої підготовки праці «Опису війни» (4 томи) до видання. Концепція майбутнього видання за задумом очільника військово-історичної комісії передбачала ґрунтовну історичну працю, а не описовий огляд подій, на що скеровувалася редакторська робота співробітників. На 1896 р. рукопис запланованої головою військово-історичної комісії роботи було завершено. Проте втручання в роботу комісії особисто військового міністра О.М. Куропаткіна призупинило друкування праці до погодження тексту нової редакції згідно з вказівками останнього. Рекомендації від міністра зумовлювали відхід від професійного військового узагальнення, усунення будь-якої критики влади та її представників у воєнній некомпетентності під час конфлікту, репрезентація у виданні винятково героїчної діяльності військ і начальників у ході війни. Принципово не поділяючи погляди військового міністра щодо необхідності нової редакції, генерал М.О. Домонтович у 1899 р. складає повноваження голови Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові.

Розбіжність у поглядах до репрезентації військово-історичного досвіду російсько-турецької війни 1877–1878 рр. між військовим міністром О.М. Куропаткіним і головою військово-історичної комісії М.О. Домонтовичем засвідчило домінантність вектору «героїчної історії» у

військово-історичній науці на противагу науково-критичному підходу, відстоюваному останнім, а також політичну й ідеологічну залежність роботи наукової інституції від впливів з боку правлячих кіл.

6. Праця М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» стала першим досвідом науково-дослідної роботи військовослужбовця і містить зібрані й упорядковані автором унікальні дані щодо економіки, культури, етнографії рідної йому Чернігівщини до реформи 1861 р. Робота донині не втратила своєї значущості для дослідників Чернігівського краю. Укладачу вдалося зібрати максимально доступні джерельні матеріали, систематизувати їх за розробленою програмою та сформувані ґрунтовне, широко інформативне і досить цікаве узагальнювальне видання, яке є значущим для вивчення історії української культури й етнографії регіону. З непідробним інтересом М.О. Домонтовичем докладно висвітлено традиції і побут жителів Чернігівської губернії. Роботу характеризує належний методологічний рівень наукового пошуку, в основі якого вдале поєднання методів джерелознавчої критики і методик джерелознавчої евристики, що забезпечило високий ступінь достовірності і репрезентативності використаних джерел. Визнанням ґрунтовності наукової роботи підполковника Генерального штабу М.О. Домонтовича щодо підготовки опису Чернігівської губернії стало прийняття його в дійсні члени Імператорського російського географічного товариства.

Історії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. присвячено нариси М.О. Домонтовича «Короткий огляд відносин Росії і Туреччини за останні два сторіччя», «Огляд політичних подій у кінці війни 1877 і 1878 років», а також працю «Огляд російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові». У роботах показано як відомі науковій літературі події і процеси, так і раніше мало з'ясовані аспекти. Структура праці в проблемно-тематичному відношенні розгалужена і передбачає з'ясування широкого комплексу питань історичного поступу Східного питання в

європейській політиці. Автором здійснено спробу цілісного відображення воєнного конфлікту в контексті геополітичних устремлінь провідних європейських держав, намірів Російської держави, визвольних прагнень народів Балканського півострова і політики Османської імперії. Водночас концептуальною ідеєю, яку М.О. Домонтович послідовно розвиває в роботах, є твердження, що уряд Російської імперії не бажав війни з Туреччиною, спеціально до неї не готувався. Оглядаючи дискусійні аспекти військової і дипломатичної історії Східного питання, автор демонструє ґрунтовну обізнаність як з матеріалами військово-вченого архіву Генерального штабу, так і наявною на той час іноземною літературою з теми (турецькою, французькою), а також особовими документами представників військово-політичної еліти Російської імперії – безпосередніми учасниками описуваних подій. При цьому погляди та дії відомих високопосадовців у підготовленій праці дістали уточнення та доповнення. Пропонований М.О. Домонтовичем огляд бойових дій кампанії 1877–1878 рр. репрезентує фактологічний аспект російсько-турецької війни, уникаючи безпосередньої їх оцінки. При цьому автором здійснено значну роботу з систематизації емпіричних даних щодо перебігу воєнного конфлікту, ходу військових операцій 1877–1878 рр., уточнення окремих подій та явищ війни.

Доробок голови військово-історичної комісії характеризує належний рівень науковості, об'єктивності і системності щодо аналізу наявної джерельної бази та літератури. Послідовно дотримуючись принципу комплексності дослідження, М.О. Домонтович виокремив суспільні рефлексії щодо конфлікту. Аналіз розвитку російсько-турецької і європейської дипломатії, здійснений військовим істориком М.О. Домонтовичем, підкріплений відповідною джерельною базою. При цьому зміст роботи відзначає сміливий характер викладу військовим істориком аналізу подій Кримської війни 1853–1856 рр., відвертість констатацій щодо наслідків «егоїстичних намірів європейських держав» зі Східного питання, що є

свідченням стремління автора до об'єктивної оцінки ключових проблем російсько-турецької війни 1877—1878 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Российский государственный военно-исторический архив.

Ф. 1. Канцелярия Военного министерства.

Оп. 1. Т. 12. (1879 г.)

1. Д. 34975. Манифест Александра II о заключении мира с Турцией. (копия), 4 февраля 1879 г. Л. 5.

Ф. 38. Департамент по Генеральному штабу.

Оп. 5.

2. Д. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. 487 л.

Ф. 242. Домонтович Михаил Алексеевич – управляющий кодификационного отдела Военного Совета.

Оп. 1. Заметки Домонтовича о русско-турецкой войне 1877–1878 гг. и переписка с разными лицами; выписка из книги Модзалевского «Малороссийский родословник» – родословная семьи Домонтович.

3. Д. 1. Выписки из книги Модзалевского В.А. «Малороссийский родословник». 1 л.

4. Д. 2. Записки и заметки Домонтовича М.А. (биографического характера), 162 л.

5. Д. 3. Заметки генерала Домонтовича М.А. о русско-турецкой войне. 32 л.

6. Д. 4. Записки генерала Домонтовича М.А. о русско-турецкой войне 1877–1878 гг. 28 л.

7. Д. 5. Заметки об отдельных номерах журнала «Seetion» [Домонтович М.А.]. 28 л.

8. Д. 6. Программа записок Домонтовича М.А. за 1875–1879 гг. 33 л.

9. Д. 7. Замечания неизвестного автора о записках генерала Домонтовича М.А. 46 л.

10. Д. 8. Предисловие к «Описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», – составленное Военно-исторической Комиссией Главного Управления генерального Штаба. 12 л.

11. Д. 9. Телеграмма болгарского князя Александра Домонтовичу М.А. 1 л.

12. Д. 10. Письмо Васильева Петра Домонтовичу М.А. 1 л.

13. Д. 11. Письма от Вайловской А. Домонтовичу М.А. (рукопись) [29 апреля 1892 г. – 23 августа 1892 г.]. 3 л.

14. Д. 12. Телеграмма от Головина Домонтовичу М.А. (печатный) [29 января 1889 г.]. 1 л.

15. Д. 13. Письма от Домонтовича Константина Ивановича Домонтовичу Михаилу Алексеевичу (рукопись) [15 августа 1878 г. – 30 марта 1879 г.]. 15 л.

16. Д. 14. Письма Домонтовича М.А. к Домонтовичу К.И. (рукопись) [25 августат 1878 г. – 29 марта 1879 г.]. 33 л.

17. Д. 15. Письмо от Домонтовича М.А. Сухомлинову В.А. (рукопись) [29 декабря 1894 г.]. 1 л.

18. Д. 16. Черновики писем Домонтовича М.А. к Зиновьеву, Чернову и др. по болгарскому вопросу (рукопись) [1883 г.]. 23 л.

19. Д. 17. Письмо от Зиновьева И.А. Домонтовичу М.А. (рукопись) [17 июня 1883 г.]. 1 л.

20. Д. 18. Письмо от Каравенова П. Домонтовичу М.А. (рукопись) [18 мая 1885 г.] 1 л.

21. Д. 19. Письмо и телеграмма от графа Мимотина Д.А. Домонтовичу М.А. (рукопись; телеграмма – печать) [10 ноября 1887 г. – 6 сентября 1889 г.]. 4 л.

22. Д. 20. Письмо от Мосолова А. Домонтовичу М.А. (рукопись) [6–20 октября 1889 г.]. 16 л.

23. Д. 21. Письмо от Нелидовой Валентины Домонтовичу М.А. (рукопись) [27 ноября – год не установлен]. 2 л.

24. Д. 22. Телеграмма Поляинова? Домонтовичу М.А. (печать) [29 марта 1882 г.]. 1 л.

25. Д. 23. Письма от князя Черкасского Домонтовичу М.А. (рукопись) [2 августа – 2 сентября 1877 г.]. 5 л.

26. Д. 24. Письма от Эрырота Домонтовичу М.А. (рукопись) [20 октября 1880 г. – 30 апреля 1881 г.]. 16 л.

27. Д. 25. Переписка компаньонов немецкой фирмы на немецком языке. 20 л.

28. Д. 26. Письмо Шепетова [Домонтовичу] М.А. [30 апреля 1884 г.]. 2 л.

Ф. 400. 400-гл. штаб.

Оп. 9. (1877).

29. Д. 15935. Письма российского правительственного комиссара в Болгарии А.М. Дондукова-Корсакова военному министру Д.А. Милютину с просьбой о командировании в Болгарию Домонтовича для исполнения должности управляющего канцелярии комиссара и воинского губернатора Грессера на должность члена Совета Управления Болгарии. 7 апреля 1872 г. Л. 23–24.

30. Д. 15953. Доклад начальника Главного штаба Ф.Л. Гейдена Александру II о командировании в распоряжение российского правительственного Комиссара в Болгарии А.М. Дондукова-Корсакова 4-х лиц для занятия должностей по гражданскому управлению в Болгарии. 18 апреля 1878 г. Л. 42–48.

Ф. 401. Военно-ученый комитет.

Оп. 4/928. (1885 г.).

31. Д. 53. Доклад военно-ученого комитета на имя царя и переписка с членами комитета о назначении генерал-майора Домонтовича председателем Военно-исторической Комиссии по составлению описания русско-турецкой войны 1877–78 гг. 7–9 ноября 1885 г. 10 л.

32. Д. 56. Доклады на высочайшее имя и переписка с членами Военно-исторической Комиссии и командирами воинских частей, участвовавших в

русско-турецкой войне 1877–78 гг. о содержании материалов по истории войны в Военно-ученом архиве и порядке вознаграждения военных историков за изданные ими труды о русско-турецкой войне. 5 декабря 1885 г. – 3 декабря 1886 г. 47 л.

Оп. 5/929. (1901 г.).

33. Д. 159. Объяснительная записка к первым двум томам «Описания русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове», издаваемого Военно-исторической Комиссией при Главном Штабе. 25 июня 1901 г. Л. 21–26.

34. Д. 206. Проект предисловия и объяснительная записка к первым двум томам «Описания русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове», составленного Военно-исторической Комиссией. 1902 г. Л. 38–43.

Ф. 402. Комитет по мобилизации войск Гл. Штаба.

Оп. 1. (1877 г.).

35. Спр. 17а, 49. Письмо вел. кн. Николая Николаевича и В.А. Черкасского Д.А. Милютину о проекте штатов русского гражданского управления в Болгарии и их укомплектовании. 8–9 мая 1877 г. 4 л.

Ф. 430. Болгария (Коллекция).

Оп. 1. Подлинные приказы Министерского Совета Болгарии.

36. Д. 8. Сборник официальных распоряжений и документов по Болгарскому краю. 1877 г. 23 л.

37. Д. 32. Материалы к составлению отчета и истории оккупации Болгарии русскими войсками. 21 л.

38. Д. 34. Материалы к составлению отчета и истории оккупации Болгарии русскими войсками. 84 л.

39. Д. 53. Переписка русского государственного комиссара Дондукова-Корсакова (в Болгарии) с военным министром Д.А. Милютиным и другими лицами об административном управлении Болгарией. 16 июля 1878 г. – 11 февраля 1879 г. 60 л.

40. Д. 60. Переписка Дондукова-Корсакова с Милютиным, Лобанова с Тотлебенем о положении в Болгарии и об управлении ею. 13 октября – 26 декабря 1878 г. 74 л.

41. Д. 68. Письма российского комиссара в Болгарии А.М. Дондукова-Корсакова и русского генерального консула В.Г. Филиппола А.Н. Церетелева русскому послу в г. Константинополе А.Б. Лобанову Ростовскому о русско-болгарских отношениях и составлении «Органичного устава» Болгарии. 9 ноября – 27 ноября 1878 г. 5 л.

42. Д. 80. Письма Вадинского, Руцукского, Софийского и Соливенского губернаторов А.М. Дондукову-Корсакову и М.А. Домонтовичу по административным вопросам. 1878 г. 12 л.

43. Д. 90. Прошение и письма местных жителей на имя директора Канцелярии русского Комиссара в Болгарии Лобанова-Ростовского. 1878–1879 гг. 366 л.

44. Д. 91. Приказы русского комиссара в Болгарии Дондукова-Корсакова по управлению: о личном составе и по административно-хозяйственным вопросам за 1878–1879 гг. 127 л.

45. Д. 94. Копия переписки русского Комиссара в Болгарии Дондукова-Корсакова с военным министром Д.А. Милютиным об управлении Болгарией и о выборе кандидатов на престол Болгарского Княжества. 1878 г. 16 л.

46. Д. 96. Записка о положении гражданского управления в Болгарии ко времени заключения мира 19 февраля 1878 г. Сост. генерал Домонтович. Копия. 1878 г. 6 л.

47. Д. 99. Основное руководство правильного государственного устройства Болгарии и «главные основания» для устройства административной части в Болгарии. Сост. генерал Домонтович. Копия. 1878 г. 19 л.

48. Д. 101. Требовательная ведомость на жалованье служащим гражданского управления: Сливенского Санджака и Тырново-Бунар-Гисарского совета. 1878 г. 22 л.

49. Д. 117. Материалы по управлению Болгарией: записка о деятельности временного русского управления, дневники заседаний народного собрания и списки представителей народного собрания. 1878–1879 гг. 279 л.

50. Д. 120. Дело губернатора Черкасского за период его деятельности в гражданском управлении Болгарией: записка о положении гражданского управления ко времени заключения мира 19 февраля 1878 г., списки офицеров и губернаторов, сведения о болгарских жителях и духовенстве, сведения о состоянии Болгарии в 1873–1875 гг. 1878–1879 гг. 73 л.

51. Д. 121. Опись документов, с подробным описанием содержания каждого документа, вошедших в I-й том «Материалов по гражданскому управлению Болгарией» за период с 10 апреля 1878 по 27 февраля 1879 г. 81 л.

52. Д. 122. Опись документов, с подробным описанием содержания каждого документа, вошедших во 2-й том «Материалов по гражданскому управлению Болгарией» за период с июля 1878 г. по февраль 1879 г. 1878–1879 гг. 128 л.

53. Д. 166. Переписка генерала Домонтовича с военным министром Куропаткиным, с Обручевым, Гирсом, Болгарским князем Александром о делах гражданского управления Болгарией и о сборе и задании материалов Военно-исторической Комиссией по описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. 110 л.

54. Д. 168. Черновые записки начальника канцелярии русского государственного комиссара в Болгарии генерала Домонтовича о деятельности гражданского управления во время оккупации Болгарии русским правительством. 1880–1888 гг. 16 л.

Ф. 485. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. (Коллекция).

Оп. 1. Подлинные приказы Министерского Совета Болгарии.

55. Д. 23. Переписка с военно-исторической Комиссией о расходе денег на издание «Описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове». 162 л.

56. Д. 707. Воспоминания бывшего начальника штаба 16 пех. див. полковника Генерального штаба В. Тихменева о событиях под г. Плевной в августе месяце 1877 г. (отрывки). 16 л.

57. Д. 1201. Предисловие к «Описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове». 20 л.

58. Д. 1204. Объяснительная записка к 1-му и 2-му томам и проект предисловия к «Описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове». 6 л.

59. Д. 1228. Машинописный экземпляр «Особого прибавления к «Описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове». Выпуск 1. Обзор политического положения на Балканском полуострове накануне войны. 1899 г. 104 л.

60. Д. 1288. Переписка с председателем Комиссии о сборе материалов к «Описанию русско-турецкой войны». 25 июня 1877 – 30 июля 1894 г. 3 л.

61. Д. 1291. Докладная записка начальника Главного Штаба Александру II об учреждении Военно-исторической Комиссии по описанию русско-турецкой войны 1878–78 гг. при Военно-ученом комитете Главного Штаба. 21 марта 1879 г. 3 л.

62. Д. 1300. Журнал исходящих документов Комиссии по описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. 13 января 1881 г. – 13 декабря 1888. 122 л.

63. Д. 1305. Переписка с Канцелярией начальника Главного Штаба Военного Министерства и Канцелярией Военно-ученого комитета о назначении ген.-майора Домонтовича председателем Военно-исторической Комиссии, 9 ноября 1885 г. – 23 марта 1899 г. 10 л.

64. Д. 1308. Записки ген. Домонтовича о сборе материалов и изучении войны. 1886–1893 г. 55 л.

65. Д. 1309. Переписка с сотрудниками Военно-исторической Комиссии о работах по сбору материалов и составлению статей к «Сборнику описания Русско-турецкой войны 1877–78 гг.» 9 января – 29 декабря 1888 г. 43 л.

66. Д. 1322. Переписка с Канцелярией военного министерства и бывшим председателем Военно-исторической Комиссии ген.-лейтенантом Домонтовичем о доставке последнему и военному министру «Обзора русско-турецкой войны» для окончательной редакции перед сдачей в типографию. 17 сентября 1896 г. – 1 мая 1900 г. 10 л.

67. Д. 1328. Замечания военного министра генерала Куропаткина А.Н. к V и VIII главам 3-го тома «Описания русско-турецкой войны». 6 л.

68. Д. 1329. Докладная записка председателя Комиссии военному министру о ходе работ комиссии по составлению сборника «Описания русско-турецкой войны» оглавления 4-х томов сборника. 1898 г. 21 л.

69. Д. 1333. Письмо Управляющего делами Военно-ученого комитета председателю Комиссии по описанию войны 1877–78 гг. о разрешении военного министра генерал-майору Михневичу ознакомиться с материалами Комиссии по описанию Русско-турецкой войны. 1 л.

70. Д. 1345. Журнал заседаний Военно-исторической Комиссии по описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. (черновые материалы). 92 л.

71. Д. 1373. Переписка с Управлением ген.-квартирмейстера Генерального Штаба и Канцелярией Александровского комитета о раненых, о выдаче учреждениям и частным лицам справок об участниках русско-турецкой войны. 89 л.

72. Д. 1400. Журнал заседания распорядительной комиссии по изданию русско-турецкой войны и материалов, относящихся к войне. 6 л.

73. Д. 1403. Оглавление каталога дел архива Военно-исторической Комиссии по составлению истории русско-турецкой войны 1877–78 гг. XIX в. 2 л.

74. Д. 1414. Обзор деятельности временной Военно-исторической Комиссии по описанию войны 1877–1878 гг. за 1879–1912 гг. 22 л.

75. Д. 1415. Опись дел Канцелярии Военно-исторической Комиссии по описанию Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. за 1879–1913 гг. 16 л.

76. Д. 1418. Манифест царя Александра II об объявлении войны Турции. 12 апреля 1877 г., 1 л.

Ф. 846. Военно-Ученый Архив.

Оп. 16. (1877 г.).

77. Д. 7066. Письмо вел. кн. Николая Николаевича (ст.) командиру Руцукского отряда цесаревичу Александру о введении гражданского управления на освобожденной территории Болгарии и о распространении воззвания к Болгарскому народу. 25 июля 1877 г. Л. 3–4.

78. Д. 7900. Записка Д.А. Милютина и сопроводительное письмо А.М. Дондукова-Корсакова к отчетам о деятельности гражданского управления в Болгарии. 13 июля – 1 августа 1878 г.; Переписка Д.А. Милютина с А.М. Дондуковым-Корсаковым по вопросу о переводе центрального гражданского управления из Тырново в Софию. 3–4 августа 1878 г. Л. 147–148; 169, 178.

79. Д. 1338. Рескрипт вел. кн. Николая Николаевича (ст.) кн. В.А. Черкасскому о правах и обязанностях русской гражданской администрации в Болгарии. 01 августа 1877 г. арк. 88–93.

80. Д. 32336. Докладная записка В.А. Черкасского кн. Николаю Николаевичу о выделении средств на содержание губернаторов и начальников округов в Болгарии. 28 июня 1877 г. Л. 1.

Оп. 16. (1879 г.).

81. Д. 8823. Докладная записка директора канцелярии российского правительственного Комиссара в Болгарии – Домонтовича Дондукову-Корсакову о необходимости сбора статистических сведений в Болгарском Княжестве, ввиду приближения сроков окончания русского управления в Болгарии. 7 марта 1879 г. Л. 49–50.

Ф. 2000. ГУГШ.

Оп. 1. (1905 г.).

82. Д. 85/3. Опись изданных военно-исторической Комиссией сборников док. материалов о русско-турецкой войне 1877–78 гг., переданных в дар французскому Генеральному Штабу. 1905 г. Л. 22–29.

Российский государственный архив социально-политической истории

Ф. 134. Коллонтай Александра Михайловна.

Оп. 1. Биографические и авторские документы.

83. Д. 529. Объяснительная записка к предисловию работы «Описания Русско-Турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», составленная бывшим председателем военно-исторической Комиссии при Главном Штабе генералом от инфантерии М.А. Домонтовичем. 34 л.

84. Д. 530. Месячные финансовые приходно-расходные отчеты управляющего имением М.А. Домонтовича и А.М. Коллонтай К.А. Свикиса в с. Кудровке Сосницкого уезда Черниговской губернии. 65 л.

85. Д. 531. Письма управляющего делами имения А.М. Коллонтай в с. Кудровка, Черниговской губернии Свикиса на имя А.М. Коллонтай и А.А. Мравинского о ходе посевных и уборочных работ. 89 л.

86. Д. 532. Записки, черновые наброски воспоминаний А.М. Коллонтай о своем отце М.А. Домонтовиче, его политических взглядах и роли в освободительной борьбе болгарского народа в период Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. 18 л.

Друковані джерела, мемуари, преса

87. Алфавитный указатель приказов по военному ведомству и циркуляров Главного штаба за 1873. СПб. : Военная тип., 1873.

88. Антонов А.Н. Первый кадетский корпус. Краткие исторические сведения. СПб. : Скоропечатня Рашкова, 1906. 57 с.

89. Бооль В. Воспоминания педагога. *Русская старина*. 1904. Т. 120. № 11. С. 300–348.

90. Боткин С.П. Письма из Болгарии 1877 г. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1893. 376 с.
91. Венюков М.И. Из воспоминаний М.И. Венюкова. Амстердам : Тип. А. Рейфа, 1895. Кн. 1. 420 с.
92. Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. Мицевич. Т. XII. Ч. 2. Черниговская губерния. СПб. : Тип. Генштаба, 1851. 202 с.
93. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 10. Ч. 3. Волынская губерния / [сост. штабс-капитан Фритче]. СПб., 1859. Разд. паг.
94. *Военный сборник*. 1872. Т. 85. С. 137.
95. *Военный сборник*. 1880. № 1. С. 173.
96. Войде К.М. Объяснительная записка к первым двум томам «Описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», издаваемого военно-исторической комиссией при главном штабе. СПб. : Тип. Бережливость, 1901. 49 с.
97. Волховский К. Первый кадетский корпус. (1732–1863). СПб., 1884. 160 с.
98. Газенкампф М.А. Мой дневник. 1877–1878. СПб. : В. Березовский, 1908. Разд. паг.
99. Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (в период 1700–1856 гг.). Изд. 2-е. СПб., 1904. 124 с.
100. Гейсман П.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в Европейской Турции. СПб. : Изд. при содействии Николаевск. акад. Ген. штаба, 1906. 127 с.
101. Генерал В. А. Сухомлинов. Воспоминания. С предисловием Николая Старикова. СПб. : Питер, 2015. 432 с.
102. Глиноецкий Н.П. Заметки о полевых поездках офицеров Генерального штаба. *Военный сборник*. 1872. Т. 87. С. 250.

103. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. СПб. : Тип. Штаба войск гвардии, 1882. 793 с.

104. Глиноецкий Н.П. История русского Генерального штаба.: в 2 т. СПб. : Тип. Штаба войск Гвардии, 1894. Т. 2. 294 с.

105. Голицын Н. Императорская Военная академия в 1834–1848 гг. Воспоминания князя Н.С. Голицына о его службе в Академии *Русская старина*. СПб., 1883. Т. 37. № 2. С. 409–428; № 3. С. 703–712.

106. Гольмдорф М. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименование его в Константиновское военное училище. 1807–1859. СПб. : Тип. Штаба войск гвардии, 1882. 203 с.

107. Дворянский полк. *Русская старина*. СПб., 1887. № 3. С. 79–892.

108. Деникин А.И. Путь русского офицера. М. : Вагриус, 2002. 639 с.

109. Докладная записка М.А. Домонтовича А.М. Дондукову-Корсакову о необходимости сбора статистических сведений для изучения социально-экономического положения Болгарии. Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879 / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 313. С. 491–493.

110. Домонтович М.А. Обзор русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. / сост. М. Домонтовичем, бывшим пред. Воен.-историч. комиссии при Глав. Штабе. СПб. : Тип. Главного штаба, 1900. 156 с.

111. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. *Исторический вестник*. 1890. Т. 42. № 11. С. 444–476.

112. Драгомиров М.И. Речь, произнесённая на торжествах, посвящённых пятидесятилетнему юбилею Николаевской академии Генерального штаба. *Военный сборник*. 1883. Т. 149. № 1. С. 26.

113. Епанчин Н. На службе трех Императоров. Воспоминания. М. : Изд. журн. «Наше наследие» при участии ГФ «Полиграфресурсы», 1996. 576 с. [40] л. ил.

114. Епанчин Н. Памятка крестового похода 1877–1878 гг. Paris : Изд. Союза преображенцев, 1927. 33 с.
115. Жервэ Н.П. Исторический очерк 2-го кадетского корпуса. 1712–1912: в 2 т. СПб. : Тип. Тренке и Фюсно, 1912. Т.1. 464 с.
116. Зайковский К. Воспоминания об императоре Николае Павловиче. *Исторический вестник*. 1886. Т. 24. № 4. С. 112–119.
117. Записка министерства иностранных дел о принципах автономии Болгарии и ее будущем государственном устройстве. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 70. С. 147–147.
118. Из воспоминаний студента-медика. *Сборник военных рассказов, составленных офицерами – участниками войны 1877–1878 гг.* СПб., 1879. Т. 2.
119. Из отчета о занятиях конференции Николаевской академии Генерального штаба за учебный 1872–1873 год. *Военный сборник*. 1874. Т. 96. № 4. С. 150–178.
120. Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя Александра Николаевича (1865–1880 гг.) / сост.: Шильдер, Хорошкин; под ред. генер.-лейт. Богдановича. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. Т. 4. Разд. паг.
121. Картавцов Л.В. Петровский-Полтавский кадетский корпус в воспоминаниях одного из его воспитанников 1852–1859. *Русская старина*. 1890. Т. 66. № 5. С. 393–409.
122. Клепацкий П. Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського*. К., 1928. Т. I. С. 280.
123. Коллонтай А.М. Из моей жизни и работы. Воспоминания и дневники. М. : Сов. Россия, 1974. 416 с.

124. Крестовский В. Двадцать месяцев в действующей армии (1877–1878 гг.). Письма в редакцию газеты «Правительственный вестник» от ее официального корреспондента штабс-ротмистра Всеволода Крестовского. СПб. : Тип. М-ва вн. дел, 1879. 608 с.

125. Крылов Н. Кадеты сороковых годов (личные воспоминания). *Исторический вестник*. 1901. Т. 85. № 9. С. 943–967.

126. Куропаткин А.Н. Задачи русской армии. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. СПб.. : Тип. В.А. Березовского, 1910. 1580 с.

127. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению (1700–1881). СПб. : Тип. М.М. Слюсаревича, 1880. 465 с.

128. Леер Г.А. Условия театра войны на Балканском полуострове для русской армии. Стратегический этюд. СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1889. 12 с.

129. Леман А.И. Очерки кадетской жизни. СПб. : Тип. дома призрения малолетн. бедных, 1888. 248 с.

130. Ливрон В. Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов в первое двадцатилетие благополучного царствования государя Александра Николаевича, 1855–1880 гг. СПб., 1880. 130 с.

131. Ломан Н.Л. Историческое обозрение 2-го кадетского корпуса. СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1862. 80 с.

132. М.А. Домонтович. *Нива*. 1899. № 27. С. 515.

133. М.А. Домонтович. *Нива*. 1902. № 42. С. 536.

134. Мазюкевич М.Н. Воспоминания о 1876–1878 гг. СПб. : В. Березовский, 1900. 91 с.

135. Макшеев Ф.А. Русский Генеральный штаб. Состав и служба его: пособие для офицеров старшего класса Николаевской Академии Генштаба. СПб. : Тип. С.Н. Худенкова. 1894. 61 с.

136. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. СПб. : Тип. Ф. Персона, 1865. 686 с.

137. Мельницкий Н.Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России (Сухопутного ведомства). СПб. : Тип. Главного Штаба Его Императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857. 267 с.

138. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. СПб. : Губ. тип., 1901. Т. 2. 877 с.

139. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина (1843–1856). М. : Ред. альманаха «Российский архив», 2000. 526 с.

140. Милютин Д.А. Дневник. 1873–1875. М. : РОССПЭН. 2008. 440 с.

141. Милютин Д.А. Дневник. 1876–1878. М. : РОССПЭН. 2009. 704 с.

142. Милютин Д.А. Дневник 1873–1882.: В 2 т. М. : Захаров, 2016. Т. 1. 1036 с.

143. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом. *Приказы по департаменту генерального штаба за 1857–1858 гг.* СПб., 1859. С. 1–32.

144. Немирович-Данченко В.И. Год войны (дневник русского корреспондента) 1877–1878 гг. Т. 1–3. СПб. : Тип. В.И. Лихачева и А.С. Суворина. 1878. 1062 с.

145. Несколько слов по поводу прикомандировывания офицеров Генерального штаба к строю. *Военный сборник*. 1874. № 12. С. 381–385.

146. Обращение Николая Николаевича (старшего) к болгарскому народу о создании самостоятельного Болгарского государства, его устройстве и о задачах временного русского управления. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 28. С. 55.

147. Объяснительная записка к первым двум томам «Описания» войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове / Военно-историческая комиссия Главного штаба. СПб., 1906. С. 3.

148. Овсяный Н.Р. Русское управление в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 3 т. СПб. : Т-во художественной печати, 1906. Т. II. Российский императорский Комиссар в Болгарии, генерал-адъютант А.М. Дондуков-Корсаков. 291 с.

149. Описание русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове»: в 9 т. СПб. : Военная тип., 1901. Т. 1. С. 6-20.

150. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. / Военно-историческая комиссия Главного штаба. СПб. : Военная тип., 1899. Вып. 1. Политические события, предшествовавшие войне / под ред. г.-л. Домонтовича. 110 с.

151. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Военная тип., 1900. Вып. 2. Очерк политических событий с 28 декабря 1877 г. по 15 апреля 1878 г. / сост. г.-м. Шильдер; под ред. Домонтовича. 116 с.

152. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Военная тип., 1899. Вып. 3. Переписка Императора Александра II с Главнокомандующими: вел. кн. Николаем Николаевичем и ген.-ад. Тотлебенем. 257 с.

153. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Военная тип., 1901. Вып. 4. Соображения, касающиеся плана войны. 95 с.

154. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Военная тип., 1904. Вып. 5. Донесения военных агентов. 349 с.

155. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Тип. Штаба отдельного корпуса жандармов, 1911. Вып. 6. Документы из секретных бумаг г.-ад. Милютин. 370 с.

156. От редакции. *Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове*: в 6 вып. / Военно-историческая комиссия Главного штаба. СПб. : Военная тип., 1899. Вып. 1. Политические события, предшествовавшие войне / под ред. г.-л. Домонтовича. С. I.

157. Отношение М.А. Домонтовича в штаб Действующей армии об аресте А.Н. Калмыкова и препровождении его в Софию. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 184. С. 293.

158. Отчет военного министерства за 1859 год. *Военный сборник*. 1862. № 5–6. С. 65–90.

159. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1840–1890. Полтава : Тип. губ. правления, 1890. 303 с.

160. Паренсов П.Д. Из прошлого. Воспоминания офицера Генерального штаба.: в 3 ч. СПб., 1901–1908. Ч. 1–3. С. 3.

161. Паренсов П.Д. Из прошлого. Воспоминания офицера Генерального штаба. СПб. : Изд. В. Березовский, 1908. Ч. 4–5. 407 с.

162. Петров А.Н. Исторический очерк Павловского военного училища, Павловского кадетского корпуса и Императорского военно-сиротского дома. 1798–1898. СПб. : Тип. М-ва внутренних дел, 1898. 759 с.

163. Письмо А.М. Дондукова-Корсакова А.Б. Лобанову-Ростовскому о действительных целях международной комиссии про расследованию положения в Родопских горах и об условиях возвращения в Восточную Румелию турецких беженцев. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитина, Х.Н. Гандеев. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 90. С. 167–168.

164. Письмо А.М. Дондукова-Корсакова М.А. Домонтовичу о задачах гражданского управления в княжестве Болгарии и Восточной Румелии. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства*

1878–1879 / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 110. С. 197–201.

165. Письмо М.А. Домонтовича А.М. Дондукову-Корсакову о необходимости сбора сведений о вакуфных имуществах в Княжестве Болгарии. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 332. С. 521.

166. Письмо М.А. Домонтовича А.М. Дондукову-Корсакову о необходимости пересмотра капитуляционных прав иностранных подданных в Княжестве Болгарии. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 337. С. 533–534.

167. Полевые поездки офицеров Генерального штаба в 1873 году. *Военный сборник*. 1874. № 5. С. 38–48.

168. После Сан-Стефано. Записки графа Н.П. Игнатьева с примечаниями А.А. Башмакова. Петроград : Тип. Т-ва А.С. Суворина «Новое время», 1916. 109 с.

169. Потто В. Исторический очерк Николаевского кавалерийского училища. Школа гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров. 1823–1873. СПб. : Тип. Второго отд-ния Соб. е. н. в. канцелярии, 1873. 326 с.

170. Предписание М.А. Домонтовича Софийскому санджаковому казначейству о выдаче средств на переустройство здания для публичной библиотеки в Софии. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 224. С. 356.

171. Примерная подробная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи. СПб. : Тип. Деп. Генштаба, 1858. 24 с.

172. Программы для испытания при производстве в офицеры подпрапорщиков и юнкеров гвардии, высочайше утвержденные 20 сентября 1851 года. СПб. : Военная типография, 1851. 48 с.

173. Проект предисловия к «Описанию русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове», составленного бывшим председателем военно-исторической комиссии генералом от инфантерии Домонтовичем в 1898 г. // Золотарев В.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии конца XIX – начала XX в. / отв. ред. В.В. Мавродин. М. : Наука, 1978. С. 5–47.

174. Протокол засідання Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання. 1802 р. *Чернігівській губернії – 210 років*: Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Р.Б. Воробей; упоряд.: Р.Б. Воробей, І.І. Гаврись, І.М. Рябчук. Чернігів : Десна Поліграф, 2012. Док. № 7. С. 13–29.

175. Пузыревский А.К. Воспоминания офицера Генерального штаба о войне 1877–1878 гг. в Европейской Турции. СПб.: Тип. В.А. Полетики, 1879. 299 с.

176. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. Год 3 с 1-го октября 1905 г. по 1-е октября 1906 г. / А.Д. Ромашкевич. Полтава : Тип. И.А. Дохмана, 1906. 76 с.

177. Русский орел на Балканах: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания. М. : РОССПЭН, 2001. 216 с.

178. Русское военное обозрение. *Военный сборник*. 1864. № 3. С. 3–83.

179. Сборник военных рассказов, составленных офицерами – участниками войны 1877–1878 гг.: в 6 т. СПб., 1878–1879. Разд. паг.

180. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 6 вып. / под ред. генерал-майора Н.Р. Овсяного. СПб. : Военно-историческая комиссия Главного штаба, 1903. Вып. 2. 243 с.

181. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 6 вып. / под ред. генерал-майора Н.Р. Овсяного. СПб. : Военно-историческая комиссия Главного штаба, 1904. Вып. 3. 305 с.

182. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 6 вып. / под ред. генерал-майора Н.Р.Овсяного. СПб. : Военно-историческая комиссия Главного штаба, 1904. Вып. 4. 251 с.

183. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 6 вып. / под ред. генерал-майора Н.Р. Овсяного. СПб. : Военно-историческая комиссия Главного штаба, 1904. Вып. 5. 346 с.

184. Сборник материалов по гражданскому управлению оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг.: в 6 вып. / под ред. генерал-майора Н.Р. Овсяного. СПб. : Военно-историческая комиссия Главного штаба, 1903. Вып. 1. 363 с.

185. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 01. О турецкой, румынской и сербской армиях и о русских добровольцах в Сербии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 78 с.

186. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 02. Журнал военных действий, веденный в Полевом Штабе (с 12 Апреля по 19 октября 1877 г.) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 458 с.

187. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 03. Журнал военных действий IX армейского корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 427 с.

188. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 04. Журнал военных действий XIII армейского корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 198 с.

189. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 05. Отчет о состоянии и действиях 14-й пех. дивизии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 428 с.

190. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 06. Журналы военных действий 3-й и 24-й пех. дивизий / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 155 с.

191. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 07. Журналы военных действий 1-й, 4-й и 9-й кав. дивизий / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 320 с.

192. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 08. О турецкой, румынской и сербской армиях и о русских добровольцах в Сербии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 104 с.

193. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 09. Сведения о театре войны / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 162 с.

194. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 10. Журналы, дневники и очерки военных действий частей VIII армейского корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 331 с.

195. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 10 а. Соображения, касающиеся плана войны / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 95 с.

196. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 250 с.

197. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 12. Численность русских и турецких войск в

течение кампании / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 142 с.

198. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 13: в 2 ч. Ч. 1. Журналы, дневники и очерки военных действий частей IV армейского корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1901. 502 с.

199. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 13: в 2 ч. Ч. 2. Журналы, дневники и очерки военных действий частей IV армейского корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1901. 400 с.

200. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 14. Рапорты Главнокомандующего Великого Князя Николая Николаевича Государю Императору / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1898. 172 с.

201. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 15. Телеграфная переписка Главнокомандующего с Государем Императором / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1889. 272 с.

202. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 16: I. Донесения начальника Рушукского отряда Наследника Цесаревича Государю Императору с 29 июня по 2 декабря 1877 г.; II. Журнал военных действий Рушукского, впоследствии Восточного, отряда в войну 1877-1878 годов / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1900. 340 с.

203. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 192 с.

204. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 18. Снабжение предметами интендантского

довольствия за время с мобилизации 1876 г. по 18 июля 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1900. 144 с.

205. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 19. Подготовка и деятельность русской железнодорожной сети и сведения о румынских железных дорогах до начала войны 1877–78 гг. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 166 с.

206. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 20. Журналы, дневники и очерки военных действий частей IX арм. Корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1901. 596 с.

207. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 21: в 2 ч. Ч. 1. Тактическая подготовка русских войск перед войной 1877–78 гг. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 548 с.

208. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 21: в 2 ч. Ч. 2. Тактическая подготовка русских войск перед войной 1877–78 гг. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 422 с.

209. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 22. Стратегическое развертывание русской армии в Румынии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 408 с.

210. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 23. Подготовка к переправе через Дунай, переправа у Зимницы и общие распоряжения после переправы / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 208 с.

211. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 24. Первый Забалканский поход (Передовой отряд г.-ад. Гурко) и связанные с ним действия на Южном фронте по 1

августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1900. 494 с.

212. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 25. Действия на Западном и Южном фронтах с 24 июня по 9 июля 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 338 с.

213. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 26. Действия на Западном и Южном фронтах с 9 по 20 июля 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1899. 292 с.

214. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 27. Действия на Восточном фронте с 22 июня по 1 августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1900. 306 с.

215. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 28. Действия Нижне-Дунайского отряда с 21 мая по 1 августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1900. 282 с.

216. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 29. Минные заграждения на Дунае. (С 12 апреля по 20 мая 1877 г.) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 652 с.

217. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 30. Дополнительные документы к стратегическому развертыванию русской армии в Румынии и подготовке переправы через Дунай / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 521 с.

218. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 31. Деятельность отрядов по левому берегу

Дуная / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1904. 746 с.

219. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 32. Переправа у Зимницы, утверждение на правом берегу Дуная и Западный фронт. Период с 15 июня по 31 июля 1877 г. (Дополнительные документы к 23, 24, 25, 26 и 27 выпускам) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная типо., 1902. 462 с.

220. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 33. Действия на Восточном фронте с 22 июня по 1 августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 518 с.

221. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 33а. Действия на Восточном фронте с 22 июня по 1 августа 1877 г. (Дополнительные документы к 27 выпуску) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 589 с.

222. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 34. Действия войск, подчиненных г.-л. Радецкому (Южный фронт), с 27 июня по 1 августа 1877 г.). / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 426 с.

223. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 35. Действия на Западном фронте: у Плевны – по 22 и у Ловчи – по 24 августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 533 с.

224. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 36. Действия войск, подчиненных г.-л. Радецкому (Южный фронт), с 1 августа по 1 сентября 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 749 с.

225. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 37. Действия Рушукского отряда (Восточный

фронт) с 1 по 19 августа 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1902. 491 с.

226. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 38. Действия Руцукского отряда (Восточный фронт) с 20 по 31 августа 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 477 с.

227. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 39. Действия войск, расположенных в Добрудже и на Нижнем Дунае, с 1 августа по 1 октября 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 436 с.

228. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 40. Действия войск Ловче-Сельвинского (впоследствии Троянского) отряда с 6 сентября 1877 г. по 7 января 1878 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1905. 268 с.

229. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 41. Действия на Западном фронте с 23 августа по 1 сентября 1878 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 418 с.

230. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 42. Действия войск, подчиненных г.-л. Радецкому (Южный фронт), с 1 по 30 сентября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1904. 430 с.

231. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 43. Действия на Западном фронте с 2 по 21 сентября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 292 с.

232. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 44. Журналы, дневники и очерки военных

действий частей XII арм. корпуса / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1903. 472 с.

233. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 45: в 2 ч. Ч. 1. Действия Рушукского отряда (Восточный фронт), с 1 по 15 сентября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 386 с.

234. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 45: в 2 ч. Ч. 2. Действия Рушукского отряда (Восточный фронт), с 16 по 30 сентября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 410 с.

235. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 46. Действия на Западном фронте с 22 сентября по 5 октября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1904. 426 с.

236. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 47. Действия на Южном фронте с 1 по 31 октября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1905. 352 с.

237. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 48. Действия на Западном фронте с 6 по 12 октября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 384 с.

238. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 49. Действия на Западном фронте с 13 по 21 октября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1905. 410 с.

239. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 50: в 2 ч. Ч. 1. Действия на Восточном фронте с 1 по 14 октября включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 334 с.

240. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 50: в 2 ч. Ч. 2. Действия на Восточном фронте с 15 по 31 октября включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 314 с.

241. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 51. Действия войск, расположенных в Добрудже и на Нижнем Дунае, с 1 октября по 28 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 220 с.

242. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 52. Действия на Восточном фронте с 15 по 31 октября включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 396 с.

243. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 53. Действия на Западном фронте со 2 по 15 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 394 с.

244. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 54. Действия на Южном фронте с 1 по 28 ноября 1876 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 437 с.

245. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 55. Действия на Западном фронте с 16 по 28 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 410 с.

246. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 56: в 2 ч. Ч. 1. Действия на Восточном фронте с 1 по 17 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 372 с.

247. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 56: в 2 ч. Ч. 2. Действия на Восточном фронте с 18 по 28 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 470 с.

248. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 57: в 2 ч. Ч. 1. Действия отряда г.-ад. Гурко со 2 по 18 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 376 с.

249. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 57: в 2 ч. Ч. 2. Действия отряда г.-ад. Гурко со 19 по 28 ноября 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 286 с.

250. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 58. Дневники, журналы и очерки военных действий частей 1-й гв. пех. дивизии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 302 с.

251. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 59. Дневники 2-й гв. пех. дивизии и л.-гв. 2-й арт. бригады / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1906. 235 с.

252. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 60. Дневники и описания военных действий частей 3-й гв. пех. дивизии, 3-й гв. и грен. арт. бригады и гв. стрелковой бригады / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 322 с.

253. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 61. Действия отряда г.-ад. Гурко с 29 ноября по 15 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 352 с.

254. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 62. Действия отряда ген.-ад. Гурко с 16 по 31 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 380 с.

255. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 63. Действия войск на Южном фронте с 29 ноября по 20 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 447 с.

256. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 64: в 2 ч. Ч. 1. Действия войск на Южном фронте с 21 по 31 декабря 1877 г. включительно. Служебная переписка, реляции Тырновского отряда, табличные сведения / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 345 с.

257. Сборник материалов по русско-турецкой войне 187–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 64: в 2 ч. Ч. 2. Действия войск на Южном фронте с 21 по 31 декабря 1877 г. включительно. Сражение под Шипкой-Шейновым, воспоминания участников / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 360 с.

258. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 65. Дневники частей 2-й гв. кав. дивизии и гвардейских конных батарей / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 606 с.

259. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 66. Действия на Восточном фронте с 29 ноября по 10 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1907. 364 с.

260. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 67. Действия на Восточном фронте с 11 по 31 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 456 с.

261. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 68. Деятельность войск сев.-зап. района после падения Плевны с 29 ноября по 31 декабря 1877 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 374 с.

262. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 69. Действия отряда г.-ад. Гурко с 1 по 9 января 1878 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1908. 376 с.

263. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 70. Действия на Восточном фронте с 1 по 19 января 1878 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 263 с.

264. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 71: Действия отряда г.-ад. Гурко с 10 по 31 января 1878 г. включительно / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 247 с

265. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 72: в 3 ч. Ч. 1. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 304 с.

266. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове.. Вып. 72: в 3 ч. Ч. 2. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 271 с.

267. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 72: в 3 ч. Ч. 3. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 289 с.

268. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 73. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 244 с.

269. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 74. Действия войск Южного фронта с 1 по

19 января 1878 г. : (наступление к Адрианополю и Константинополю) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 343 с.

270. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 75. Деятельность Авангарда армии, Грен., VIII и XI Арм. корпусов с 20 января по 19 февраля 1878 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911 403 с.

271. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 77. Действия Восточного отряда (Рущукский и Тырновский отряды) с 20 января по 19 февраля 1878 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 395 с.

272. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 78. Действия войск, расположенных в Добрудже и на Нижнем Дунае, с 29 ноября 1877 г. по 19 февраля 1878 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 351 с.

273. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 79. Дневники частей XIV арм. корпуса и 7-й кав. дивизии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 236 с.

274. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 80: в 2 ч. Ч. 1. Дневники частей инженерных войск / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 283 с.

275. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 80: в 2 ч. Ч. 2. Дневники частей инженерных войск / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 233 с.

276. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 81. Отчеты по инженерной части / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 252 с.

277. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 82. Отчеты по Управлению Военных Сообщений армии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 422 с.

278. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 83. Деятельность тыловых учреждений армии с 1 по 31 августа 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 400 с.

279. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 84. Деятельность тыловых учреждений армии с 1 сентября по 31 октября 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 330 с.

280. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 85. Деятельность тыловых учреждений армии с 1 ноября по 10 декабря 1877 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 402 с.

281. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 86. Документы, относящиеся до деятельности тыловых учреждений армии с 11 декабря 1877 г. по 20 февраля 1878 г. / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 278 с

282. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 87. Ежемесячные сведения о численности войсковых частей армии со списками начальствующих лиц / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 332 с.

283. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 88. Артиллерийский отчет / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 190 с.

284. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 89. Журналы, дневники и очерки военных действий частей 2-й и 3-й грен. дивизий с их артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1909. 278 с.

285. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 90: в 2 ч. Ч. 1. Журналы, дневники и очерки военных действий частей 2-й, 3-й и 24-й пехотной дивизий с их артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 387 с.

286. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 90: в 2 ч. Ч. 2. Журналы, дневники и очерки военных действий частей 2-й, 3-й и 24-й пехотной дивизий с их артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 202 с.

287. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 91: в 2 ч. Ч. 1. Журналы, дневники и очерки военных действий частей XI армейского корпуса и 26 пехотной дивизии с ее артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 322 с.

288. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 91: в 2 ч. Ч. 2. Журналы, дневники и очерки военных действий частей XI армейского корпуса и 26 пехотной дивизии с ее артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 438 с.

289. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 92. Журналы, дневники и очерки военных

действий частей XIII армейского корпуса с ее артиллерией / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 188 с.

290. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 93. Дополнительный выпуск дневников и журналов военных действий. (Дн. 32-й арт. бриг.; частей 4-й стр. бриг.; 34-го пех. Севского полка и журн. 16-й арт. бриг, и Нижне-Дун. отряда) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 264 с.

291. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 94. Дополнительные документы к действиям войск на Южном и Западном фронтах и к операциям г.-ад. Гурко (первый и второй Забалк. походы) / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 408 с.

292. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 95. Дополнительные документы к действиям войск на Восточном фронте, левом берегу Дуная, в Добрудже и на Нижнем Дунае / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1912. 535 с.

293. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 96. Отчет по интендантской части / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1910. 570 с.

294. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. Вып. 97. Приказы и приказания по армии / Военно-историческая комиссия Главного Штаба. СПб. : Военная тип., 1911. 234 с.

295. Свод военных постановлений: Ч. 1: Образование военных управлений. СПб. : Тип. II отделения С.Е.И.В. канцелярии. 1859. 472 с.

296. Семевский М. Константин Иванович Домонтович. Очерк его биографии 1820–1889. *Русская старина*. 1898. С. 757–784.

297. Семенов-Тяньшанский П.П. История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845–1895: в 3 ч. СПб. : Тип. В. Безобразова. 1896. Ч. 1. 468 с.

298. Скалон Д.А. Мои воспоминания. 1877–1878 гг.: в 2 т. СПб. : Тип. Тов-ва М.О. Вольф, 1913. Т. 1. 400 с.; Т. 2. 369 с.

299. Список генералам по старшинству. Исправленное по 1 мая 1901 г. СПб. : Военная тип., 1901. 1191 с.

300. Старина и новизна. Исторический сборник, издаваемый при обществе ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III. Кн. IX. СПб. : Тип. М. Стасюлевича. 1905. 427 с.

301. Столетие Военного министерства. 1802–1902 / гл. ред. ген. от кавалери Д.А. Скалон. СПб. : Тип. Тов-ва М.О. Вольф, 1902. Т. 1. 680 с.

302. Телеграмма А.М. Дондукову-Корсакова М.А. Домонтовичу о мерах по ускорению обучения и вооружения членов гимнастических обществ. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 341. С. 537.

303. Телеграмма И.С. Иванова М.А. Домонтовичу с рекомендацией о назначении окружными начальниками Сливенской губернии лиц болгарской национальности. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С. А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 92. С. 171.

304. Тымченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом. *Исторический вестник*. 1890. Т. 40. № 5. С. 332–354.

305. Тымченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом. *Исторический вестник*. 1890. Т. 40. № 6. С. 610–633.

306. Тымченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом. *Исторический вестник*. 1890. Т. 41. № 7. С. 94–114.

307. Указатель к «Сборнику материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове». СПб., 1911. С. 5–9.

308. Устав Военной академии. СПб. : Военная тип., 1832. 66 с.

309. Устав военно-учебных заведений. СПб. : Военная тип., 1830. 17 с.

310. Циркуляр директора канцелярии российского комиссара в Болгарии М.А. Домонтовича губернаторам о сборе сведений относительно имущества мусульманских духовных учреждений и о распределении доходов с них. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / Ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев и П.Т. Тодоров. Москва : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 89. С. 167.

311. Циркуляр М.А. Домонтовича губернаторам о предоставлении сведений относительно благотворительных комитетов и о принятии мер к прекращению их деятельности. *Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879* / ред. С.А. Никитин, В.Д. Конобеев, Х.Н. Гандеев, П.Т. Тодоров. М. : Наука, 1967. Т. 3. Док. № 179. С. 285.

312. Шкот П.П. Исторический очерк Николаевского кавалерийского училища, бывшей Школы гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров. 1823–1898. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1898. Разд. паг.

313. Шуберт Ф.Ф. История военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба (1796–1835 гг.). *Записки Военно-топографического депо*. 1837. Ч. 1. С. 1-188.

314. Щербачев Г.Д. Идеалы моей жизни. Воспоминания из времен царствования императоров Николая I-го и Александра II-го: в 2 ч. М. : Тип. В. Рихтера, 1895. Ч. 2. 369 с.

Монографії, статті

315. Айрапетов О. Проблема Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и позиция Военного Министерства. *Россия и реформы: 1861–1881*: Сборник статей. Вып. 1 / под ред. А. Колерова, А. Полунова. М., 1991. С. 48–57.

316. Айрапетов О.Р. Н.Н. Обручев. Жизнь и деятельность. М., 1994. 380 с.

317. Алексеев М.В. Война 1877–1878 гг. СПб., 1903. Разд. паг.

318. Андреев Н.В. Географические труды офицеров Генерального штаба за 1836-1868 гг. и их значение в развитии географии России. *Труды Московского государственного университета геодезии и картографии*, М. 1962. вып. 49. С. 11–25.

319. Андреева О.С. Малолетние воспитанники в Первом кадетском корпусе (по их воспоминаниям). *Петербургские чтения-96*. Материалы Энциклопедической библиотеки «СПб.-2003». Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ». СПб., 1996. С. 367–370.

320. Апостольский П. Нравственные основы настоящей войны. СПб., 1877. Раз. паг.

321. Аурова Н.Н. От кадета до генерала: повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века. М. : Новый хронограф, 2010. 464 с.

322. Бегунова А.И. Повседневная жизнь русского гусара в царствование императора Александра I. М. : Мол. гвардия, 2000. 383 с.

323. Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. М. : АН СССР, 1956. 464 с.

324. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии России. М. : АН СССР, 1962. 323 с.

325. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению истории русского военного искусства. (С древнейших времен до Первой мировой войны) / под ред. М.Н. Тихомирова. М. : АН СССР, 1954. 306 с.

326. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. М. : АН СССР, 1957. 452 с.

327. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. М. : Наука, 1973. 616 с.

328. Бессмертный Ю.Л. *Метод. Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени* / под ред. Ю.Л. Бессмертного. М., 2000. С. 5–38.

329. Богданович Л.А. Двадцатипятилетие великой освободительной войны. 1877–1902. М. : Слав. вспомог. общ-во, 1902. 136 с.
330. Большая Советская Энциклопедия: в 51 т. / ред. Введенский Б.А. М., 1953. Т. 22. С. 442-443.
331. Борьба России и болгарского народа за создание Болгарского государства 1878–1879 / под ред. проф. С.А. Никитина, проф. Х.Н. Гандева. М. : Наука, 1967. Т. 3. 679 с.
332. България и Русия между признателността и прагматизма: доклади / редкол. Никифоров К.В. София, 2009. С. 733–742.
333. Булин С.А. Формирование нравственных идеалов русских офицеров в кадетских корпусах 30 – 50-х гг. XIX в. *История национальной безопасности России*: материалы 39-й Всероссийской заочной научной конференции. СПб. : Нестор, 2005. С. 96–105.
334. Бутовский А. Телесные упражнения и внеклассные занятия в кадетских корпусах. М. : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1898. 15 с.
335. Введение в историю Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / Сост. генерального Штаба генерал-майор П.А. Гейсман. СПб. : Тип. Гр. Скачкова, 1906. 88 с.
336. Великие исторические личности. 100 историй о правителях-реформаторах, изобретателях и бунтарях / ред. Мудрова И.А. М. : Центрполиграф, 2013. 550 с.
337. Виноградов В. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. М. : Мысль, 1978. 295 с.
338. Висковатов А.В. Краткая история Первого кадетского корпуса. СПб. : Воен. тип. Глав. Штаба его имп. вел., 1832. 113 с.
339. Власть, общество и реформы в России в XIX – начале XX века: исследования, историография, источники. СПб. : Нестор-История, 2009. 396 с.
340. Волков С.В. Русский офицерский корпус. М. : Воениздат, 1993. 218 с.

341. Воробьева А.Ю. Российские юнкера, 1864–1917: История военных училищ. М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. 61с.
342. Гейсман П.А. Русско-турецкая война 1877–78 гг. в Европейской Турции. Вып. 1-2, СПб., 1906. Разд. паг.
343. Генов Ц. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и подвиг освободителей. София : София-прес, 1979. 241 с.
344. Голубович И.В. Язык «историй жизни» и ренессанс биографического метода. *Мова і культура*. Київ, 2003. Вип. 6. Т. 1. Філософія мови і культури. 344 с.
345. Горина Л.В. Русско-турецкая война 1877–1878 гг.: российско-болгарские научные встречи. *Вестник московского университета*. Сер. 8: История. 2012. № 5. С. 54.
346. Готовска-Хенце Т. Русско-турецкая освободительная война 1877–1878 гг. и молодое словянофильское поколение в чешских и болгарских землях. Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. М. : Институт славяноведения РАН, 2010. С. 359–376.
347. Гришина Р.П. Российское общественное мнение и Балканы (1870-е гг.). *Человек на Балканах глазами русских*: сборник ст. СПб., 2011. С. 149–159.
348. Гурковский В.А. Кадетские корпуса Российской империи. М. : Белый Берег, 2005. 263 с.
349. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М. : «Книга». 1991. 576 с.
350. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ : ІУ НАНУ, 2012. 347 с.
351. Дильтей В. Категории жизни. *Вопросы философии*. 1995. № 10. С. 129–143.
352. Драч О.О. Новації жіночої освіти модерної доби крізь призму мікроісторії родини (на матеріалах Російської імперії). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2015. Вип. 29 (362). С. 81–88.

353. Дружинин К.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. *История русской армии*. СПб. : Полигон, 2004. С. 353–668.
354. Дугин И.М. Нравственное воспитание учащихся кадетских корпусов России (историко-педагогический анализ). СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского гос. политехнического ун-та, 2006. 302 с.
355. Епанчин Н.А. Очерк действий Западного отряда генерал-адъютанта Гурко, СПб., 1891. Разд. паг.
356. Епанчин Н.А. «Война 1877–1878 гг. Действия передового отряда генерал-адъютанта Гурко», СПб., 1895. Разд. паг.
357. Епанчин Н. А. «Освободительная война 1877-1878 гг». СПб., 1902. Разд. паг.
358. Жильцов К.В. Социальный статус генерала в России в начале XX в. *Вопросы истории*. 2007. № 4. С. 156–160.
359. Жуковский В.П. Военное образование в России: Преемственность, опыт, традиции / под редакцией Г.Л. Корнева, Саратов : [б. и.] 1999. 255 с.
360. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860 – 1870-х гг. в России. М. : Изд-во Московского ун-та, 1952. 371 с.
361. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903. М. : Мысль, 1973. 351 с.
362. Залесский С.А. Военно-исторические комиссии. *Советская историческая энциклопедия*. Москва, 1963. Т. 3. С. 580–581.
363. Засосов Д.А., Пызин В.И. Повседневная жизнь Петербурга на рубеже XIX–XX веков: Записки очевидцев. М. : Мол. гвардия, 2003. 467 с.
364. Змеев В.А. «Обучать к воинскому искусству потребным наукам». Первые кадетские корпуса в России. *Военно-исторический журнал*. 2001. № 11. С. 49–53.
365. Захаров А.Н. Основной центр военно-научной мысли России. *Военно-исторический журнал*. 2002. № 11. С. 30.
366. Золотарев В.А. Причины и характер русско-турецкой войны 1877–1878 гг. *Военно-исторический журнал*. 1975. № 7.

367. Золотарев В.А. Военно-историческая мысль в России на рубеже XIX–XX столетий. М. : Штаб Ленингр. воен. окр., 1975. 20 с.
368. Золотарев В.А. Россия и Турция. Война 1877–1878 гг. Основные проблемы войны в русском источниковедении и историографии. М. : Наука, 1983. 232 с.
369. Золотарев В.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии конца XIX – начала XX в. М. : Наука, 1978. 380 с.
370. Золотарев В.А. История нелегкой победы. М. : Наука, 1979. 80 с.
371. Золотарев В.А. Некоторые проблемы отечественной историографии русско-турецкой войны 1877–1878 годов. М. : Штаб Ленингр. воен. окр., 1976. 57 с.
372. Золотарев В.А. Деятельность Военно-исторической комиссии Главного штаба русской армии по обобщению опыта русско-турецкой войны 1877–1878 гг. *Вестник архивов Армении*. 1975. № 3.
373. Ильин В.В. Человек в политической истории (антропологический анализ). *Человек и современный мир*. М. : ИНФРА, 2002. 458 с.
374. Иминов В.Т. Зарождение и становление в России Генерального штаба. *Военно-исторический журнал*. 2003. № 1. С. 25.
375. Иречек К. Княжество Болгария. в 2 ч. Ч. 1. Болгарская держава. Пловдив : Изд. и печать Хр. Г. Данов, 1899. 432 с.
376. История Польши. М. : АН СССР, 1955. Т. 2. С. 233.
377. История СССР с древнейших времен до наших дней / под редакцией С.С. Волкова, Ш.М. Левина, В.Д. Мочалова : в 12 т. М., 1968. Т. 5. 722 с.
378. Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России. М. : ВПА им. Ленина, 1990. 195 с.
379. Каменев А.И. Военная школа России: (уроки истории и стратегия развития). М. : Сигнал, 1999. 355 с.
380. Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. 1917–1920 гг. М. : Наука, 1988. 277 с.
381. Карпущенко С.П. Быт русской армии XVIII – начала XX вв. М., 1990.

382. Ким С.Г. Историческая наука Германии на перекрестках «новой гуманитарности». *Вестник Томского государственного университета*. 2003. № 276. № 3. С. 5–12.
383. Кириллин А.В. Возрождение традиций офицеров Генерального штаба. *Военно-исторический журнал*. 1994. № 4. С. 79–81.
384. Коленковский А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. М., 1939.
385. Колісник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія / за ред. В. Смоля ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Фенікс», 2013. 566 с.
386. Косик В.И. Футурология прошлого (К вопросу об исторической памяти) Россия и Болгария. К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1877 гг. М. : Ин-т Славяноведения РАН, 2006. С. 141–149.
387. Косик В.И. Русская политика в Болгарии 1879–1886. М. : Наука, 1991. 241 с.
388. Косик В.И. Балканы: «Порвалась цепь великая...» (середина XIX – начало XXI вв.). М., Институт славяноведения РАН, 2014. 272 с.
389. Кривошея В.В. Українська козацька старшина: реєстр. Київ : Укртиппроєкт, 1997. 102 с.
390. Крылов В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты. СПб. : ВИМАИВиВС (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи), 1998. 672 с.
391. Крылов В.М., Семичев В.В. Звание скромное и гордое кадет: Исторические и культурные традиции кадетских корпусов России: моногр. СПб. : Петербург XXI век, 2004. 160 с.
392. Крылов В.М. «Укрепившись в силах и по приобретению надлежащих познаний...». Подготовка военных кадров артиллерии накануне военных реформ 1860–1870 гг. *Военно-исторический журнал*. 2002. № 10. С. 26–30.
393. Крылов В.М. Роль кадетских корпусов в подготовке артиллерийских и инженерных офицерских кадров русской армии в XVIII–XIX вв. М., 1995. 20 с.

394. Крылов В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты. СПб. : ВИМАИВиВС (Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи), 1998. 671 с.

395. Крылов И.О. Военно-учебные заведения. *Отечественная история: история России с древнейших времён до 1917 г.* Энциклопедия. М., 1994. Т. 1. С. 426–428;

396. Крылов И.О. Кадетские корпуса. *Отечественная история: история России с древнейших времён до 1917 г.* Энциклопедия. Москва, 1994. Т. 2. С. 434–437.

397. Куцаров П.О некоторых аспектах влияния России в Болгарии в период 1879–1886 гг. Россия и Болгария. К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1877 гг. М. : Ин-т Славяноведения РАН, 2006. С. 134–140.

398. Лубский А.В. Альтернативные модели исторического исследования. М. : Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2004. 352 с.

399. Мещеряков Г.П. Русская военная мысль в XIX в. М., 1973. С. 238–245.

400. Михайлов А.А. Псковский кадетский корпус, 1882–1917 гг. СПб., 1994.

401. Михайлов А.А. Руководство военным образованием в России во второй половине XIX–XX века. Псков, 1999. С. 9.

402. Млечин Л.М. Коллонтай. М. : Мол. гвардия, 2013. 512 с.

403. Назаров А.Н. Подготовка военных кадров и культура офицерского корпуса России. М. : Акад. ФСК РФ, 1994. 302 с.

404. Назаров А.Н. Формирование нравственной культуры у воспитанников военно-учебных заведений в России. М. : Академия федеральной службы безопасности, 1997. 297 с.

405. Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса. *Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории.* М., 2002. Вып. 8. С. 11–31.

406. Новокшанова-Соколовская З.К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. М. : Наука, 1967. 265 с.

407. Озаровский А.Э. История «дворян» и «константиновцев» 1807–1907 СПб. : т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. Разд. паг.
408. Очерки советской военной историографии / под. ред. Жилина П.А. М. : Воениздат, 1974. 415 с.
409. Офицерский быт. (Современные вопросы). СПб. : Т-во худож. печ. 1902. 19 с.
410. Пантев А. Европа в навечерието на Българското освобождение. *България и Русия*. София, 2009. С. 55.
411. Петрова І. Повсякденне життя українського селянства за матеріалами військово-топографічних описів ХІХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 123–131.
412. Петрова І. Реконструкція джерельної бази військово-топографічних описів України кінця 40-х – початку 50-х рр. ХІХ ст. *Історія*. 2013. № 5 (125). С. 158–163.
413. Петрова І. Історія проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт у Подільській, Київській та Волинській губерніях (перша половина ХІХ ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 11–19.
414. Попруженко М.Г. Русское управление в Болгарии в 1877–1879 гг. София, 1927. 29 с.
415. Преображенский И.В. За братьев славян. По поводу 25-летия священной войны 1877–1878 гг. СПб. : Тип. П.П. Сойкина, 1903. 192 с.
416. Пузыревский А.К. Десять лет назад. Война 1877–78 гг. СПб., 1887. Разд. паг.
417. Пузыревский А.К. Русская армия перед войной 1877–1878 гг. СПб. : Тип. В. Березовского, 1889. 79 с.
418. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. *Казус. Индивидуальное и уникальное в истории*. 1999. М., 1999. С. 76–100.
419. Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.*:

социальные теории и историографическая практика. М. : Кругъ, 2011. С. 287–324.

420. Романов Б.Г. Создание в Советском Союзе сети суворовских военных училищ (по типу кадетских корпусов России) в 1943–1944 гг. и в первой половине 1950-х гг. *Бомбардир*. 1995. № 2. С. 54–57.

421. Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. М. : Институт славяноведения РАН, 2010. 636 с.

422. Российский военный сборник. Офицерский корпус русской армии: опыт самопознания. М. : Изд. Военный университет. 2000. Вып. 17. 640 с.

423. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. / под ред. И.И. Ростунова. М. : Воениздат, 1977. 263 с.

424. Семичев В.В. Музыкальное воспитание в системе военного образования России, 1700–1917 гг. : Историко-педагогический анализ. СПб., 1994. 18 с.

425. Сергеев С.В., Долгов Е.И. Военные топографы русской армии. М. : ЗАО «СиДиПресс», 2001. 592 с.

426. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования. *Вопросы философии*. 1981. № 7. С. 115–126; № 9. С. 132–143.

427. Строков А.А. История военного искусства. М. : Воениздат, 1967. 712 с.

428. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М. : «Весь Мир», 2000. 296 с.

429. Толстой Л.М. Анна Кареніна / пер. з рос. А. Хуторяна, Іл. А. Ванеціана. Київ : Держлітвидав, 1955. 704 с.

430. Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига 1877–1878. М. : ИРИРАН, 1994. 219 с.

431. Улунян А.А. К истории русско-турецкой войны 1877–1878 гг. *Славянская историография и археография*. Сборник статей и материалов. М. : Наука, 1969. С. 267–273.
432. Улунян А. Советская историография о Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. *Советская Болгаристика. Итоги и перспективы*: материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства. М. : Наука, 1983. С. 49–55.
433. Федоров А.В. Русская армия в 50–70 гг. XIX в.: Очерки, Л. : ЛГУ, 1959. С. 14.
434. Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии М. : Учпедгиз, 1950. 180 с.
435. Хазин О.А. Пажы, кадеты, юнкера: Исторический очерк. М. : Изд. Воробьев А.В., 2002. С. 14.
436. Харламов В.И. Военное образование в России в XVIII в. *Военно-исторический журнал*. 1997. № 4. С. 50–59.
437. Чечеватов В.С. Военная академия Генерального штаба: прошлое и современность. *Военно-исторический журнал*. 2002. № 11. С. 11–19.
438. Чувардин Г.С. Пажеский корпус как элитообразующая структура Российской империи в период правления императоров Александра III – Николая II. *История. Социология. Культурология. Этнография*. 2012. Вып. 4. С. 39–57.
439. Шевелев А.Н. Система мужского дворянского воспитания в России XVIII–XIX веков в педагогике кадетских корпусов. *История педагогики сегодня*. СПб., 1998. С. 95–120.

Дисертації і автореферати дисертацій

440. Буковская Т.И. Кадетские корпуса: история, этапы становления и развития военного образования в России: дис. канд. ист. наук: 07.00.02. СПб., 2003. 162 с.

441. Глушков В.В. Становление и развитие военной картографии в России : XVIII – начало XX в.: дис. д-ра геогр. наук 07.00.10. М., 2003. 457 с.

442. Гоков О.О. Роль офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході в другій половині XIX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2004. 19 с.

443. Изонов В.В. Подготовка военных кадров в России (XIX – начало XX вв.): дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. СПб., 1998. 626 с.

444. Косарев С.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02, 07.00.03. Брянск, 2012. 23 с.

445. Кочуков С.А. Общество, правящая элита, армия Российской империи и Русско-турецкая война 1877–1878 гг.: автореф. дис. докт. ист. наук: 07.00.02. Саратов, 2012. 49 с.

446. Сучалкин Е.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Белгород, 2013. 26 с.

Електронні ресурси

447. Александра Михайловна Коллонтай. Семашко И. Сто великих женщин [Электронный ресурс]. М. : Вече, 2002. 250 с. URL: http://historylib.org/historybooks/Irina-Semashko_100-velikikh-zhenshchin/57.

448. Валь Э.Г. Воспоминания. Генеральный Штаб – Гражданская война – Эмиграция 1905–1913, 1918–1919 [Электронный ресурс]. URL: <http://lib.znate.ru/docs/index-94745.html>.

449. Волков С.В. Русский офицерский корпус [Электронный ресурс]. URL: http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/03.html.

450. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции [Электронный ресурс]. М. : РОССПЭН, 2006. 448 с. URL: <http://gaman1.narod.ru/ww03e1.htm>.

451. Гребенкин А.Н. Путь русского офицера в Генеральный штаб [Электронный ресурс] // Ученые записки Орловского государственного университета. Сер.: Гуманитарные и социальные науки. 2011. № 4. С. 48–52. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/put-russkogo-ofitsera-v-generalnyy-shtab>.

452. Гоков О.А. Подготовка офицеров в Академии Генерального Штаба в России (1856–1914 гг.) [Электронный ресурс] // Россия в красках. URL: http://ricolor.org/history/voen/form/27_04_2011/.

453. Гоков О.А. Приглашение русской военной миссии в Иран в 1878–1879 гг. [Электронный ресурс] // Россия в красках. URL: http://ricolor.org/history/voen/form/25_05_2015/.

454. Гоков О.А. Офицеры российского Генштаба в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. [Электронный ресурс] // Вопросы истории. 2006. № 7. С. 142–149. URL: <http://regiment.ru/Lib/C/60.htm>.

455. Дом Домонтовичей [Электронный ресурс]. URL: <http://www.citywalls.ru/house5319.html?s=t4sq0c3aeug2ilrf5oli39mlq0>.

456. Домонтович Михаил Алексеевич [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Домонтович,_Михаил_Алексеевич.

457. Загадки истории: Александра Коллонтай [Электронный ресурс]. URL: http://www.factruz.ru/history_mistery/alexandra-kollontai.htm.

458. История Полтавы: Домонтович М.А. [Электронный ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-generalny?id=1763>.

459. Иванова В. Постать М.І. Драгомирова у працях військових істориків [Электронный ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_68.

460. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни [Электронный ресурс] // Вопросы истории. 2001. № 1–12. URL: http://www.grwar.ru/library/Lukomsky/LK_001.html.

461. Милютин Д. Критическое исследование значения военной географии и статистики. [Электронный ресурс]. СПб. : Военная типография, 1846. 70 с. URL: <http://www.whiteworld.ru/rubriki/000102/002/01010506.htm>.

462. Милютин Д.А. Старческие размышления о современном положении военного дела в России [Электронный ресурс] // Известия Императорской Николаевской Военной академии. 1912. № 30. URL: <http://regiment.ru/Lib/A/14.htm>.

463. Морозов В. Участь дворянства Чернігівської губернії в редакційно-видавничій діяльності пореформеного періоду [Електронний ресурс]. URL: http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2012/2012_n03_04.pdf.

464. Нариси історії освіти: Петровський Полтавський кадетський корпус [Електронний ресурс]. URL: http://histpol.narod.ru/education/voen_edu/i282-03.htm.

465. Николаевская академия генерального штаба [Электронный ресурс] // СПб., 1897. Т. 21. С. 101. URL: <http://www.citywalls.ru/house3532.html>.

466. Околоков А. Советское военное сотрудничество со странами азиатского континента [Электронный ресурс]. URL: <http://www.chekist.ru/article/3794>.

467. Петрова І. Військово-топографічні описи ХІХ ст. як джерело з історії матеріальної та духовної культури українського народу [Електронний ресурс]. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1852/52/>.

468. Петрова І., Петров О. Військово – топографічні описи Таврійської та Херсонської губернії ХІХ ст. (проблема походження описів та їхня джерельна база) [Електронний ресурс]. URL: http://pub.onu.edu.ua/images/history_notes/hist_notes_istochniki.pdf.

469. Петрова І.В. Дивізійний квартирмейстер В. Мочульський та його внесок у вивчення Слобідської України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer29/1181.pdf>.

470. Петровский Полтавский кадетский корпус [Електронний ресурс]. URL: <http://www.museum.poltava.ua/Poltava/Roundarea/building5/index.htm>.

471. Пікуль Ю.М. Кадетські корпуси Російської імперії в ХІХ – поч. ХХ ст.: нарис традицій та побуту [Електронний ресурс] // Вісник

Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2007. № 762. Історія. Вип. 39. С. 176–185. URL: <http://www-history.univer.kharkov.ua/>

472. Потомок Довмонта Псковского: Михаил Алексеевич Домонтович [Електронний ресурс]. URL: <http://vitebskcity.info/nash-kraj/peoples/potomok-dovmonta-pskovskogo-mihail-alekseevich-domontovich.html>.

473. Студьонова Л. Нащадок слабинського сотника [Електронний ресурс] // Сіверянський літопис. 2012. № 3–4. С. 170–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2012_3-4_20.

474. Ткачук А.П. Кадетські корпуси на Україні: основні етапи діяльності [Електронний ресурс] // 2010. С. 120-130. URL: file:///C:/Users/%D0%92%D0%BE%D0%B2%D0%B0/Downloads/vnv_2010_14_10.pdf.

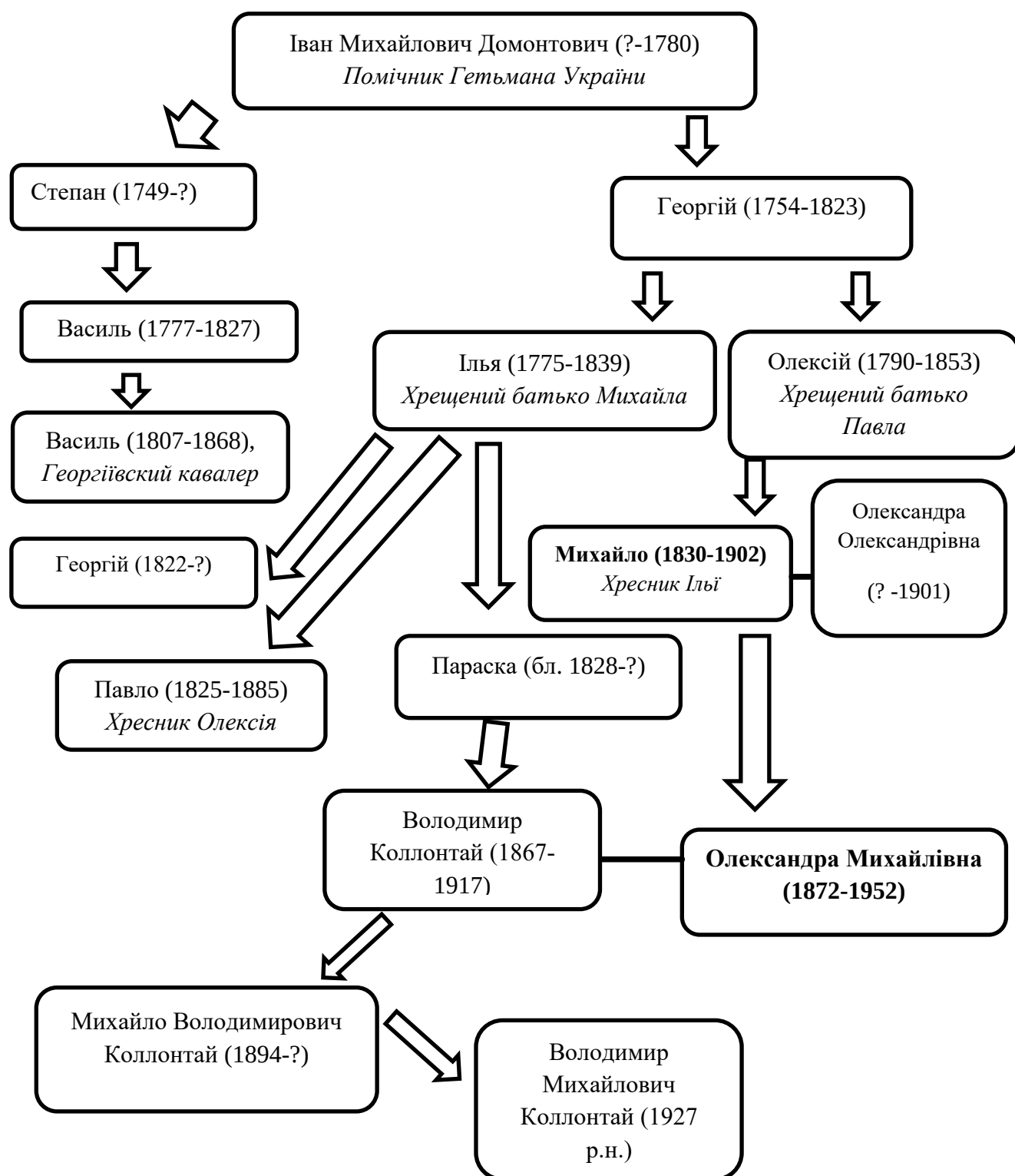
475. Трубецкой В.С. Записки [Електронний ресурс]. URL: <http://militera.lib.ru>.

476. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки: в 3 томах [Електронний ресурс]. М. : Тип. товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1894. Т. III : Общее государственное право. Кн. 2. Государственное устройство. Гл. VII. Аристократия [Електронний ресурс]. URL: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/3948892/>.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Родовід Михайла Олексійовича Домонтовича

Додаток складено автором на підставі: [373, с. 49-61; 266, с. 23-58].

ДОДАТОК Б

**Михайло Олексійович Домонтович (1830—1902 рр.):
хронологія основних віх життя**

Дата	Подія в житті
24 листопада 1830 р.	Народився в с. Кудрівка, Сосницького повіту Чернігівської губернії
1840 р.	Навчання в приватному пансіоні Капеллера (м. Чернігів)
1841 р.	Навчання в гімназії м. Чернігова
1842 р.	Вступив до Полтавського кадетського корпусу
1847 р.	Закінчив навчання у Полтавському кадетському корпусі
1847—1849 р.	Навчання у Дворянському полку у Санкт-Петербурзі
26 травня 1849 р.	Вступив на службу прапорщиком до Лейб-гвардії гренадерського полку.
6 грудня 1852 р.	Отримав військове звання підпоручика
11 квітня 1854 р.	Отримав звання поручика
1856 р.	Вступив до Академії Генерального штабу
1858 р.	Закінчив Академію Генерального штабу
1 січня 1860 р.	Отримав звання штабс-капітана; переведений на службу до Генерального Штабу
30 серпня 1860 р.	Присвоєно звання капітана
3 1 вересня 1860 р.	Призначено на посаду репетитора в Володимирсько- Київському кадетському корпусі
3 27 листопада 1861 р.	Обіймав посаду учителя 3-го розряду у Володимиро- Київському кадетському корпусі
3 3 грудня 1863 р.	Обіймає посаду старшого помічника начальника Азіатського відділення Генерального штабу
6 грудня 1863 р.	Присвоєно звання підполковника
1864 р.	Відряджено на Кавказ
3 11 січня 1865 р.	Штаб-офіцер, який завідує слухачами Академії Генерального штабу
23 жовтня 1866 р.	Підвищено у чині до полковника
31 березня 1872 р.	Народження доньки Олександри
16 травня 1873 р.	Призначений інспектором класів в Миколаївському кавалерійському училищі
30 серпня 1875 р.	Підвищено у чині до генерал-майора
1876 р.	Призначений начальником канцелярії завідувача цивільною частиною при головнокомандувачі Дунайською армією
25 червня 1877 р.	Призначений Тирновським губернатором (Болгарія)
На початку лютого 1878 р.	Повернувся до Росії; призначений виконувати особливі доручення при головному управлінні військово-

	навчальних закладів
квітень 1878 р.	Призначено директором канцелярії імператорського російського комісара в Болгарії
8 листопада 1881 р.	Призначено позаштатним членом Військово-навчального комітету Генерального штабу
1886 р.	Призначено головою Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877-1878 рр.; Присвоєно військове звання генерал-лейтенанта
1896 р.	Призначений членом Військової ради
1897-1900 рр.	Керівник кодифікаційного відділу при Військовій раді
1898 р.	Присвоєно звання генерала від інфантерії
1901 р.	Смерть дружини Олександри Олександрівни
8 жовтня 1902 р.	Смерть М.О. Домонтовича. Похований на кладовищі Новодівочого монастиря в м. Санкт-Петербурзі

Додаток складено автором на підставі: [373, ППК с. 444, 469,; 266, с. 23-58].

Друковані праці М.О. Домонтовича

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. СПб. : Тип. Ф. Персона, 1865. 686 с.
2. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. *Исторический вестник*. 1890. Т. 42. № 11. С. 444–476.
3. Домонтович М.А. Обзор русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. / сост. М. Домонтовичем, бывшим пред. Воен.-историч. комиссии при Глав. Штабе. СПб. : Тип. Главного штаба, 1900. 156 с.
4. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. / Военно-историческая комиссия Главного штаба. СПб. : Военная тип., 1899. Вып. 1. Политические события, предшествовавшие войне / под ред. г.-л. Домонтовича. 110 с.
5. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове: в 6 вып. СПб. : Военная тип., 1900. Вып. 2. Очерк политических событий с 28 декабря 1877 г. по 15 апреля 1878 г. / сост. г.-м. Шильдер; под ред. Домонтовича. 116 с.

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію

1. Швець В.В. Родинне життя генерала М.О. Домонтовича в контексті соціокультурних трансформацій епохи. *Вісник Черкаського університету* Серія: Історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. 9 (302). С. 65–69.
2. Швець В.В. Початки наукової діяльності М.О. Домонтовича: опис Чернігівської губернії. *Український селянин* : зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 44–46.
3. Швець В.В. Навчально-виховний процес у Полтавському кадетському корпусі (на матеріалах спогадів Михайла Домонтовича). *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць / ред. кол. : В.А. Смолій та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. Вип. 7. С. 113–115.
4. Швець В.В. Михайло Домонтович – голова Військово-історичної комісії з опису Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць / ред. кол. : В.А. Смолій та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. Вип. 10 (До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія). С. 50–51.
5. Швець В.В. Генерал М. Домонтович і його роль у становленні незалежного Болгарського князівства у 1877–1878 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 106–109. (РІНЦ)
6. Швець В.В. Робота Військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. за головування генерала М.О. Домонтовича: проблеми і результати. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2016. Вип. № 3–4. С. 98–104. (Index Copernicus)

7. Швець В.В. Джерелознавчий дискурс біографічних студій М.О. Домонтовича (1830–1902 рр.). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*, IV (14). Issue: 89, 2016. P. 75–79.
8. Швець В.В. Віхи життя та військово-адміністративна діяльність генерала М.О. Домонтовича. *Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих вчених «Родзинка. 2014»*. Черкаси : Брама-Україна, 2014. С. 115–117.
9. Швець В.В. Генерал М.О. Домонтович: родинно-побутове життя під час служби в Болгарії (на матеріалах спогадів О.М. Коллонтай). *Восьмі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. С. 167–171.
10. Швець В.В. М.О. Домонтович і Військово-історична комісія з опису Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. *Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В Масненка*. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. С. 68–70.
11. Швець В.В. Генерал М.О. Домонтович: історія життя. *Актуальні питання правових та гуманітарних наук в сучасних умовах: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Черкаси : ГО «Центр правової думки», 2016. С. 148–151.
12. Швець В.В. М.О. Домонтович і становлення Болгарського князівства в контексті подій Російсько-турецької війни 1877–1878 роки: історіографія проблеми. *Перспективи розвитку сучасної науки: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Херсон : Видавничий дім «Гельнетика», 2016. Ч. II. С. 12–14.
13. Швець В.В. Науковий доробок М.О. Домонтовича: дослідження Чернігівщини. *«Людина, етнос, нація в світовій історії: державотворчі процеси на європейському просторі (XIX – початок XXI століття)»*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2017. С. 81–83.

Відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи:

- XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка 2014» (Черкаси, 24–25 квітня 2014 р. – очна участь – виступ із доповіддю);
- Десятий Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси, 1–3 жовтня 2014 р. – очна участь – виступ із доповіддю);
- Всеукраїнська наукова конференція «Восьмі Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2014 р. – очна участь – виступ із доповіддю);
- XXVI наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 12 лютого – 28 березня 2015 р. – заочна участь);
- Шості Гуржіївські історичні читання (Черкаси, 17–18 вересня 2015 р. – заочна участь);
- Всеукраїнська наукова конференція «Дев'яті Богданівські читання» (Черкаси, 10 грудня 2015 р. – заочна участь);
- Третя Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку сучасної науки» (Чернігів, 6–7 травня 2016 р. – заочна участь);
- Міжнародна наукова конференція «Пробудження та модернізація Європи в кінці XIX – на початку XX ст.» (Черкаси, 18 травня 2016 р. – заочна участь);
- Перша Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання правових та гуманітарних наук у сучасних умовах» (Черкаси, 19–20 травня 2016 р. – заочна участь);
- Всеукраїнська наукова конференція «Людина, етнос, нація в світовій історії: державотворчі процеси на європейському просторі (XIX – початок XXI століття)» (Київ, 16 березня 2017 р. – заочна участь).